

Πανεπιστήμιο Κρήτης
Τμήμα Ιστορίας- Αρχαιολογίας
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών:
«Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία», Κατεύθυνση Προϊστορική Αρχαιολογία

Νεκροταφεία τύμβων στην Πελοπόννησο της Εποχής του Χαλκού

ΚΥΡΙΑΚΗ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Τριμελής Επιτροπή: Ι. Τζαχίλη, Α. Κόπακα, Ε. Παλαιολόγου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίδα
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	2
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ.....	6
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
ΟΙ ΤΥΜΒΟΙ.....	11
ΟΙ ΤΥΜΒΟΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ: ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ.....	22
Α. ΑΡΓΟΛΙΔΑ.....	23
Β. ΚΟΡΙΝΘΙΑ.....	51
Γ. ΑΧΑΪΑ.....	56
Δ. ΗΛΕΙΑ.....	65
Ε. ΑΡΚΑΔΙΑ.....	76
ΣΤ. ΛΑΚΩΝΙΑ.....	79
Ζ. ΜΕΣΣΗΝΙΑ.....	84
ΟΙ ΜΕΓΑΛΙΘΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΣΗΜΕΡΑ.....	124
ΣΥΝΟΨΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ.....	125
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι	
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΥΜΒΩΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ.....	128
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ	
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΥΜΒΩΝ ΥΠΟΛΟΙΠΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.....	133
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	135

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1. *Παραδείγματα μεγαλιθικών τάφων Ευρώπης* από HAWKES, Atlas of Ancient Archaeology, (1974) 71.
- Εικ. 2. *Η εξάπλωση των Κουργκάν κατά την 4^η και 3^η χιλιετία* από GIMBUTAS, «Proto-Indo-European Culture...», (1970), Fig 27.
- Εικ. 3. *Οι σημαντικότερες θέσεις της Βορειοανατολικής Πελοποννήσου κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού* από FRENCH, Mycenae: Agamemnon's Capital, (2002) 14, Fig 3.
- Εικ. 4. *Η μορφολογία του εδάφους της Αργολίδος* από FRENCH, Mycenae: Agamemnon's Capital (2002) 14, Fig 2.
- Εικ. 5. *Οι οικισμοί στην Αργολίδα κατά την ΜΕ και την πρόιμη μυκηναϊκή περίοδο* από DIETZ, The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age (1991), Fig 83.
- Εικ. 6. *Διάγραμμα οδών του Άργους και θέσεις αντίστοιχων τύμβων* από ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ, Οι τύμβοι του Άργους (1980), Γεν. Σχ. 1.
- Εικ. 7. *Σχέδιο του τύμβου Γ του Άργους με τους 87 τάφους (οι 58 ΜΕ εποχής)* από ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ-DEILAKI, «Burial customs...», (1990) 70, Fig 1^α.
- Εικ. 8. *Τύμβος Γ Άργους: τάφος 70 (πίθος 12 με τα κτερίσματά του). Το στόμιο του πίθου είναι καλυμμένο με μια μεγάλη υδρία* από ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ-DEILAKI, «Burial customs...», (1990) 72, Fig 3α.
- Εικ. 9. *Τύμβος Γ Άργους: Στήλη πάνω από τον ΜΕ τάφο 71 (Α) πριν και (Β) μετά την ανασκαφή* από ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ-DEILAKI, «Burial customs...», (1990) 81 Fig 26.
- Εικ. 10. *Κάτοψη του ΜΕ νεκροταφείου της Ασίνης με αριθμημένους τάφους* από DIETZ, Asine II, (1980) 16, Fig 3.
- Εικ. 11. *Αναπαράσταση του νεκροταφείου της Ασίνης* από DIETZ, Asine II, (1980) 70.
- Εικ. 12. *Λέρνα: Οίκος Κεράμων από τα δυτικά* από την δικτυακή σελίδα του Πανεπιστημίου Τέξας (www.utexas.edu/courses/classicalarch)
- Εικ. 13. *Κάτοψη του Οίκου των Κεράμων* από HAWKES, Atlas of Ancient Archaeology, (1974) 117.
- Εικ. 14. *Αεροφωτογραφία και αναπαράσταση της Ακροπόλεως των Μυκηνών* από την δικτυακή σελίδα του Τουριστικού Πληροφοριακού Οδηγού Αθηνών, Ελλάς.
- Εικ. 15. *Ταφικός Κύκλος Α Μυκηνών* από την δικτυακή σελίδα του Πανεπιστημίου Τέξας.
- Εικ. 16. *Κάτοψη του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών κατά τις ανασκαφές του 1916* από PELON, Tholoi, Tumuli et cercles funéraires, (1976) Plan XXXIX.
- Εικ. 17. *Κάτοψη του Ταφικού Κύκλου Β* από PELON, Tholoi, Tumuli et cercles funéraires, (1976) Plan XLIX.
- Εικ. 18. *Μυκηναϊκή στήλη από τον Ταφικό Κύκλο Α* από την δικτυακή σελίδα του Πανεπιστημίου Τέξας.
- Εικ. 19. *Η Ακρόπολη των Μυκηνών* από HAWKES, Atlas of Ancient Archaeology, (1974) 119.
- Εικ. 20. *Βορειοανατολικά της Ακροπόλεως των Μυκηνών (1953)* από PELON, Tholoi, Tumuli et cercles funéraires, (1976) Plan XXXVII.
- Εικ. 21. *Λεπτομερές σχεδιάγραμμα της Βορειοανατολικής πλευράς της ακροπόλεως των Μυκηνών με*

τους τάφους της Κλυταιμνήστρας (8) και του Αιγίσθου (10) από PELON, Tholoi, Tumuli et cercles funéraires, (1976) Plan LXIII.

- Εικ. 22. *Χάρτης της νεκροπόλεως στα Δενδρά μετά τις ανασκαφές του 1962 από WELLS, «Death at Dendra...», (1990) 129, Fig. 3.*
- Εικ. 23. *Τύμβοι στα Δενδρά Αργολίδος από PROTONOTARIOU-DEILAKI, «The tumuli of...», (1990) 92, Fig 4.*
- Εικ. 24. *Δενδρά, τύμβος Α, (Α) άποψη από τα Βορειοανατολικά και (Β) ο εξωτερικός περίβολος από PROTONOTARIOU-DEILAKI, «The tumuli of...», (1990) 93, Fig 5α.*
- Εικ. 25. *Δενδρά τύμβος Γ. Μέρος του περιβόλου με ύστερη ταφή από PROTONOTARIOU-DEILAKI, «The tumuli of...», (1990) 96, Fig 9.*
- Εικ. 26. *Η ακρόπολη της Τίρυνθας από HAWKES, Atlas of Ancient Archaeology, (1974) 122.*
- Εικ. 27. *Κυκλική κατασκευή στην ακρόπολη της Τίρυνθας από PAPADIMITRIOU, Tirynthe, (2001) 16, Fig 8.*
- Εικ. 28. *Μεσοελλαδικό νεκροταφείο στο ανατολικό Γερογάλαρο από BLEGEN, Prosymna II, (1937) Fig 60.*
- Εικ. 29. *Βόρειο Νεκροταφείο Κορίνθου: σχηματική παράσταση των ΜΕ και ύστερων τάφων στην κεντροδυτική πλευρά του νεκροταφείου από RUTTER, «Pottery groups...», (1990) 457, Fig 19.*
- Εικ. 30. *Γενική άποψη του τύμβου Α από τα ανατολικά από MOSCHOS, «Prehistoric tumuli at Portes», (2000) 12, Fig 4.*
- Εικ. 31. *Γενική άποψη του τύμβου Β από τα ανατολικά από MOSCHOS, «Prehistoric tumuli at Portes», (2000) 15, Fig 6.*
- Εικ. 32. *Γενική άποψη του τύμβου Γ από τα ανατολικά από MOSCHOS, «Prehistoric tumuli at Portes», (2000) 16, Fig 7.*
- Εικ. 33. *Κάτοψη τύμβου Σαμικού από ΓΙΑΛΟΥΡΗ, «Μυκηναϊκός τύμβος Σαμικού», (1965) Σχεδ. 1.*
- Εικ. 34. *Κάτοψη και τομή του περιβόλου του τύμβου Μακρυσίων από ΘΕΜΕΛΗ, «Σκιλλούς», (1968) 285, Σχεδ.1.*
- Εικ. 35. *Λακκοειδείς τάφοι Καυκανιάς από ΠΑΡΛΑΜΑ, «Μυκηναϊκά Ηλείας», (1974) 34, εικ4.*
- Εικ. 36. *Αρχαία Ολυμπία από ΚΑΡΟ, «Archaeologische Funde», (1930) col 117-118, Abb. 10.*
- Εικ. 37. *Πελόπιον αρχαίας Ολυμπίας από DÖRPFELD, Alt Olympia, (1935) 264, tafel 17.*
- Εικ. 38. *Λεμβοειδές κατασκευή στο Πρυτανείο Ολυμπίας από DÖRPFELD, Alt Olympia, (1935) 264, Abb. 69.*
- Εικ. 39. *Κυκλοτερές δάπεδο στο Νέο Μουσείο Ολυμπίας από ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, «Ηλεία», (1964) 175, Σχεδ. 1.*
- Εικ. 40. *Τύμβος Πελλάνας. Α: Κάτοψη και Β: Άποψη τύμβου με τον βόθρο από SPYROPOYLOS, «Pellana...», (1998) Α: 35, Fig.19 και Β: 36, Fig 2.22.*
- Εικ. 41. *Άποψη των ανασκαφέντων λειψάνων του τύμβου της Πελλάνας από ΜΠΙΣΚΑ, «Βρέθηκε στην Πελλάνα...», (2002) 15845.*
- Εικ. 42. *Λακκοειδής τάφος κτισμένος πάνω από τους τύμβους της Πελλάνας από ΜΠΙΣΚΑ, «Βρέθηκε στην Πελλάνα...», (2002) 15846.*
- Εικ. 43. *Θολωτός τάφος Μαυροβουνίου από τα βορειοδυτικά από WATERHOUSE, «Prehistoric La-*

- conia ...», (1961) Plate 18d.
- Εικ. 44. *Αεροφωτογραφία του τύμβου στο Ψάρι Τριφυλίας από τον διαδικτυακό τόπο του Υπουργείου Πολιτισμού.*
- Εικ. 45. *Κάτοψη Κύκλου Περιστεριάς και θολωτοί τάφοι 2 και 3 από ΚΟΡΡΕΣ, «Ανασκαφαί εν Περιστεριά Πύλου», (1977) 325, Εικ.2.*
- Εικ. 46. *Τομή Α.Α των θολωτών τάφων 2 και 3 της Περιστεριάς από ΚΟΡΡΕΣ, «Τύμβοι και θόλοι...», (1976) Πίναξ ΡΜΕ 2.*
- Εικ. 47. *Ο θολωτός τάφος 3 της Περιστεριάς και το Δ-ΔΒ τμήμα του παρακείμενου Κύκλου από ΚΟΡΡΕΣ, «Τύμβοι και θόλοι...», (1976) Πίναξ ΡΜΣΤ 3.*
- Εικ. 48. *Η πιθοειδής ταφή 2 στον τύμβο Καλογεροπούλου, Ρούτσι-Μυρσινοχωρίου από ΚΟΡΡΕΣ, «Messenia and its commercial...», (1993) Plate 28 b.*
- Εικ. 49. *Κάτοψη ταφικού κύκλου Βαγενά με τις περιεχόμενες ταφές από BLEGEN, The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, (1973) 329.*
- Εικ. 50. *Ο ΥΕ Ι θολωτός τάφος και ο ΜΕ Ι τύμβος της Βοϊδοκοιλιάς από ΚΟΡΡΕΣ, «Έρευνα και ανασκαφαί...», (1978) Παρένθετος Πίναξ ΙΒ' α.*
- Εικ. 51. *Ο ΝΝΑ τομέας της Βοϊδοκοιλιάς (ο ΜΕ τάφος, ο ΠΕ τοίχο, το δέπας, ο περίβολος, οι πίθοι 6, 9 και η αποθήκη) από ΚΟΡΡΕΣ, Αρχαιολογικά διατριβαί επί θεμάτων της εποχής του Χαλκού, (1979) 83, Εικ. 5.*
- Εικ. 52. *Οι ταφικοί πίθοι 1,5 και το δέπας αμφικύπελλον της Βοϊδοκοιλιάς από Βορρά από ΚΟΡΡΕΣ, Αρχαιολογικά διατριβαί επί θεμάτων της εποχής του Χαλκού, (1979) 82, Εικ. 4.*
- Εικ. 53. *Αεροφωτογραφία του θολωτού τάφου της Βοϊδοκοιλιάς από ΚΟΡΡΕΣ, Αρχαιολογικά διατριβαί επί θεμάτων της εποχής του Χαλκού, (1979) 82, Εικ. 3.*
- Εικ. 54. *Τομή του τύμβου και του θολωτού τάφου της Βοϊδοκοιλιάς από Δ προς Α από ΚΟΡΡΕΣ, «Έρευνα και ανασκαφαί...», (1978) Παρένθετος Πίναξ ΙΒ' β.*
- Εικ. 55. *Αποτύπωση του τύμβου του Αγ. Ιωάννου Παπουλίων από ΚΟΡΡΕΣ, «Έρευνα και ανασκαφαί...», (1978) 328, Εικ. 1.*
- Εικ. 56. *Το κεντρικό κατασκεύασμα στο μέσο του τύμβου του Αγ. Ιωάννη Παπουλίων από ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, «Ανασκαφή εν Πύλω...», (1955) Πίναξ 97 β.*
- Εικ. 57. *Αεροφωτογραφία του τύμβου του Αγ. Ιωάννη Παπουλίων από ΚΟΡΡΕΣ, «Messenia and its commercial...», (1993) Plate 27 b.*
- Εικ. 58. *Κάτοψη του τύμβου Κισσού από PELON, Tholoi, Tumuli et cercles funéraires, (1976) Plan XVI, 1.*
- Εικ. 59. *Κάτοψη τάφου Γ του τύμβου Κισσού από PELON, Tholoi, Tumuli et cercles funéraires, (1976) Plan XVI, 2.*
- Εικ. 60. *Κάτοψη του τύμβου Δ του τύμβου Κισσού από PELON, Tholoi, Tumuli et cercles funéraires, (1976) Plan XVII, 1.*
- Εικ. 61. *Κάτοψη του τυμβικού εξάρματος α με τις ομάδες α (τάφοι 1-6) και β (τάφοι 7-10) στο Γουβαλάρη Μεσσηνίας από CAVANAGH et al, A Private Place, (1998) 203, Fig. 5.12.*
- Εικ. 62. *Τμήμα του περιβόλου του ταφικού κύκλου Α του τυμβοειδούς εξάρματος α στο Γουβαλάρη από ΚΟΡΡΕΣ, «Τύμβοι, θόλοι...», (1976) Πίναξ ΡΜΕ, 1.*

- Εικ. 63. *Κάτοψη του τύμβου Καμινίων* από ΚΟΡΡΕΣ, «Αρχαιότητες και μνημεία ...», (1975) 92, Σχ 3.
- Εικ. 64. *Αεροφωτογραφία του τύμβου Καμινίων* από ΚΟΡΡΕΣ, «Messenia and its commercial...», (1993) Plate 28 α.
- Εικ. 65. *Τοπογραφικό σχέδιο του νεκροταφείου εντός του αγρού Ι. Νικητοπούλου στην θέση Τουρκοκίβουρα Καρποφόρας* από ΧΩΡΕΜΗΣ, «Μυκηναϊκοί και πρωτογεωμετρικοί ...», (1973) 27, Εικ. 2.
- Εικ. 66. *Κάτοψη τάφου Νικητοπούλου 3 με την ταφή καλυμμένη με πλάκες* από ΧΩΡΕΜΗΣ, «Μυκηναϊκοί και πρωτογεωμετρικοί ...», (1973) 35, Εικ. 7.
- Εικ. 67. *Κάτοψη τάφου Νικητοπούλου 6 με σωζόμενο τμήμα αναλημματικού περιβόλου προς Α* από ΧΩΡΕΜΗΣ, «Μυκηναϊκοί και πρωτογεωμετρικοί ...», (1973) 46, Εικ. 12.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ
της Εποχής του Χαλκού στην Ηπειρωτική Ελλάδα¹

Πρωτοελλαδική Περίοδος (ΠΕ)	3000-2000 π.Χ.
ΠΕ I	3000-2500 π.Χ.
ΠΕ II	2500-2200 π.Χ.
ΠΕ III	2200 -2000 π.Χ.
Μεσοελλαδική Περίοδος (ΜΕ)	2000-1550 π.Χ.
Υστεροελλαδική Περίοδος (ΥΕ)	1550-1050 π.Χ.
ΥΕ I-II (Μυκηναϊκή)	1550-1380 π.Χ.
ΥΕ IIIA (Μυκηναϊκή)	1380-1340 π.Χ.
ΥΕ III B (Μυκηναϊκή)	1340-1190 π.Χ.
ΥΕ III Γ και Υπομυκηναϊκή	1190-1050 π.Χ.

¹Σύμφωνα με τα στοιχεία από την ηλεκτρονική διεύθυνση:

http://home.cc.umanitoba.ca/%7Eetammj/shared_pages/greek_table.html

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η διπλωματική εργασία με θέμα *Νεκροταφεία τύμβων στην Πελοπόννησο της Εποχής του Χαλκού* εκπονήθηκε στα πλαίσια του προγράμματος του Α΄ Κύκλου Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Προϊστορική Αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Το ενδιαφέρον μου σε θέματα σχετικά με τις προϊστορικές ταφές προέκυψε από την συμμετοχή μου στην ανασκαφή μυκηναϊκού τάφου στην περιοχή της Αρχαίας Αγοράς της Αθήνας. Στην ανασκαφή αυτή γεννήθηκε η επιθυμία μου να συνδυάσω τις ανθρωπολογικές μου σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Indiana, στο τμήμα Ανθρωπολογίας, με την επιστήμη της Αρχαιολογίας, καθώς και οι δυο κλάδοι έχουν κοινά σημεία έρευνας. Ιδιαίτερα προσέλκυσε το ενδιαφέρον μου η Προϊστορική Αρχαιολογία.

Οι καθηγήτριες του προγράμματος η κ. Ι. Τζαχίλη και η Κόπακα με βοήθησαν με την πλούσια επιστημονική και διδακτική τους εμπειρία να προχωρήσω σ' αυτό το άγνωστο μέχρι τότε για μένα επιστημονικό πεδίο. Συνέβαλαν επίσης στην τελική διάμρφωση του θέματος της εργασίας και στην ανάπτυξή του.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τόσο εκείνες όσο και την κ. Ε. Παλαιολόγου, που συναποτελούν τα μέλη της Τριμελούς Επιτροπής, για την βοήθεια και τις συμβουλές τους κατά την εκπόνηση της εργασίας.

Τις θερμές ευχαριστίες μου και άπειρη ευγνωμοσύνη μου εκφράζω σε όλα τα πρόσωπα που μου συμπαραστάθηκαν, καθώς και στην οικογένεια μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αντιμετώπιση του θανάτου υπήρξε αναμφισβήτητα από τα πρώτα θέματα που απασχόλησαν τον άνθρωπο. Οι έντονες συναισθηματικές ανατροπές που προκαλεί στην οικογένεια του νεκρού έχουν άμεσο αντίκτυπο και στην κοινωνική ομάδα όπου ανήκει ο νεκρός. Οι υποχρεώσεις που δημιουργούνται προκύπτουν από την προσπάθεια να καλυφθεί κυρίως το συναισθηματικό κενό για να επανέλθει η ισορροπία στην οικογένεια και στην κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει. Οι ταφικές πρακτικές έχουν ακριβώς αυτόν τον ρόλο, να επαναφέρουν την ισορροπία και να καλύψουν τις ανάγκες και υποχρεώσεις όλων.

Ειδικότερα οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, οι προτιμήσεις της οικογένειας, η κοινωνική θέση, το επάγγελμα που ασκούσε ο νεκρός επηρεάζουν και καθορίζουν ποιες τελετές θα γίνουν, πώς θα οργανωθεί η προετοιμασία του νεκρού για την ταφή του και τέλος πώς θα θαφτεί ο νεκρός. Θα συμφωνήσουν πολλοί ότι όσο περισσότερο χρόνο ξοδεύουν για να θάψουν τον νεκρό, όσο πιο σημαντική κοινωνική θέση είχε².

Η κοινότητα-ομάδα, για την αντιμετώπιση της κρίσης που φέρει ο θάνατος στον κύκλο των ζωντανών, επεξεργάζεται και ορίζει διαδικασίες απορρόφησης που πηγάζουν από τις ανάγκες και τον συναισθηματικό φόρτο που προκαλεί ο θάνατος ενός προσφιλούς προσώπου. Αυτός είναι ο ρόλος των τελετών που γίνονται πριν και μετά την ταφή του νεκρού. Το σύνολο υπακούει στους διαμορφωμένους κανόνες δράσης, το κάθε άτομο έχει όμως τη δυνατότητα να εκφράσει τις ιδιαιτερότητές του. Συγχρόνως, είναι δυνατόν κάθε ομάδα να δανείζεται χαρακτηριστικά από άλλες ομάδες τα οποία ενσωματώνει, πολλές φορές τροποποιώντας κάποιες παραμέτρους, με τέτοιο τρόπο, ώστε είναι αδύνατον αλλά και ανώφελο να ανακαλύψει κανείς την αρχική μορφή και την προέλευσή τους.

Το νεκρό σώμα καλύπτεται πλήρως από χώμα, πέτρες ή μια λίθινη πλάκα. Αυτό είναι και το τέλος της ταφής που εκφράζει την ανάγκη των συγγενών να το απομονώσουν από τον χώρο των ζωντανών. Αυτή τους η ενέργεια πολλές φορές στηρίζεται και ενισχύεται από τις ανάλογες θρησκευτικές πεποιθήσεις. Είναι πραγματικά πολύ σημαντικό ότι, ενώ οι ζωντανοί επιθυμούν αυτήν την απομόνωση του νεκρού, συγχρόνως δεν επιτρέπουν και τη λήθη. Οι συγγενείς επιστρέφουν στους χώρους ταφής των νε-

²Voutsaki, S. «Mortuary Evidence» στο Branigan, Keith (επιμ.). *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age* 1998, 41.

κρών, προσπαθώντας να κρατήσουν τη μνήμη ζωντανή, οπότε είναι απαραίτητο να αναγνωρίζουν τους χώρους ταφής. Γι' αυτόν τον λόγο η ομάδα ορίζει τον τόπο που θα θάβονται οι νεκροί, και οι συγγενείς φροντίζουν να σηματοδοτήσουν τον τάφο των νεκρών τους. Η σηματοδότηση γίνεται είτε με ένα επιλεγμένο σήμα – λίθινη πλάκα, στήλη – είτε με ένα συγκεκριμένο τρόπο ταφής. Είναι δυνατόν ο τάφος να έχει τη μορφή ενός απλού λάκκου, όπου το σώμα στοιβάζεται μέσα σε ένα μικρό χώρο μόνο του ή με άλλους, μπορεί όμως να έχει τη μορφή ενός μεγαλοπρεπέστατου τύμβου.

Για την Αρχαιολογία, τύμβος μπορεί να θεωρηθεί κάθε ταφικός τύπος που είναι ορατός από μακριά εξαιτίας του αναχώματος που δημιουργείται με την συσσώρευση του χώματος πάνω από την ταφή. Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό ο τύμβος είναι ανεξάρτητος από τον τύπο του τάφου και των αριθμών των ταφών μέσα σ' αυτόν, πόσο μάλλον από τις ταφικές πρακτικές και το τελετουργικό της ταφής (κτερίσματα και προσφορές). Ανάλογα με την εποχή και την ομάδα που μελετούμε, δηλαδή ανάλογα με την κοινωνική, πολιτική και οικονομική κατάσταση που επικρατεί, συναντούμε λόφους που λειτουργούν ως ομαδικοί τάφοι, τεράστιες κατασκευές, όπου συγκεντρώνονται πολλοί διαφορετικοί τάφοι, ή μεγαλοπρεπείς τάφους για ένα μόνο άτομο.

Είναι όμως δύσκολο και συγχρόνως παρακινδυνευμένο να σκιαγραφούμε τις ομάδες μόνο από τις ταφικές πρακτικές. Δεν είναι δυνατόν να εντοπιστούν όλες οι παράμετροι και όλες οι διαδικασίες που οδήγησαν την ομάδα να κάνει χρήση της συγκεκριμένης πρακτικής, ενώ τις περισσότερες φορές, όταν οδηγούμαστε σε γενικευμένα συμπεράσματα, εξοβελίζεται η ατομική δράση. Είναι πολύ εύκολο να πέσουμε στην παγίδα και να θεωρήσουμε ότι μια πρακτική προήλθε από κάποιον είδους επαφής με μια δεύτερη ομάδα. Ο εντοπισμός μιας κοινής πρακτικής σε δύο διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες προκαλεί σύγχυση και υπάρχει πιθανότητα να οδηγήσει σε λαθεμένα συμπεράσματα. Είναι απαραίτητο να υπάρχουν επαρκή στοιχεία, από τα οποία να προκύπτει ανάμεσα στ' άλλα και ο τρόπος επαφής των δύο ομάδων.

Πάνω σ' αυτές τις σκέψεις θα κινηθεί η παρούσα η εργασία, με στόχο να ταξιδέψουμε στην Εποχή του Χαλκού στην Πελοπόννησο και να παρακολουθήσουμε το φαινόμενο της ταφικής πρακτικής του τύμβου μεμονωμένα (ανεξάρτητα από τους υπόλοιπους ταφικούς τύπους με τους οποίους γειτνιάζει) και πως αυτή εμφανίστηκε στις διάφορες περιοχές. Οι κοινές εκδηλώσεις της πρακτικής αυτής στις ομάδες που θα μελετηθούν επιτρέπουν μια σύγκριση και εν μέρει κάποια συμπεράσματα ή καλύτερα κάποιες συνολικές παρατηρήσεις.

Αυτό που θα έχουμε υπόψη σε όλη αυτήν την πορεία είναι ότι μια βασική παράμετρος εκδήλωσης μιας πρακτικής είναι η ατομική επιλογή-προτίμηση μέσα σε καθορισμένα πλαίσια και η ελευθερία κινήσεων. Συγχρόνως, αντιλαμβανόμαστε ότι είναι δύσκολο να απαντηθούν ερωτήματα αρχικής προέλευσης και διάδοσης μιας πρακτικής, όταν δεν υπάρχει μια πλήρης εικόνα για την κοινωνική, πολιτισμική και οικονομική συμπεριφορά και δραστηριότητα της ομάδας που την ασκεί στον συγκεκριμένο χρόνο και χώρο. Αρχικά θα σκιαγραφηθούν η προβληματική της μελέτης και γενικότερα της βιβλιογραφίας κατόπιν θα επιχειρηθεί μια νέα ερμηνεία μέσα από τα υπάρχοντα στοιχεία.

ΟΙ ΤΥΜΒΟΙ

Γενικά

Ο τύμβος είναι ένας τρόπος ταφής, που συνίσταται στη δημιουργία λοφίσκου με συσσώρευση χώματος και λίθων πάνω από μία ή περισσότερες ταφές. Σύμφωνα με μια εκδοχή προέρχεται από το ρήμα *τύφω* που σημαίνει καίω βαθμηδόν³. Οι τύμβοι με τον καιρό αποκτούν λίθινο περίβολο και αναλημματικό τοίχο, κάτι που συναρτάται από την εποχή που κατασκευάστηκε αλλά και από τον σκοπό που αυτοί υπηρετούν. Θεωρείται ένα είδος μεγαλιθικής ταφικής αρχιτεκτονικής, γι' αυτό δεν είναι τυχαίο ότι, στην περίπτωση που ενταφιάζεται ένας μόνο νεκρός, αυτό εκφράζει τον πλούτο και την εξουσία που συγκέντρωνε το άτομο αυτό. Δεν θα πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι ο Όμηρος, στην Οδύσσεια⁴ και στην Ιλιάδα⁵, αναφέρεται στους τύμβους. Οι ομηρικοί τύμβοι κατασκευάζονται πάνω από την περιοχή της καύσης των νεκρών οπλιτών, πάνω από τον τάφο του Ελπήνορος και του Έκτορος. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που δίνει ο Όμηρος, κατασκευάζονται για να διατηρηθεί αθάνατη η μνήμη και το «κλέος» του νεκρού⁶. Πάνω από τους ομηρικούς τύμβους τοποθετείται στήλη, έτσι ώστε να είναι και στους μεταγενέστερους γνωστό ποιος κείται μέσα σε καθένα από αυτούς⁷.

Στους τύμβους, όπως παρατήρησε η Müller⁸, διακρίνονται γενικά και ειδικά χαρακτηριστικά (Πίνακας 1). Στα γενικά χαρακτηριστικά του τύμβου περιλαμβάνονται η χρονολογία δημιουργίας και χρήσης του, η περίπτωση και τα αίτια της κατασκευής του, το πεδίο της ταφής, δηλαδή αν είναι απομονωμένος ή συμπεριλαμβάνεται σε ένα νεκροταφείο, οι διαστάσεις του και η κατασκευή περιβόλου. Σ' αυτά θα πρέπει να προστεθεί η χρήση ή όχι σήματος, η κατασκευή βοηθητικών χώρων και η θέση του τύμβου μέσα στο νεκροταφείο. Στα ειδικά χαρακτηριστικά του περιλαμβάνονται η κατασκευή του τύμβου, ο αριθμός και ο τύπος των τάφων που περιέχει, η θέση των τάφων στο εσωτερικό του, και το τελετουργικό τυπικό στο εσωτερικό των τάφων (κτηρίσματα και προσφορές).

³ Ραγκαβής, Α. *Λεξικόν της Ελληνικής Αρχαιολογίας*, λήμμα: «Τύμβος».

⁴ Στους στίχους Η 86-91, 336, Π457, Ψ245.

⁵ Στους στίχους δ 584, λ 74 εξ., μ 13 εξ.

⁶ Μυλωνάς, Γ. «Ομηρικά και Μυκηναϊκά έθιμα ταφής» *Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α.*, 1953, 269.

⁷ Στους στίχους Π 457 και 675, μ 14.

⁸ Müller, Sylvie. «Les tumuli Helladiques» *BCH*, 113 (1989), 25 κ.ε.

Η κατασκευή ενός τύμβου είναι μια διαδικασία που απαιτεί ανθρώπινο δυναμικό και χρόνο. Ο τύμβος είναι συνήθως κυκλικός ή ημικυκλικός και τα όρια του ορίζονταν από πέτρες παρατεταγμένες κυκλικά, λίθινες πλάκες,

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	ΕΙΔΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Χρονολογία κατασκευής Διάρκεια χρήσης Αίτια κατασκευής Πεδίο ταφής- θέση Διαστάσεις Περίβολος Σήμα Βοηθητικές κατασκευές	Τρόπος κατασκευής Αριθμός τάφων Τύπος τάφων Θέση τάφων Τελετουργικό τυπικό

Πίνακας 1. Χαρακτηριστικά τύμβων.

χτιστό τείχος ή περίβολο⁹. Οι ανάγκες που εξυπηρετεί ο τύμβος καθορίζουν και τον τύπο των ταφών μέσα και γύρω από αυτόν. Άλλοτε συγκεντρώνει τις διάφορες ταφές δημιουργώντας έναν ιδιωτικό-οικογενειακό τύμβο, όπως θα λέγαμε σήμερα, ή έναν συλλογικό-ομαδικό τάφο. Άλλοτε πάλι κατασκευάζονται πάνω από έναν κεντρικό τάφο, οπότε δίνεται έμφαση στο κύρος του νεκρού ή των νεκρών που περιέχει, ξεχωρίζοντάς τους από τους άλλους τάφους στο νεκροταφείο. Η μορφή τους διαφοροποιείται από την αρχική, και αυτό οφείλεται στα ανοίγματα που δημιουργούνται για να προστεθούν νέες ταφές και για να αποδοθούν τιμές με καθορισμένες τελετές, κάποιες φορές σε διάρκεια πολλών αιώνων.

Συνοπτικά κάποια βασικά χαρακτηριστικά αναφορικά με την χρήση των τύμβων είναι τα ακόλουθα¹⁰:

1. Οι τύμβοι, όπως και κάθε ταφική πρακτική, εξαρτώνται από διαδικασίες που έχει ορίσει η εκάστοτε ομάδα.
2. Οι νεκροί μπορούν να δώσουν απλά κάποια περιορισμένα στοιχεία για την φυσιολογία του ζωντανού πληθυσμού.
3. Ο ορατός τύμβος απεικονίζει την τελευταία φάση της δημιουργίας του.
4. Η ορατότητα των τύμβων κατά την εποχή χρήσης τους συγκεντρώνει τους συγγενείς, πιθανόν, των νεκρών για τελετές και πρακτικές.
5. Οι μεταγενέστερες παρεμβάσεις της αγροκαλλιέργειας, αλλά και οι διάφορες διαβρώσεις κάνουν δύσκολο τον εντοπισμό τους σε τέτοιο

⁹ Cavanagh, W. and Mee, C. *A Private Place* 1998, 30.

¹⁰ O'Shea, J-M. *Mortuary Variability*. 1984 και στο Harding, A.F. *European Societies in the Bronze Age* 2000, 84.

σημείο, που η εύρεση κυκλικών τάφων να μαρτυρεί, με μικρή πιθανότητα λάθους, τα ερείπια περιβόλου ή του ίδιου του τύμβου. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι προκύπτουν πολλές ελλείψεις κατά την διαδικασία της ανάλυσης και ερμηνείας των στοιχείων που συγκεντρώνονται από τους τύμβους.

Προβληματική

Οι τύμβοι δυστυχώς δεν παρέμειναν ορατοί μέχρι την εποχή μας, γι' αυτό και δεν είναι λίγες οι φορές που οι αρχαιολόγοι κατά την ανασκαφή δυσκολεύτηκαν να εντοπίσουν την ύπαρξη τους. Χρειάστηκε πολλές φορές να γίνει μια πιο λεπτομερειακή μελέτη και επανεξέταση των στοιχείων, για να επιβεβαιωθεί η ύπαρξη ή όχι τύμβου. Βέβαια και στις δύο περιπτώσεις – δυσκολία εντοπισμού κατά την ανασκαφή και εκ των υστέρων εντοπισμός – υπάρχει πάντα μια πιθανότητα λανθασμένων εκτιμήσεων.

Η δυσκολία αναγνώρισης των τύμβων οφείλεται στις αλληπάλληλες επεμβάσεις που γίνονται στον τάφο ή τάφους που περιέχει ακόμα και στον ίδιο τον τύμβο. Οι διαδικασίες αυτές δεν είναι πάντα σύγχρονες με την κατασκευή των τάφων, αλλά μπορεί να εκτελούνται μετά το πέρας αιώνων. Επίσης οι γενικότερες διευθετήσεις και αλλαγές στον χώρο, η διάβρωση του εδάφους, η αγροτική δραστηριότητα συγκαταλέγονται στα αίτια της δυσκολίας αναγνώρισης των τύμβων. Δεν είναι λίγες οι φορές που οι αρχαιολογικοί χώροι καταστράφηκαν από πολέμους. Κατά τους Παγκοσμίους πολέμους, για παράδειγμα, οι τύμβοι ήταν χρήσιμοι για καταφύγια ή παρατηρητήρια.

Σ' αυτά έρχεται να προστεθεί και η σύγχυση που δημιουργείται μεταξύ θολωτών τάφων και τύμβων. Το πρόβλημα έγκειται καταρχήν στο κατά πόσο το έξαρμα του θολωτού τάφου είναι τυμβοειδές. Το πρόβλημα γίνεται πιο έντονο στην περιοχή της Μεσσηνίας, όπου ο θολωτός τάφος χτίζεται μέσα σε τύμβο. Αν υποθεθεί ότι οι θολωτοί τάφοι αποτελούν ένα είδος τύμβου, τότε τα πράγματα περιπλέκονται ακόμα περισσότερο, ειδικότερα όταν οι θολωτοί είναι καλυμμένοι στο σύνολό τους και δεν είναι ορατά τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους. Σύμφωνα με μια άποψη στην κατηγορία των χωμάτινων τύμβων εντάσσονται και εκείνοι που διαμορφώθηκαν πάνω από θολωτούς τάφους. Το ότι πρόκειται για υποτύμβια μνημεία είναι αποδεκτό, και η άποψη ενισχύεται διότι σε πολλούς από τους θολωτούς τάφους διατηρήθηκε εξωτερικός περίβολος, που είχε κατασκευαστεί για συγκράτηση των χωμάτων του τύμβου πάνω και γύρω από την θόλο¹¹.

¹¹ Δακορώνια, Φανουρία. *Μάρμαρα. Τα υπομνημαϊκά νεκροταφεία* 1987, 50.

Ομοίως προβληματική είναι η ταξινόμηση των κυκλικών τάφων και αν και κατά πόσο αυτοί ήταν ανοικτοί δηλαδή δεν είναι οι ίδιοι καλυμμένοι αλλά μόνο οι τάφοι που αυτοί περιέχουν. Πολλές φορές οι ανασκαφείς δεν κατέγραψαν την μορφολογία του εδάφους πριν την ανασκαφή, και έτσι για πολλές περιπτώσεις κυκλικών τάφων δεν εί-
ναι σαφείς οι πληροφορίες που υπάρχουν και μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν.

Μια επιπλέον δυσκολία που εντοπίζεται κατά τη μελέτη των τύμβων είναι η χρονολόγησή τους, όσον αφορά την δημιουργία και την χρήση του τύμβου. Οι καθαρι-
σμοί, οι εσωτερικές και εξωτερικές διευθετήσεις δυσκολεύουν τον καθορισμό της πε-
ρίοδου χρήσεως του τύμβου. Ο προσεκτικός στρωματογραφικός έλεγχος, η χρονολόγη-
ση των κτερισμάτων και του περιβάλλοντος χώρου λύνουν το πρόβλημα της χρονολό-
γησης των τύμβων¹². Αυτό βέβαια υποδεικνύει την ανάγκη σωστής και προσεκτικής
καταγραφής των σχετικών ανασκαφικών δεδομένων.

Οι πολλές δυσκολίες που εντοπίζονται κατά την μελέτη των τύμβων με την έλ-
λειψη βιβλιογραφίας, λόγω μη αναγνώρισης, γίνονται πιο έντονες όταν φθάσουμε να
αναρωτηθούμε για την προέλευση των τύμβων. Οι τύμβοι στον ελλαδικό χώρο έχουν
μακρά προϊστορία καθώς εμφανίζονται κατά τη Νεολιθική Εποχή. Η αναζήτηση του
τρόπου εισαγωγής της πρακτικής αυτής είναι απίθανο να έχει αποτελέσματα. Όπως
προαναφέρθηκε, για να εντοπιστεί η προέλευση μιας οποιασδήποτε πρακτικής είναι
σημαντικό να έχουμε στη διάθεσή μας τις διαφορετικές εκφράσεις της και πώς αυτές
διαφοροποιήθηκαν με το πέρασμα των αιώνων σε σχέση με την ομάδα στην οποία αρ-
χικά εντοπίζονται. Μια προσεκτική σύγκριση των εκφράσεων της πρακτικής των τύμ-
βων είναι εφικτή εφόσον τα στοιχεία είναι επαρκή για να δώσουν μια πλήρη εικόνα της
πραγματικότητας.

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά των τύμβων όπως τα περιγράφει
η Müller, τύμβος θεωρείται κάθε ορατή συσσώρευση χώματος πάνω από μια ή περισ-
σότερες ταφές. Ο περίβολος και ο αναλημματικός τοίχος είναι απαραίτητα αρχιτεκτονι-
κά μέρη ενός τύμβου που χρησιμεύουν για να θέσουν τα όριά, να στηρίζουν τα χώματα
του εξάρματος και να προστατεύσουν τις ταφές από τη διάβρωση και σύληση¹³. Ο τύμ-
βος δεν έχει δρόμο ούτε συγκεκριμένο τρόπο πρόσβασης. Οι ενταφιασμοί μπορεί να
γίνονται από οποιοδήποτε ασφαλές άνοιγμα. Ένας τύμβος δεν έχει δρόμο και στόμιο
όπως ένας θολωτός τάφος, αντίθετα ένας θολωτός τάφος μπορεί να έχει πάνω από την

¹² Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε. *Οι Τύμβοι του Άργους* 1980, 2.

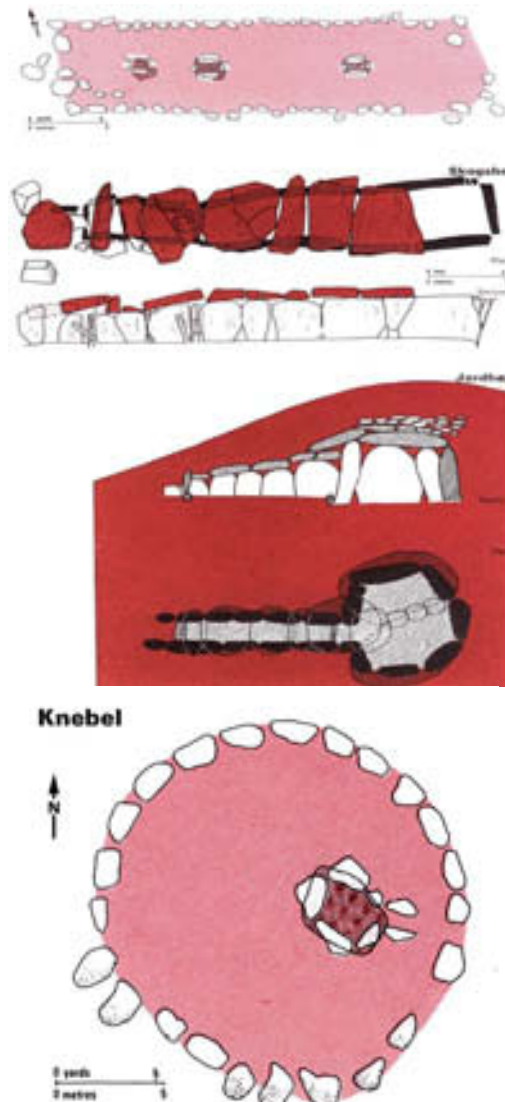
¹³ Cremasco V. *et al.* «The Engineering of Mycenaean tholoi- the circular tomb at Thorikos revisited» στο *Meletemata*, I 1999, 143.

θόλο του τυμβοειδές έξαρμα ή να καλύπτεται ολόκληρος από τύμβο. Τέλος, οι τύμβοι είναι κάτι παραπάνω από ένα είδος ταφής. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια επικοινωνιακή αρχιτεκτονική κατασκευή.

Οι τύμβοι στην Ευρώπη: Ερμηνευτική προσέγγιση

Η μεγαλιθική ταφική αρχιτεκτονική προκαλεί δέος αλλά και ενδιαφέρον, καθώς η παρουσία της στον ευρωπαϊκό χώρο μαρτυρείται κατά τη Νεολιθική Εποχή. Οι διάφορες μορφές που παίρνει (λόφοι-τύμβοι, θαλαμοειδείς τάφοι, ντολμνέν) δείχνουν τις ποικίλες εκφράσεις και λύσεις που εφευρίσκει ο άνθρωπος στην ανάγκη ή την υποχρέωση του να κατασκευάσει ένα μεγαλοπρεπές κτίσμα¹⁴ (Εικ. 1). Η ορατότητά τους από μεγάλη απόσταση στηρίζει το γεγονός ότι η ομάδα που κατασκεύασε τον μεγαλόπρεπο τάφο, εκτός των άλλων ήθελε να είναι ορατή η δύναμή της σε όσους πλησιάζουν τον οικισμό, δημιουργώντας έτσι αισθήματα φόβου και θαυμασμού. Με αυτόν τον τρόπο οι οικιστές στέλνουν ένα μήνυμα προς τους ανταγωνιστές τους: Έχουν δύναμη και εξουσία συγκεντρωμένη στα χέρια τους, αλλά και προγόνους που τους προστατεύουν και διασφαλίζουν τη συνέχειά τους στον χώρο και τον χρόνο.

Η θέση του οικισμού και οι εδαφικές-περιβαλλοντικές συνθήκες είναι οι κύριοι παράγοντες που επηρεάζουν τη θέση κατασκευής ενός τύμβου. Αυτό όμως που σίγουρα επιτυγχάνεται είναι να μετατραπεί αυτή η κατασκευή σε ένα επικοινωνιακό μέσο. Μπορεί το μήνυμα να είναι διαφορετικό κάθε φορά αλλά έχει πάντοτε έναν κεντρικό

Εικ. 1: Παραδείγματα μεγαλιθικών τάφων Ευρώπης

¹⁴ Baldia, M. (diss). *Spatial Analysis of Megalithic Tombs* 1995.

άξονα. Τα έντονα συναισθήματα που ήθελαν να προκαλέσουν μέσα και έξω από την κοινότητα, με έναν μεγαλιθικό τάφο καταφέρνουν να δημιουργούνται ακόμα και σήμερα, έστω και αν ένα μεγάλο μέρος της κατασκευής έχει καταστραφεί. Όταν ένας απλός λάκκος στο έδαφος ήταν αρκετός για να λύσει το πρόβλημα της ταφής, όταν πολλές φορές η απλότητα είναι η μόνιμη πιο σίγουρη επιλογή, η μεγαλοπρέπεια δημιουργεί πολλά ερωτηματικά. Ίσως το πιο βασικό ερώτημα που απασχόλησε τους ερευνητές ήταν η προέλευση των τύμβων, ενώ αυτό που θα έπρεπε να μας απασχολεί είναι το μήνυμα που θέλει η κοινότητα να περάσει με αυτήν την κατασκευή.

Είναι προτιμότερο να μην τίθεται ζήτημα προέλευσης, αλλά αντίθετα η υπό μελέτη πρακτική να αντιμετωπίζεται με τα δεδομένα που υπάρχουν για την συγκεκριμένη ομάδα και όχι σαν μια συλλογική πρακτική. Το να ανατρέχουν οι επιστήμονες στους Ινδοευρωπαίους, για να λύσουν τα προβλήματα της προέλευσης των τύμβων, δεν ωφελεί. Το γλωσσολογικό εύρημα, οι ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, στόχο είχε να απλοποιήσει τη μελέτη της ύπαρξης διαφορετικών μορφών ομιλίας. Χρησιμοποιήθηκε ο όρος όμως λανθασμένα σε τέτοιο βαθμό, ώστε πολλές φορές να ξεφεύγει από τον αρχικό σκοπό του. Οι Ινδοευρωπαίοι δεν είναι μια υπαρκτή ομάδα, ούτε υπάρχουν δείγματα εγκατάστασής τους. Παρόλα αυτά πάνω σ' αυτήν την υποτιθέμενη ομάδα στηρίχθηκε η ερμηνεία της εμφάνισης των τύμβων στον ευρωπαϊκό χώρο, όπως θα δούμε παρακάτω.

Αρχικά, οι V.G. Childe και M. Gimbutas ήταν αυτοί που πρώτοι έδωσαν μια καθαρά αρχαιολογική προοπτική στη θεωρία του ινδοευρωπαϊσμού. Ο Childe θεώρησε ότι υπήρξαν μεγάλα μεταναστευτικά κύματα που έχουν άμεση σχέση με την προϊστορική διάχυση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και αναζήτησε μέσα από το αρχαιολογικό υλικό τον ορίζοντα του υλικού πολιτισμού, που θα ήταν τόσο καλά διανεμημένος, ώστε να αιτιολογήσει αρχαιολογικά αυτή την διάχυση¹⁵. Κατέληξε στον εντοπισμό του πολιτισμού των Yamna (ή Pit-Grave) ως τους πρώτους ομιλούντες την ινδοευρωπαϊκή γλώσσα (πρωτο-ινδοευρωπαϊκά), δημιουργώντας ένα χωνευτήρι πολιτισμών και έναν αρχαιολογικό ορίζοντα (Corded Ware - Battle Axe - Tumulus Burial horizon) απ' όπου ξεκίνησαν οι πρακτικές για την κατασκευή κεραμικών, τη χρήση όπλων και την ταφή.

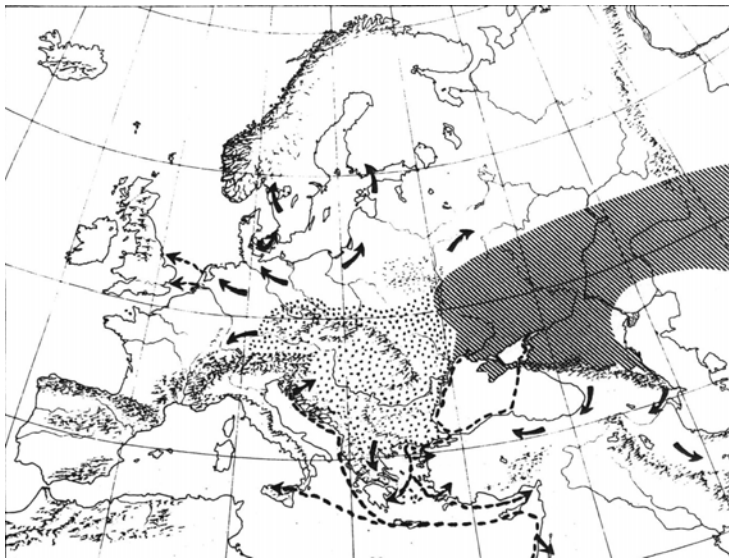
Η Marija Gimbutas προχώρησε λίγο πιο πέρα εντοπίζοντας μια μεγαλύτερη πολιτισμική ενότητα, τους Kurgan¹⁶. Το στήριξε εξετάζοντας τα κράματα μεταλλικών αντικειμένων (με περιεκτικότητα αρσενικού στον χαλκό). Πρόκειται για ένα νομαδικό λαό που ξεκινώντας από τις ρωσικές στέπες γύρω στο 5.000 π.Χ., μετακινήθηκε αργό-

¹⁵ Childe, V.G. *The Aryans* 1926.

¹⁶ Gimbutas, Marija. «Proto-Indo-European Culture» στο Cardona, G. *et al. Indo-European* 1970.

τερα δυτικά, σχεδόν σε όλη την Ευρώπη, ανατολικά, στην Κεντρική Ασία και νότια, στην Ανατολία και στην Ελλάδα (Εικ. 2). Η λέξη Kurgan στα αρχαία τούρκικα σημαίνει οχυρωμένο μέρος (kurgaham) ενώ στην Ανατολική Ουκρανία kurgan ονομάζονται οι τύμβοι. Με την ονομασία τους δηλώνεται και το κύριο χαρακτηριστικό του πολιτισμού αυτού, τίποτε παραπάνω από μια ταφική πρακτική. Οι σοβιετικοί ερευνητές, κάπως αυθαίρετα, ονόμασαν Κουργκάν όλες τις πολιτισμικές ομάδες που έκαναν χρήση της πρακτικής του τύμβου.

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της θεωρίας αυτής, οι Kurgan ήταν πολεμικός λαός, που ανάμεσα τους κάποια στιγμή δημιουργήθηκαν δύο ομάδες: οι τεχνολογικά αναπτυγμένοι γεωργοί και οι λιγότερο αναπτυγμένοι κτηνοτρόφοι. Μεταξύ αυτών ξεκίνησαν συγκρούσεις που έληξαν με την επικράτηση των γεωργών το 1500 π.Χ. Ζουν στις στέπες και ως νομαδικός λαός επιλέγουν την περιοχή σύμφωνα με τις ανάγκες των ζώων που εκτρέφουν. Η M.Gimbutas υποστήριξε ότι υπήρξαν τρία μεταναστευτικά κύματα. Αυτά έγιναν αιτία ανταλλαγής των πρακτικών τους με τις ομάδες που ήρθαν σε

Χάρτης 1: Η εξάπλωση των Κουργκάν κατά την τέταρτη και τρίτη χιλιετία

επαφή. Σ' αυτούς οφείλονται οι αλλαγές που παρατηρούνται στους διάφορους πολιτισμούς της Ευρώπης και της Μικράς Ασίας¹⁷.

Παρόλο που η θεωρία αυτή είχε θερμούς υποστηρικτές, στην πραγματικότητα είναι προβληματική. Συγκεκριμένα, ο D. Anthony δεν απορρίπτει εντε-

λώς τη θεωρία της διάχυσης¹⁸. Θεωρεί όμως ότι κάτω από τον υποτιθέμενο πολιτισμό των Κουργκάν υπάρχουν παραπάνω από μια πραγματικές αρχαιολογικές ομάδες, όπως οι Sredni Stog, Usatovo, lower Danube "Ochre Graves", Cernavofa I-III. Γι' αυτούς υπάρχουν αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία στηρίζουν την παρουσία τους στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας. Οι ανομοιότητες των δεδομένων οδηγούν αναγκαστικά στον διαμελισμό του υποτιθέμενου ενιαίου πολιτισμού Κουργκάν. Η προσπάθεια των ερευ-

¹⁷ Gimbutas, Marija. «Proto-Indo-European Culture» στο Cardona, G. et al. *Indo-European* 1970, 155-197.

¹⁸ Anthony, David W. «The Kurgan Culture» *Current Anthropology*. Vol. 27, No 4, (August-October 1986), 292.

νητών να συγκεντρώσουν τις πολιτισμικές αυτές ομάδες σε μια δημιουργεί προβλήματα και δεν υποστηρίζεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Συγχρόνως δεν υπάρχουν κατάλοιπα από πολεμικές καταστροφές που να αποδεικνύουν τις επιδρομές των Κουργκάν. Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα, οι Κουργκάν δεν είναι αρχαιολογική ομάδα και δεν θα έπρεπε να καλείται ενιαίος πολιτισμός με αυτό το όνομα. Στην πραγματικότητα οι ενταφιασμοί σε τύμβους είναι ένα θέμα πολύ γενικό για να είναι ικανό μέσα απ' αυτό να παρακολουθήσουμε την πηγή, την κατεύθυνση, την κινητικότητα και τέλος τις επιδράσεις μιας μεμονωμένης ομάδας προς τις υπόλοιπες με τις οποίες έρχεται σε επαφή¹⁹.

Ο D. Bailey²⁰ στην έρευνα του για την προϊστορία στα Βαλκάνια, δίνει μια πρακτική απάντηση για τη χρήση των τύμβων. Κατά το 4000 π.Χ. σε νεκροταφεία της νοτιοκεντρικής Βουλγαρίας, της ανατολικής Ουγγαρίας και της δυτικής Ρουμανίας ο ενταφιασμός γινόταν σε έναν απλό λάκκο που καλυπτόταν από σωρό με χώμα και πέτρες. Με τις διαδοχικές ταφές προσθέτονταν ένα νέο στρώμα στον αρχικό σωρό, με αποτέλεσμα αυτός να μεγαλώνει σε ύψος και σε διάμετρο. Έτσι γεννήθηκε ο τύμβος. Ένας τέτοιος μηχανισμός μπορεί να λειτουργούσε σε οποιαδήποτε περιοχή, όπου δηλαδή αργότερα εμφανίζονται οι τύμβοι. Μπορεί με το πέρασμα των χρόνων να δημιουργήθηκε ένας διαφορετικός τρόπος έκφρασης, δηλωτικός της δύναμης και του κύρους των νεκρών.

Η θεωρία της διάχυσης στον ελλαδικό χώρο: N.G.L. Hammond

Ο N.G.L. Hammond, θερμός υποστηρικτής της θεωρίας των Κουργκάν, θεωρεί ότι οι ινδοευρωπαϊκές φυλές της ΒΑ Ευρώπης και της περιοχής πέραν του Καυκάσου χρησιμοποιούσαν τους τύμβους για την ταφή των νεκρών τους. Οι Κουργκάν ως νομαδικός λαός που ήταν δημιουργούν τάφους ορατούς στον χώρο. Ανάμεσά τους υπάρχουν πολλές ινδοευρωπαϊκές φυλές, γι' αυτό μιλούν ινδοευρωπαϊκές γλώσσες. Ήρθαν αρχικά από την περιοχή του Δούναβη. Κατά την ΠΕ εποχή έφθασαν στην Αλβανία, στην Σερβία, στην νοτιοδυτική Μακεδονία, όπου και εγκαταστάθηκαν. Από αυτούς, όσοι βρέθηκαν στις ακτές της Αλβανίας στην συνέχεια ταξίδεψαν στην Αδριατική, Κόρινθο, Μπόλωνα, και στην Κέρκυρα. Με αυτόν τον τρόπο ο υποτιθέμενος ινδοευρωπαϊκός λαός Κουργκάν έρχεται στον ελλαδικό χώρο φέρνοντας μαζί του τις ταφικές πρακτικές του και την ελληνική γλώσσα!

¹⁹ Harding, A.F. *European Societies in the Bronze Age* 2000, 103.

²⁰ Bailey, D.W. *Balkan Prehistory* 2000, 246-250.

Στην συνέχεια, κατά την ΠΕ ΙΙ περίοδο κάποιοι εγκαταστάθηκαν στο Νιδρί και παρέμειναν εκεί κατά την ΠΕ ΙΙ, ΠΕ ΙΙΙ και ΜΕ περίοδο. Από την Λευκάδα κατά την ΜΕ εποχή ξεκίνησαν και κινήθηκαν προς τη Μεσσηνία, Αργολίδα και βόρεια Ήπειρο²¹. Συγκεκριμένα, κατά την ΜΕ, γύρω στο 1800 π.Χ., υπάρχουν άνθρωποι του ίδιου πολιτισμού σε μια περιοχή που εκτείνεται από την Πελαγονία μέχρι την Δασσαρέτη, από την χώρα των Χαόνων και των Μολοσσών μέχρι τη Δωδώνη και το Τέροβο. Η κοινή φυλή που εμφανίζεται σ' αυτήν την περιοχή, σύμφωνα πάντα με τον Hammond, είναι οι Μολοσσοί²².

Ο Hammond αναφέρει με την σειρά του τα χαρακτηριστικά του πολιτισμού των Κουργκάν. Εκτός από την χρήση του τύμβου ως κύριο τύπο ταφής, χρησιμοποιούν και τους διπλούς τύμβους, ενώ στον γύρω από τον τύμβο χώρο σχηματίζεται πέτρινος κύκλος με έναν βωμό στο εσωτερικό του. Ο ταφικός θάλαμος του τύμβου είναι σκαμμένος σε παρθένο έδαφος και οριοθετημένος με πέτρες. Μέσα σ' αυτόν ή πολλές φορές πάνω απ' αυτόν γίνονται θυσίες βοών. Οι τετράγωνοι και κυκλικοί λάκκοι που σκάβονται για τις ταφές αντιπροσωπεύουν το σχήμα των οικιών-καλυβών του οικισμού. Ο νεκρός τοποθετείται πάνω σε δέρμα ζώων, ενώ τα κεραμικά κτερίσματα είναι τύπου Corded Ware, χαρακτηριστικός των Κουργκάν. Οι Κουργκάν ήταν αυτοί που γνώριζαν και διέδωσαν την χρήση των αλόγων. Τέλος, τα σύνολα των τύμβων κατασκευάζονται συνήθως κοντά σε ποτάμια.

Εξαιτίας των σταδιακών μετακινήσεων των Κουργκάν, γίνεται η διάδοση των χαρακτηριστικών τους και αρχίζει η διαφοροποίηση της ελληνικής διαλέκτου²³. Ο Hammond τοποθετεί χρονικά τη διαφοροποίηση αυτήν κατά την Ύστερη Νεολιθική Εποχή. Οι αρχηγοί των ομάδων που για λόγους απόδοσης τιμής θάβονται μέσα σε τύμβους μιλούσαν αποκλειστικά ελληνικά. Η διάδοση των τύμβων και η διάδοση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών έχουν άμεση σχέση με τη διασπορά των Κουργκάν. Από γλωσσολογική άποψη, η καταγωγή των ινδοευρωπαϊκών φύλων εντοπίζεται στην περιοχή του Πόντου, καθώς από εκεί φαίνεται να είναι πιο εύκολη η πρόσβαση στην Ελλάδα, στην Ανατολία και στο Ιράν²⁴. Οι ελληνόφωνοι Κουργκάν έχουν στενούς οικογενειακούς δεσμούς, καθώς εννοείται ότι η επαναχρησιμοποίηση των τύμβων γίνεται μόνο από τα μέλη της ίδιας οικογένειας.

²¹ Hammond, N.G.L. «Tumulus-Burials in Albania» *BSA* no 62 (1967), 77-105.

²² Hammond, N.G.L. *A History of Macedonia Volume I* 1972.

²³ Hammond, N.G.L. «Tumulus», ό.π., 104.

²⁴ Crossland, R.A. «Linguistics and archaeology in Aegean prehistory» στο Crossland, R.A. *et al. Bronze Age Migrations in the Aegean* 1973, 11.

Στην πραγματικότητα, η παραπάνω θεωρία είναι προβληματική και πολλοί έχουν προτείνει μια διαφορετική αντιμετώπιση. Η θεωρία της διάχυσης έδωσε λύσεις στους προβληματισμούς καταγωγής. Ο συσχετισμός όμως μεταξύ γλώσσας, εθνικής ομάδας και αρχαιολογικής ομάδας προκαλεί τεχνικά προβλήματα και διεγείρει πολιτικά και εθνικιστικά αισθήματα²⁵. Αντιμέτωπη με την θεωρία της διάχυσης έρχεται λοιπόν μια νέα αντίληψη που θέτει διαφορετικούς προβληματισμούς και τη βάση για μια πιο στοιχειοθετημένη θεώρηση.

Τοπική προσέγγιση

Αργά τη δεκαετία του 1960 πολλοί αρχαιολόγοι απογοητευμένοι από την παραδοσιακή αρχαιολογία καταλήγουν στην Νέα Αρχαιολογία, δηλαδή μια νέα αντιμετώπιση της προβληματικής των ευρημάτων και μια διαφορετική ερμηνεία²⁶. Ενδιαφέρον για την Αρχαιολογία έχουν όχι μόνο οι ομοιότητες αλλά και οι παραλλαγές στους τρόπους που οι νεκροί θάβονται, οι τύποι των τάφων, το μέγεθός τους, η ποιότητα κατασκευής και ο αριθμός των κτερισμάτων. Οι ταφικές πρακτικές δεν μπορούν να μας παρουσιάσουν από μόνες τους τις κοινωνικές σχέσεις της ομάδας. Το μόνο που μπορεί να ειπωθεί είναι ότι όσο περισσότερο χρόνο ξόδεψαν για να θάψουν τον νεκρό τους τόσο πιο σημαντικός ήταν, οπότε καταλήγουν στην κοινωνική θέση του νεκρού.

Η ιδιαιτερότητα της θεωρίας της διάχυσης οδήγησε τους ερευνητές στην αναζήτηση μιας νέας κατεύθυνσης. Ο Lorenc Bejko επανεξετάζει τις ταφικές πρακτικές στη νότια-ανατολική Αλβανία και δε συμφωνεί με την θεωρία των Κουργκάν. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι, ενώ με τη θεωρία των μετακινήσεων των Κουργκάν από τις ρώσικες στέπες εντοπίζεται η απαρχή της συνήθειας χρήσεως των τύμβων, αμφιβάλλει για την εγκυρότητα της θεωρίας γιατί βασίζεται σε ασαφείς τυπολογικές ομοιότητες μιας κατηγορίας κεραμικών από τα κτερίσματα που συλλέχτηκαν από δύο μόνο τάφους στο Barç και στο Maliq²⁷. Συγχρόνως, ο τύπος αυτός της κεραμικής δεν εντοπίζεται σε γειτονικές περιοχές κατά την ίδια περίοδο, δηλαδή κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Αντίθετα στην περιοχή Κορζë-Kolonjë, περιοχή που ο ίδιος ερευνά, ο τύπος αυτός της κεραμικής εμφανίζεται κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Παρόλο που οι διάφορες έρευνες επικεντρώνονταν στον υλικό πολιτισμό, στις τελετές και στη φιλοσοφία πίσω από αυτές, δεν έγιναν έρευνες ως προς τη διαφορετι-

²⁵ Baldia, M. (diss). *Spatial Analysis of Megalithic Tombs* 1995, 18.1.

²⁶ Renfrew, Colin and P. Bahn. *Archaeology: Theories, Methods, Methods and Practice* New York: Thames and Hudson, 1996, 36-39.

²⁷ Bejko, Lorenc. «Mortuary Customs» *BCH Suppl.* 42 (2002), 174-5.

κότητα της κάθε περιοχής. Η τοπική προσέγγιση επιτρέπει την δημιουργία κατηγοριών διαφορετικότητας. Με αυτόν τον τρόπο αυξάνεται και η χρησιμότητα των μικρών ή ατελών αρχαιολογικών δειγμάτων, επιτρέποντας τα ποιοτικά χαρακτηριστικά να εξετασθούν υπό το φως μεγαλύτερων και καλύτερα ανασκαμμένων και καταγεγραμμένων αρχαιολογικών θέσεων στην ίδια περιοχή²⁸. Με αυτόν τον τρόπο κάθε περιοχή εξετάζεται χωριστά και κάθε θέση έχει το δικό της χαρακτήρα με σκοπό να αποφεύγονται οι γενικεύσεις. Κάθε περιοχή αποκτά τη δική της πολιτισμική δυναμική και έτσι είναι πιο βάσιμες οι συγκρίσεις μεταξύ περιοχών χωρίς να χάνεται ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της κάθε θέσης.

Σ' αυτήν την κατεύθυνση θα κινηθεί η παρούσα εργασία. Κάθε αρχαιολογική θέση θα εξετασθεί μεμονωμένα, και για όσες ανήκουν στην ίδια γεωγραφική περιοχή θα επιχειρηθεί μια συνολική εκτίμηση εφόσον τα στοιχεία το επιτρέπουν. Η γεωγραφική – τοπική προσέγγιση θα προσφέρει απαντήσεις σε ερωτήματα που σχετίζονται με την επιλογή της χρήσεως της εν λόγω πρακτικής, με το περιβάλλον στην γεωγραφική περιφέρεια της Πελοποννήσου. Οι θέσεις θα εξετασθούν σύμφωνα με τον ισχύοντα πολιτικό χάρτη. Είναι εξ αρχής γνωστό ότι δεν θα είναι εύκολη η εξαγωγή συμπερασμάτων. Θα ήταν λοιπόν καλύτερα να μιλούμε για παρατηρήσεις που θα προκύψουν και που πιθανόν να προσεγγίζουν την αλήθεια, παρά για συμπεράσματα με γενική ισχύ. Η σειρά επιλογής των νομών θα γίνει ξεκινώντας από την εστία του λεγόμενου Μυκηναϊκού πολιτισμού, δηλαδή την Αργολίδα.

²⁸ O' Shea, J.M. «Mortuary customs in the Bronze Age» στο Lane, B. Anderson. *Regional Approaches and Mortuary Analysis* 1995, 127.

ΟΙ ΤΥΜΒΟΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ: ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

Γεωγραφικό και ιστορικό πλαίσιο

Η Πελοπόννησος δεν είναι μια ομοιογενής περιοχή, και αυτό γιατί τα φυσικά όρια που διαθέτει με τις μεγάλες εύφορες πεδιάδες και τις οροσειρές κάνουν την επικοινωνία μεταξύ των διάφορων περιοχών αρκετά δύσκολη. Η ευφορία της γης και η προστασία που παρέχουν τα βουνά της κάνουν μερικά φυσικά λιμάνια της εμπορικούς κόμβους ήδη στην προϊστορική εποχή. Η Πελοπόννησος απέκτησε την σημερινή μορφή της περί το 10.000 π.Χ., και οι κλιματολογικές συνθήκες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού θα ήταν σε αρκετά σημεία όμοιες με αυτές πριν από 50 χρόνια περίπου²⁹.

Είναι χαρακτηριστική η ποικιλία της μορφολογίας της Πελοποννήσου. Στην βορειοανατολική Πελοπόννησο, ο Κορινθιακός και ο Αργειακός κάμπος με τους λόφους που τους χωρίζουν είναι ο λόγος που ένας μεγάλος αριθμός από τοπικά κέντρα έχει δημιουργηθεί κατά μήκος της ακτογραμμής της ανατολικής χερσονήσου. Υπάρχουν ενδείξεις ότι περιοχές όπως η Λέρνα, η μόνη καλά ανασκαμμένη, είχαν εμπορικές συναλλαγές με αιγαιακούς πολιτισμούς από τη ΜΕ περίοδο. Οι ομάδες που έχουν εγκατασταθεί στην Πελοπόννησο και που συνήθως ταυτίζονται με τους Μυκηναίους είχαν πετύχει να έχουν κυρίαρχο ρόλο πριν από το τέλος της ΜΕ περιόδου. Στην περιοχή της Αρκαδίας δεν έχουν ανασκαφεί σημαντικά κέντρα.

Στη Λακωνία, αν και οι ανασκαφές είναι λίγες και οι περισσότερες από αυτές έχουν γίνει σε τάφους, υπάρχουν ενδείξεις για οικονομικές δραστηριότητες στο λιμάνι του Αγίου Στεφάνου, απ' όπου εξάγεται το πολύτιμο ορυκτό *lapis lacedaemonius*. Αναφορικά με τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, η περιοχή είναι έντονα αναπτυγμένη, όπως η βορειοδυτική, κάτι που οφείλεται στην ευφορία της μεσσηνιακής γης αλλά και στο εμπόριο με τη Δυτική Μεσόγειο. Συγχρόνως, εξαιτίας των φυσικών ορίων η περιοχή αυτή υπήρξε και έντονα κατακερματισμένη³⁰.

Γενικότερα στην Πελοπόννησο δημιουργούνται ανεξάρτητοι οικισμοί που μπορεί να είχαν και ελάχιστη επικοινωνία μεταξύ τους. Οι εμπορικές συναλλαγές είχαν αναπτυχθεί και προς τα δύο πελάγη, το Αιγαίο και το Ιόνιο, ανοίγοντας έτσι δρόμους επικοινωνίας με την Ανατολή, με την Δύση, όπως και με τον Νότο. Ξεκινώντας από την ανατολική Πελοπόννησο θα επιχειρηθεί να συγκεντρωθούν τα στοιχεία που υπάρχουν σχετικά με την εμφάνιση των τύμβων.

²⁹ French, Elizabeth. *Mycenae: Agamemnon's Capital* 2002, 13.

³⁰ Dickinson, O.T.P.K. *The Origins of Mycenaean Civilization* 1977, 87 κ.ε.

Α. ΑΡΓΟΛΙΔΑ

Ο νομός Αργολίδας κατά την 2^η χιλιετία π.Χ. έχει να παρουσιάσει σημαντικά δείγματα άνθησης με αρκετούς μεγάλους οικισμούς όπως, η Τίρυνθα, οι Μυκίνες, η Ασίνη, η Λέρνα, το Άργος (Εικ. 3). Η θάλασσα ανοίγει δρόμους επικοινωνίας προς τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη, με την οποία δημιουργούνται εμπορικές σχέσεις. Ο ποταμός Χάραδρος με τους πολλούς παραποτάμους τους δημιουργούν τις κατάλληλες συνθήκες βιοπορισμού και είναι πραγματικά τόποι έλξεως προς εγκατάσταση. Σύμφωνα με την Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, αν κάποιος ακολουθήσει την πορεία των χειμάρρων και των ξηροποτάμων παράλληλα με τις παραθαλάσσιες περιοχές, ιδιαίτερα όσες ευρίσκονται κοντά στις εκβολές των ποταμών, είναι δυνατόν να εντοπίσει τους οικισμούς την Αργολίδος με τα νεκροταφεία τύμβων³¹. Οι τύμβοι της Αργολίδας ευρίσκονται κοντά σε πηγές νερού.

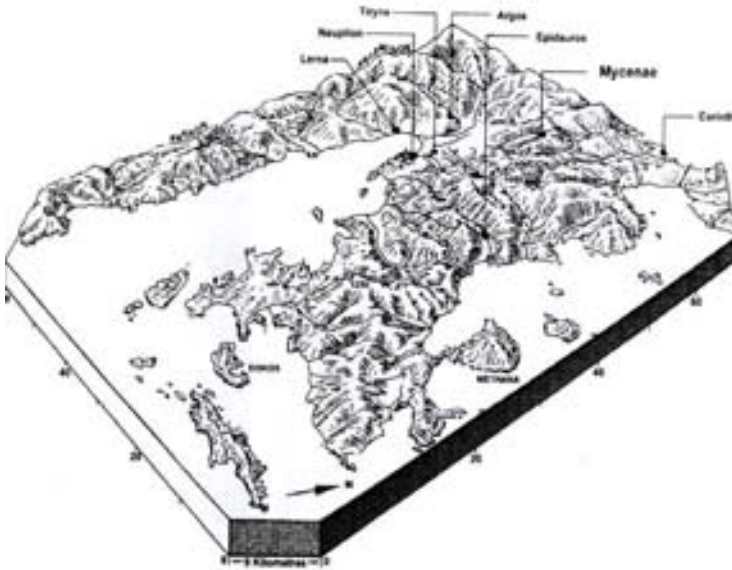
Η περιοχή της Αργολίδας με τα πλούσια νερά έχει εύφορη γη. Είναι περιτριγυρισμένη από βουνά (Αρτεμίσιο, Πάρνων, Αραχναίο) τα οποία αποτελούνται περισσότερο από ασβεστολιθικά πετρώματα, με εξαίρεση τους ηφαιστιογενείς λόφους στα νοτιοανατολικά των Μεθάνων, που αποτελούνται από ψαμμίτη (4). Τα όρη προσφέρονται για

Εικ. 3: Οι σημαντικότερες θέσεις της Βορειανατολικής Πελοποννήσου κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού

³¹ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ε. *Οι τύμβοι του Άργους* 1980, 120.

βοσκή και παρέχουν ξυλεία. Οι μεγάλες αλλαγές στο φυσικό περιβάλλον οφείλονται στην κακή διαχείριση της εκμεταλλεύσιμης γης κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Αυτές προκάλεσαν σημαντική διάβρωση³².

Εικ. 4: Η μορφολογία του εδάφους της Αργολίδος

Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθούν και τα στοιχεία από τη μελέτη του S. Dietz, ο οποίος παρουσιάζει ένα λίγο διαφορετικό μορφολογικό χάρτη της Αργολίδος από αυτόν που γνωρίζουμε σήμερα³³ (Εικ.

5). Εκτός από τον ποταμό και τους παραποτάμους υπήρχαν λίμνες και έλη. Μεταξύ Λέρνας και Άργους με κατεύθυνση Β-Ν υπήρχε μια λίμνη την οποία υπολογίζει ότι είχε βάθος 7 μέτρα και κατελάμβανε έκταση 4,5 χλμ². Η λίμνη Λέρνα, όπως την ονόμαζαν, υπήρχε μέχρι και τον 19^ο αιώνα μ.Χ. Ομοίως μια ακόμη λίμνη φαίνεται να υπήρχε κοντά στην Ασίνη, ενώ υπήρχε και έλος μεταξύ του Άργους και της θάλασσας.

Εικ. 5: Οι οικισμοί στην Αργολίδα κατά την ΜΕ και την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο

Στην Τίρυνθα η θάλασσα φαίνεται να ήταν πιο κοντά στον οικισμό από ό,τι σήμερα.

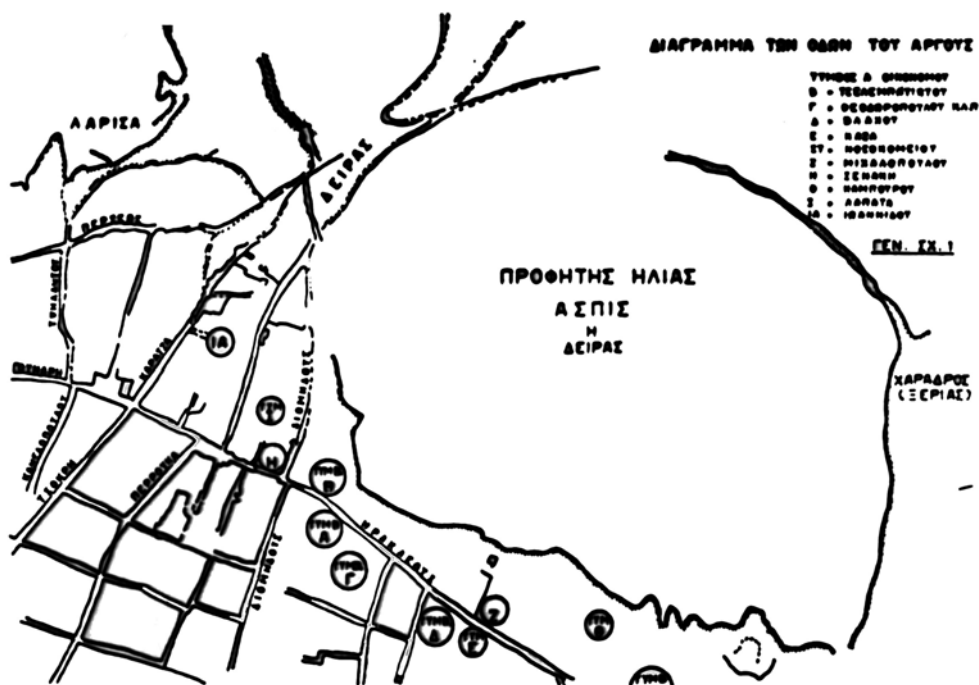
³² French, Elizabeth. *Mycenae: Agamemnon's Capital* 2002, 13.

³³ Dietz, S. *The Argolid at the transition to the Mycenaean Age* 1991.

Η εγκατάσταση έχει συγκεντρωθεί στην κοιλάδα σε άμεση σχέση με την ακτογραμμή. Κατά την ΥΕ ΙΑ και ΥΕ Ι Β παρατηρείται εγκατάλειψη των οικισμών, κάτι που δεν είναι απαραίτητο να οφείλεται σε επιδρομές ή σε φυσικές καταστροφές. Αυτή η εγκατάλειψη δεν γίνεται ξαφνικά. Πρόκειται πιθανόν για μια διαδικασία που μπορεί να συσχετιστεί με την αύξηση του πληθυσμού, τις αλλαγές στην οικιστική αρχιτεκτονική (π.χ. από αμυδιωτά τα σπίτια γίνονται τετράγωνα) και στον εμπλουτισμό των ταφών όχι μόνο αναφορικά με τα κτερίσματα που τοποθετούνται μέσα αλλά και με την αρχιτεκτονική τους. Κατά την ΜΕ ΙΙΙ Β χρονολογείται η μετάβαση σε μια νέα οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Αργολίδα³⁴. Μέσα σ' αυτό το κλίμα των αλλαγών πρέπει να ενταχθεί και η χρήση των τύμβων.

1. Άργος

Το υλικό που υπάρχει για τους τύμβους του Άργους είναι αρκετό και καλά οργανωμένο στη διατριβή της Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, απ' όπου και τα περισσότερα στοιχεία μας³⁵. Τα νεκροταφεία των τύμβων βρίσκονται εκτός των οικισμών αλλά πολύ κοντά σε αυτούς και επεκτείνονται ανάλογα με την έκταση του κάθε οικισμού. Οι τύμβοι ιδρύθηκαν από τους κατασκευαστές των δύο Ακροπόλεων του Άργους και συγκε-

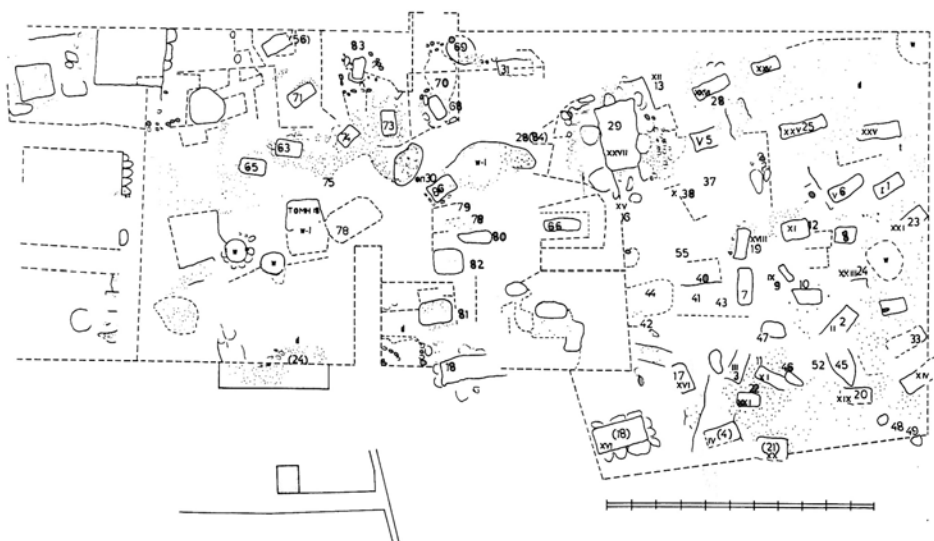
Εικ. 6: Διάγραμμα οδών του Άργους και θέσεις αντίστοιχων τύμβων

³⁴ Dietz, S. *The Argolid at the transition to the Mycenaean Age* 1991, 294.

³⁵ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε. *Οι τύμβοι του Άργους* 1980.

κριμένα από αυτούς της μικρότερης σημασίας ακρόπολης της Δειράδος, οπότε βρισκόμαστε στους πρώιμους ελλαδικούς χρόνους (Εικ. 6). Στην περιοχή του χειμάρρου του Χαράδρου ποταμού εκτείνονται τα νεκροταφεία των 11 τύμβων του Άργους σε μια έκταση 1.000 με 1.500 τ.μ., από τους οποίους οι τύμβοι Ι και ΙΑ έχουν μόνο ταφές Γεωμετρικών χρόνων.

Από την μεγάλη εγγύτητα στις κατασκευές των τύμβων προκύπτει το φαινόμενο των *πολύτυμβων* και των *υπότυμβων*. Στην πρώτη περίπτωση νοείται η επαλληλία των τύμβων με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται ένας σύνθετος τύμβος μεγάλης εκτάσεως.

Εικ. 7: Σχέδιο του τύμβου Γ του Άργους με τους 87 τάφους (οι 58 ΜΕ εποχής)

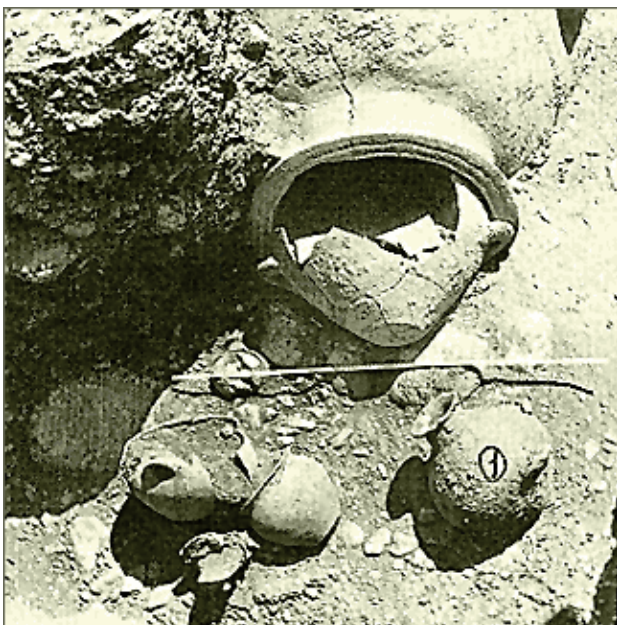
Στη δεύτερη περίπτωση νοείται η δημιουργία εντός αυτών τυμβίσκων οι οποίοι περιλαμβάνουν την προσθήκη μιας ή περισσότερων ταφών. Στον τύμβο Γ, για παράδειγμα οι τάφοι διαγράφουν κύκλο έτσι ώστε να δίνεται η εντύπωση τριών διαφορετικών τύμβων μέσα σε έναν (Εικ. 7).

Η διάμετρος των τύμβων είναι κατά μέσο όρο 20 μέτρα. Αν και κάθε τύμβος παρουσιάζει τις ιδιομορφίες του, δεν μπορούν να αγνοηθούν κάποια κοινά στοιχεία. Το σημαντικότερο κοινό χαρακτηριστικό είναι η ύπαρξη παχύτερων ή λεπτότερων χαλίκιων που προέρχονταν από τον παραπλήσιο ποταμό. Με αυτά κατασκευάζονται οι περίβολοι και δημιουργούνται τα στρώματα επικαλύψεως. Πολλές φορές αντί για χαλίκια χρησιμοποιούνται πλακοειδείς λίθοι που με την επένδυση τους με πηλό δημιουργείται ένα ενιαίο σκληρό και αδιαπέραστο στρώμα τόσο για χρήση δαπέδου όσο και για κάλυψη του τύμβου.

Ο περίβολος, εξωτερικό χαρακτηριστικό των τύμβων με τον οποίο επιτυγχάνεται ο ορισμός του χώρου ταφής, υπάρχει στους περισσότερους τύμβους του Άργους. Οι

τύμβοι Α, Β και ΣΤ φαίνεται ότι είναι κατασκευασμένοι άνευ περιβόλου. Τα διαφορετικά είδη περιβόλων εντοπίστηκαν και σχολιάστηκαν αναλυτικά από την Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη. Συγκεκριμένα, υπάρχουν περιβόλοι που κατασκευάστηκαν από απλή σειρά λίθων, απλοί ή πολλαπλοί τύμβοι κτισμένοι από πλακοειδείς λίθους (τύμβος Γ ομοίως οι τύμβοι στην Λευκάδα, Μαραθώνα και τύμβος Β Δενδρών) και κτιστοί περιβόλοι (τύμβος Ι) που κατασκευάστηκαν όχι για την οριοθέτηση αλλά εν προκειμένω για να συγκρατήσουν τα χώματα του τύμβου.

Μέσα στους τύμβους του Άργους βρίσκουμε όλα σχεδόν τα είδη τάφων. Περιέχουν λάκκους απλούς ή κιβωτιόσχημους, κτιστούς κιβωτιόσχημους που είτε καλύπτονταν με φθαρτά υλικά, όπως σανίδες ή καλάμια, είτε με άφθαρτα, και κτιστούς θαλαμοειδείς. Οι πιθοειδείς ταφές που βρέθηκαν είναι οι περισσότερες γεωμετρικών ή ελλη-

Εικ. 8: Τύμβος Γ Άργους: ΜΕ τάφος 70 (πίθος 12 με τα κτερίσματά του). Το στόμιο του πίθου είναι καλυμμένο με μια μεγάλη υδρία

νιστικών χρόνων (Εικ. 8). Κατά μέσο όρο κάθε τύμβος περιέχει πάνω από 10 ταφές με μεγαλύτερο τον τύμβο Γ που περιέχει 87 ταφές. Κάποιοι από τους τύμβους περιέχουν ταφές που χρονολογούνται σε ύστερους χρόνους, ενώ υπάρχουν και τύμβοι που εξ ολοκλήρου χρονολογούνται σε ύστερους χρόνους, όπως για παράδειγμα ο τύμβος ΙΑ, ο οποίος περιέχει μόνο ταφές γεωμετρικών χρόνων (Πίνακας 2).

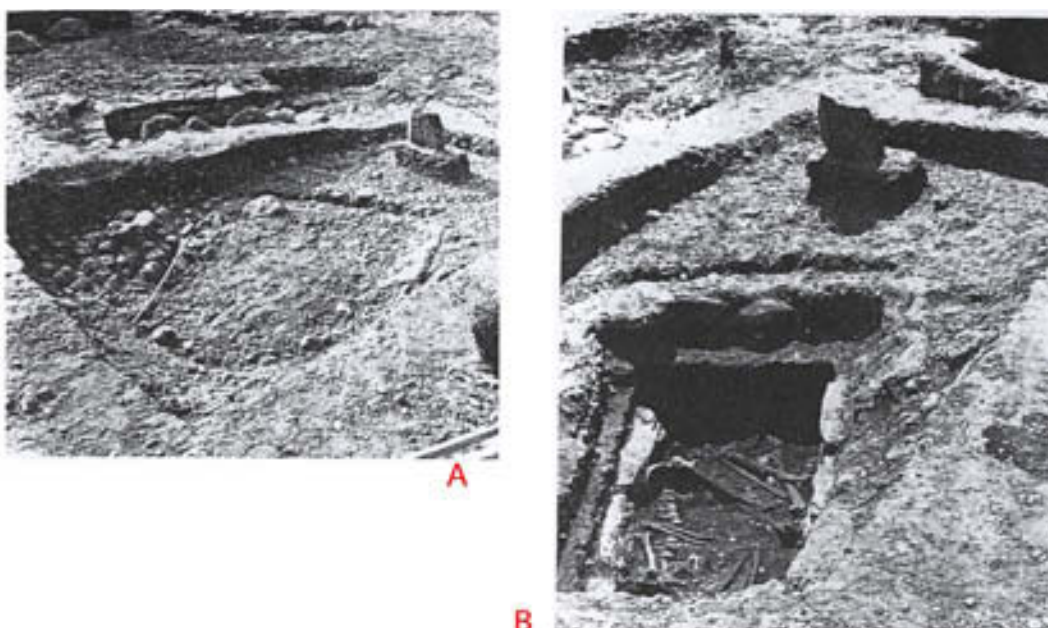
Μέσα στους τάφους τοποθετούνται τα κτερίσματα, όπως αγγεία και προσωπικά είδη (περόνες, λεπίδες, διαδήματα). Τα απαραίτητα κτερίσματα που συνοδεύουν τους νεκρούς τους, ανεξάρτητα από την ποσότητα και ποιότητα, είναι η πρόχους, και το κύπελλο. Οι παλαιότεροι τάφοι που χρονολογούνται κατά την ΠΕ ΙΙΙ δεν περιέχουν κτερίσματα. Το αρχαιότερο αγγείο είναι ένα μικρό φιάλο μινύειο αγγείο του τύπου 'αδριατικά' που βρέθηκε εντός φρέατος κοντά στον τάφο 84, στον οποίο και πιθανώς ανήκει. Σύμφωνα με τα κεραμικά που έχουν βρεθεί στην νεκρόπολη του Άργους εντοπίζονται 6 χρονολογικές κατηγορίες. Αναλυτικά οι κατηγορίες είναι: 1) η πρώιμη περίοδος (2100-1900 π.Χ.), 2) η μέση περίοδος (1900-1700 π.Χ.), 3) η ύστερη ΜΕ περίοδος (1700-1580 π.Χ.), 4) η Μυκηναϊκή

εποχή ή ΥΕ, 5) η πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδος μέχρι αρχαϊκών χρόνων, και 6) η ελληνιστική περίοδος.

Πάνω από τους τάφους, προκειμένου να είναι γνωστή η ακριβής τοποθεσία των κειμένων νεκρών, καθιερώνεται η σήμανση των ταφών (Εικ. 9). Για τις περισσότερες περιπτώσεις το ίδιο το έξαρμα των τύμβων του Άργους είναι λογικά και το σήμα τους.

	Τύποι	Τάφοι	Χρονολόγηση	Παρατηρήσεις
A	-Κτιστοί -λακκοειδείς, -πιθοειδείς, -κιβωτιόσχημοι	18	ΥΕ ΙΙΙ Α1-2, ΙΙΙ Β (τρεις τάφοι ΓΕ)	Πεταλοειδές κτίσμα στο κέντρο
B	-κιβωτιόσχημοι -λακκοειδείς	3	Πρώμη ΜΕ	Παλαιότερος τύμβος
Γ	-κιβωτιόσχημοι -λάκκοι -θαλαμοειδείς -πιθοειδείς	87	ΜΕ - ΓΕ	Πολύτυμβος: περίπου 3 τύμβοι. Πεταλοειδές κτίσμα, ίχνη τελετών.
Δ	Λάκκοι	9	ΜΕ	11 ελληνιστικοί τάφοι. Ίχνη πυράς στην επί- χωση του τύμβου
Ε	-κιβωτιόσχημοι -λάκκοι	11	ΜΕ	Τάφοι σε κυκλική διά- ταξη
ΣΤ	-πιθοειδείς -κιβωτιόσχημοι	10	ΜΕ-ΥΕ ΙΙΙα, ΙΙΓ, ΓΕ, Αρχ. Ελλην.	Πολλοί ακτέριστοι
Z	-κιβωτιόσχημοι -λάκκοι		ΙΙΕ	Μικρές διαστάσεις. Ακτέριστοι
Η			ΜΕ ΙΙΙ, ΓΕ, Αρχ	Φρέατα ΜΕ ΙΙΙ με ά- λογα
Θ			ΜΕ	Περίβολος από χαλίκια
Ι	Λάκκοι	Μέγας αριθμός	ΓΕ	Τεραστίων διαστάσε- ων περίβολος ΜΕ
ΙΑ			ΓΕ	

Πίνακας 2. Συγκεντρωτική παράθεση στοιχείων

Εικ. 9: Τύμβος Γ Άργους: Στήλη πάνω από τον ΜΕ τάφο 71 (Α) πριν και (Β) μετά την ανασκαφή

Το έζαρμα επιτυγχάνεται με επισώρευση χώματος ή χαλικιών πάνω από τον τάφο. Πάνω από το έζαρμα αυτό τοποθετείται η κυρίως στήλη σήμανσης, οπότε το έζαρμα χρησίμευε για την στήριξή της. Η στήλη είναι ακατέργαστη (τύπου menhir) ή ελαφρώς επεξεργασμένη από δολομιτικό υλικό. Το σχήμα της μπορεί να είναι ορθογώνιο, ανθρωποειδές ή με τριγωνική απόληξη. Υπάρχουν διαμορφωμένες ορθογώνιες στήλες με ή χωρίς διακόσμηση, οι οποίες είναι πιο εύκολα αναγνωρίσιμες. Στον τάφο Γ2 η διαμορφωμένη στήλη, που χρησιμοποιείται για την σήμανση της ταφής μέσα στον τύμβο, έχει σύμβολα γραμμικής Α.

2. Ασίνη

Η Ασίνη, την οποία αναφέρει ο Όμηρος³⁶, αποτελείται από την ακρόπολη, κτισμένη σε έναν τριγωνικό πετρώδες λόφο κοντά στην θάλασσα, την γύρω από αυτήν περιοχή στα βορειοανατολικά, και το όρος Μπαρμπούνα στα δυτικά. Ταφές εκτός του οικισμού εντοπίζονται στις θέσεις Μπαρμπούνα και Καστράκι. Στο ανατολικό νεκροταφείο, στην θέση Καστράκι, επιβεβαιώνεται η ύπαρξη τύμβου (Εικ. 10). Η G. Norquist παρατηρώντας τα ανασκαφικά στοιχεία από την Ασίνη, συμπεραίνει ότι ο τύμβος είναι δυνατόν να σηματοδοτεί τον χώρο που θεωρείται από τους κατοίκους κατάλληλος για την ταφή των νεκρών τους³⁷. Μια πολύ ενδιαφέρουσα θέση παίρνει η ερευνήτρια αναφορικά με τη διάδοση των τύμβων³⁸. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι η διάδοση της χρήσεως των τύμβων δεν σχετίζεται με τις μετακινήσεις των φυλών. Λοφίσκος πάνω από οποιοδήποτε τάφο δημιουργείται αναγκαστικά, αφού εκεί συσσωρεύεται το χώμα προκειμένου να καλυφθεί η ταφή. Τονίζει πως ο βασικός λόφος είναι

Εικ. 10: Κάτοψη του ΜΕ νεκροταφείου της Ασίνης με αριθμημένους τάφους

³⁶ Όμηρου, Ιλιάδα Β, 560.

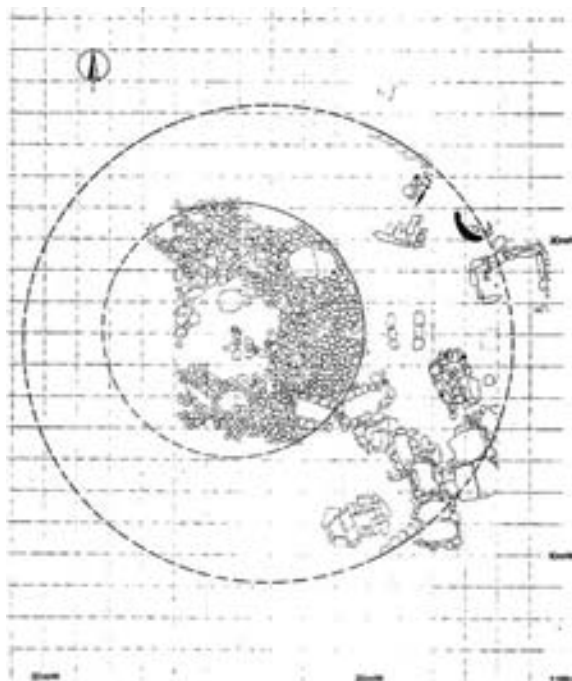
³⁷ Norquist, Gullog. *A Middle Helladic Village: Asine in the Argolid* 1987, 101.

³⁸ Ο.π., 99.

δυνατό να εξελιχθεί σε τύμβο εφόσον υπάρχει πολιτισμικό κίνητρο ή συντρέχει κάποιο τυχαίο γεγονός.

Ο τύμβος IQ είχε στο εσωτερικό του 20 τάφους με 23 ταφές³⁹. Ο τύμβος ήταν σε χρήση κατά τη ΜΕ II περίοδο. Δεν είναι δυνατόν να υπολογιστούν οι ακριβείς διαστάσεις του τύμβου καθώς δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή του, ενώ συγχρόνως δεν είναι ξεκάθαρα τα βόρεια και νότια όρια του. Όταν κατά την ΥΕ I περίοδο εγκαταλείπεται ο τύμβος, στα βόρειά του δημιουργείται οικισμός. Στη νότια μεριά του τύμβου, κατά την ΥΕ III υπάρχει οικοδόμημα στο ίδιο επίπεδο με αυτό του τύμβου.

Στον τύμβο IQ της Ασίνης παρατηρούνται 2 σειρές από πλάκες, η μια πάνω στην άλλη. Η πρώτη σειρά στηρίζεται σε επιλεγμένες στρογγυλές πέτρες που δημιου-

Εικ. 11: Αναπαράσταση του νεκροταφείου της Ασίνης

ργούν μια αμυδαλωτή λιθόστρωση. Το διατηρημένο μέρος της περιφέρειας του τύμβου αποτελείται από σειρά λίθων που δημιουργούν έναν επιδέξιο κύκλο. Η δεύτερη διαγράφει έναν κύκλο ομόκεντρο με αυτόν της πρώτης. Οι πέτρες είναι τυχαία τοποθετημένες σε ένα παχύ στρώμα πηλού πάνω σε στρώμα χαλικιών. Ανάμεσα στις πλάκες, όπου η μια είναι χαμηλότερη από την άλλη, υπάρχει στρώμα πηλού μέσα στο οποίο βρέθηκαν οστά ζώων, χαλίκια και όστρακα. Θα μπορούσαμε να ονομάσουμε το σύνολο αυτό υπότυμβο (Εικ. 11).

Σε όλους τους τάφους και τις ταφές στην περιοχή της Ασίνης το δάπεδο είναι στρωμένο με χαλίκια. Πάνω στα χαλίκια κείται το σώμα του νεκρού με τα κτερίσματά του. Σε πολλούς τάφους η διαπίστωση αυτή δεν ήταν εύκολη, καθώς το έδαφος της ταφής κείται κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, με αποτέλεσμα κατά την ανασκαφή ο τάφος να πλημμυρίσει με νερό. Πρόκειται πιθανόν για συνθήματα που εφαρμόζονται ευρύτερα στην περιοχή της Αργολίδας.

Οι ταφές του τύμβου, προσανατολισμένες προς το υπολογιζόμενο κέντρο του χαμηλού τυμβικού λόφου, είναι κυρίως κιβωτιόσχημοι, ενώ υπάρχουν και 2 πιθοειδείς

³⁹ Dietz, S. *Asine II* 1980.

ταφές. Το μέσον του τύμβου είναι κατεστραμμένο και μάλλον συλημένο κατά την αρχαιότητα. Το περιεχόμενο των ταφών δεν είναι ομοιογενές ούτε η θέση των κτερισμάτων. Η κεραμική που χρησιμοποιείται είναι τύπου Μινύεια χρώματος ώχρας και τα πιο συνήθη σχήματα είναι οι κύλικες, κύπελλα και μεγάλοι πιθαμφορείς. Θα πρέπει να τονιστεί ότι μόνο 4 ταφές περιείχαν κτερίσματα. Βρέθηκαν επίσης όπλα (εγχειρίδια) και κοσμήματα, όπως χρυσά διαδήματα και ενώτια τα οποία όπως φαίνεται χρησιμοποιούσαν ανεξαρτήτως άνδρες και γυναίκες.

Οι πιθοειδείς ταφές χαρακτηρίζονται από σχετικά μεγάλους πίθους. Ο καθένας από αυτούς περιέχει 2 μεγάλους σκελετούς ενηλίκων⁴⁰. Η πιθοειδής ταφή δεν είναι άγνωστη στον ελληνικό χώρο και ιδιαίτερα στην περιοχή της Αργολίδας. Είναι φανερό ότι οι μεγάλοι πίθοι προορίζονται για τους ενήλικους, ενώ οι μικρότεροι πίθοι για τα παιδιά. Η μια ταφή είναι ακτέριστη (1971-7), ενώ στην άλλη κοντά στο στόμιο του πίθου (1971-15), εκτός από την λεκάνη που χρησιμοποιείται ως σκέπασμα του πίθου, υπάρχουν κύπελλα και ένας αμφορέας.

3. Λέρνα

Η περιοχή της Λέρνας είναι γνωστή από την Μυθολογία για το φοβερό τέρας, τη Λερναία Ύδρα, που σκότωσε ο Ηρακλής σε έναν από τους άθλους του. Η δημιουργία αυτού του μύθου είναι πιθανόν να σχετίζεται με την ύπαρξη έλους στην περιοχή και τις τρομακτικές επιπτώσεις που θα είχε αυτό στην καθημερινή ζωή των κατοίκων. Ο οικισμός που ονομάζεται σήμερα Λέρνα κατοικήθηκε μετά την ΠΕ II. Η ιστορία της Λέρνας διαφέρει αρκετά σε σχέση με τους άλλους γύρω οικισμούς.

A. Λέρνα

Στο πλάτωμα που δημιουργήθηκε για την κατοίκηση υψώθηκε ένα μνημειακό κτίσμα που παράλληλό του δεν υπάρχει αυτήν την εποχή, γνωστό ως Οίκος Κεράμων εξαιτίας του μεγάλου αριθμού κεράμων που βρέθηκαν εκεί (Εικ. 12).⁴¹ Ενδεικτικά οι διαστάσεις του Οίκου ήταν 25 x 12,13 , 25,10 x 11,78. Κατά το τέλος της τρίτης περιόδου πυρκαγιά καταστρέφει το κτίσμα, που στην ουσία δεν είχε ακόμα ολοκληρωθεί ή κατά μια άλλη εκδοχή βρισκόταν σε φάση ανοικοδόμησης.

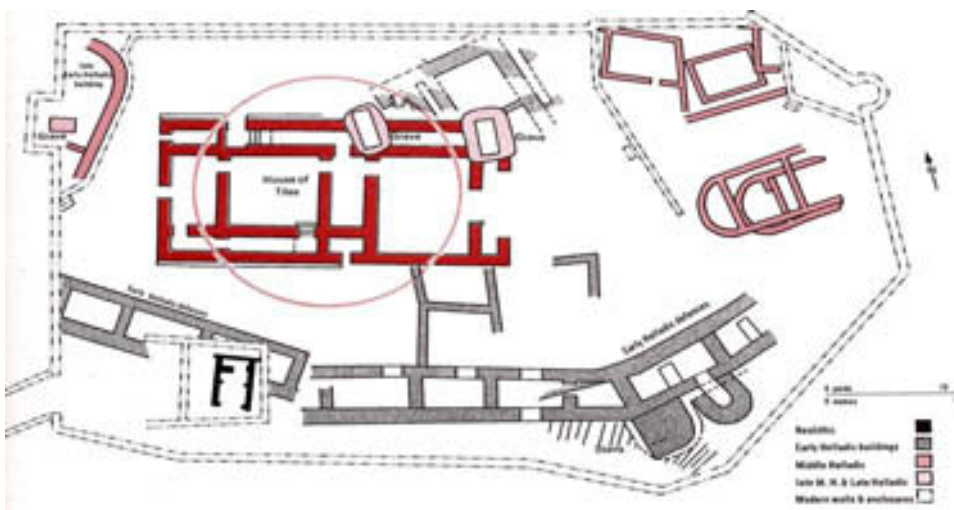
⁴⁰ Dietz, S. *Asine II* 1980, 79.

⁴¹ Caskey, L. John. στα *Hesperia*. vols XXV (1956), και 29 (1960).

Μετά την εκδήλωση της πυρκαγιάς και την καταστροφή του το κτίσμα εγκαταλείπεται. Αυτό λοιπόν που κεντρίζει το ενδιαφέρον μας είναι η δημιουργία ενός χαμηλού στρογγυλού λόφου πάνω από τα χαλάσματα. Σύμφωνα με τον J. L. Caskey πρόκειται για έναν «μνημειακό τύμβο» μεγάλης αρχαιολογικής σημασίας (Εικ. 13)⁴². Η περι-

Εικ. 12: Λέρνα: Οίκος Κεράμων από τα δυτικά

Εικ. 13: Κάτοψη του Οίκου των Κεράμων

φέρεια ορίζεται από μια κυκλική σειρά στρογγυλών λίθων διαμέτρου 19μ. και περιλαμβάνει τον κύριο όγκο των χαλασμάτων με κέντρο το δυτικό άκρο. Αυτό που μπορεί να λεχθεί με μεγάλη ακρίβεια είναι ότι η κατασκευή του λόφου είναι εσκεμμένη, καθώς ο κύκλος είναι προσεχτικά και με ακρίβεια διαρρυθμισμένος και ο λόφος κανονισμένος, με προσθήκη άμμου και βότσαλων, να έχει κάποια κυρτότητα. Μια μεγάλη ποσότητα από τα καμένα μεταφέρθηκε εκτός του λόφου, προκειμένου αυτός να αποκτήσει το επι-

⁴² Ο.π. «Excavations at Lerna, 1955» *Hesperia*. Vol XXV (1956), 172.

θυμητό μέγεθος και σχήμα ασπίδας. Δεν βρέθηκε ταφή που να είναι σύγχρονη της κατασκευής του τύμβου.

Αντίθετα η περιοχή που κατασκευάζεται ο τύμβος παραμένει αναλλοίωτη για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο Οίκος των Κεράμων καταστράφηκε στο τέλος της ΠΕ II, ενώ η κατασκευή του τύμβου υπολογίζεται στο τέλος της ΠΕ II/III. Μεσολάβησαν πάνω από πέντε οικοδομικές φάσεις, σε όλη την διάρκεια των οποίων δεν χτίστηκε κανένα νέο οίκημα στην συγκεκριμένη θέση. Δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, όπως φαίνεται και στην Εικ. 13, ένας μέσα στον κύκλο και ο άλλος παράπλευρα σ' αυτόν, χρονολογούνται κατά το τέλος της ΜΕ περιόδου. Μέχρι την ΥΕ I περίοδο που κατοικήθηκε και πάλι η Λέρνα, η θέση αυτή χρησιμοποιήθηκε ως ταφικός χώρος⁴³.

Παρόλο που κατά την περιγραφή των στοιχείων αναφορικά με την Λέρνα χρησιμοποιήθηκε ο όρος τύμβος, στην πραγματικότητα ο όρος είναι προβληματικός. Μπορεί να συγκαταλεχθεί ο τύμβος της Λέρνας στους ταφικούς τύμβους; Η Sylvie Müller απαντά καταφατικά⁴⁴. Αρχικά, αναφέρει ότι ο τύμβος της Λέρνας παρουσιάζει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των τύμβων που κατασκευάζονται στον ελληνικό χώρο. Ο περιβόλος, βασικό χαρακτηριστικό των τύμβων, κατασκευάζεται και στον τύμβο της Λέρνας για να σηματοδοτήσει, αλλά παράλληλα και να οριοθετήσει την κατασκευή. Αποτελείται από μια σειρά με μεγάλα στρογγυλά βότσαλα. Επίσης χρησιμοποιούνται μεγάλες πέτρες και βότσαλα μαζί με χαλίκια για την κάλυψη. Ο τύμβος δεν είχε κτιστεί για να προστατεύσει τα ερείπια, αλλά είναι κατασκευασμένος για να εξυπηρετήσει κάποιο συγκεκριμένο σκοπό.

Είναι πιθανόν να κατασκευάστηκε για να χρησιμοποιηθεί ως κενοτάφιο (Åstrom, Hammond) ή η ταφή να βρίσκεται χωμένη βαθιά στο κέντρο του τύμβου. Ο Caskey αναφέρει ότι το σχήμα υποδηλώνει ταφικό τύμβο χωρίς όμως να υπάρχουν τα ανθρώπινα οστά για να το επιβεβαιώσουν, παρά μόνο τα χαλάσματα του κτιρίου πάνω από το οποίο έχει σχηματιστεί ο τύμβος⁴⁵. Είναι άραγε αρκετό το σχήμα και ο τρόπος κατασκευής για να ενταχθεί στους ταφικούς τύμβους; Δεν είμαστε σε θέση να απαντήσουμε με σιγουριά.

Η επικρατέστερη υπόθεση σχετικά με την κατασκευή αναφέρει ότι νέα φύλα εισβάλλουν στη Λέρνα, όταν οι κάτοικοι με επιμέλεια προσπαθούν να ολοκληρώσουν τον Οίκο των Κεράμων. Οι συνέπειες της εισβολής ήταν να καούν τα κτίσματα. Παρόλα

⁴³ Dietz, S. *The Argolid at the transition to the Mycenaean Age* 1991, 285.

⁴⁴ Müller, S. «Les tumuli Helladiques» *BCH*. 113 (1989), 19 κ.ε.

⁴⁵ Caskey, L.J. *Lerna in the Argolid* 1977, 12.

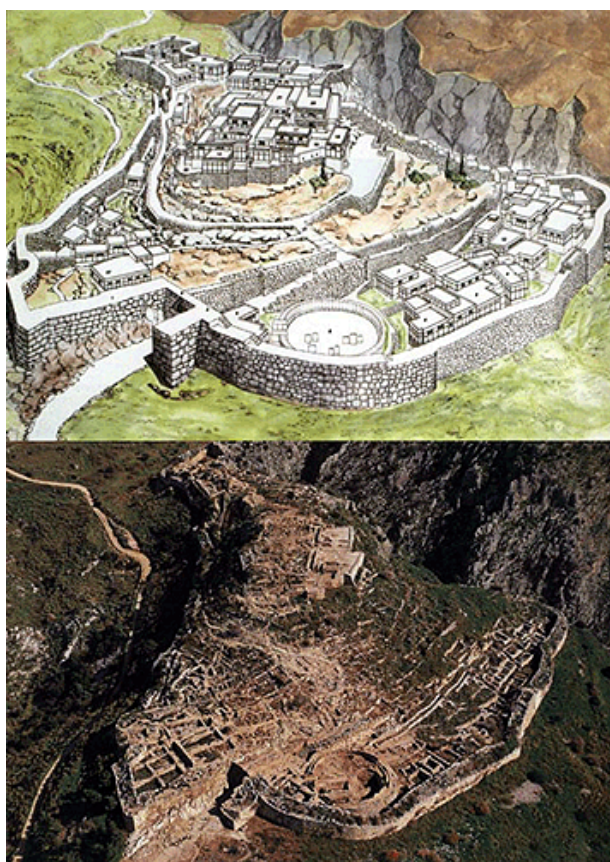
αυτά οι εισβολείς δείχνουν σεβασμό στα λατρευτικά κέντρα των οικιστών και κατασκευάζουν μνημείο για να προστατεύσουν τη μνήμη του κτίσματος, αλλά περισσότερο αυτό που συμβολίζει το κτίσμα. Είναι λίγο επικίνδυνο να στηριζόμαστε σε μια τέτοια υπόθεση. Αν πραγματικά οι εισβολείς σέβονταν και εκτιμούσαν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους, γιατί δεν τους άφηναν να συνεχίσουν να τα χρησιμοποιούν; Το γεγονός ότι μετά την πυρκαγιά και την πιθανή εγκατάλειψη της θέσεως τα νέα οικοδομήματα είναι διαφορετικά δεν είναι αρκετά ισχυρό επιχείρημα υπέρ της ανωτέρω υποθέσεως. Ακόμα και στην εποχή μας, συνηθίζεται πάνω από τα καταστρεμμένα να μη χτίζεται κάτι που να θυμίζει την προηγούμενη κακοτυχία. Μετά από φυσικές καταστροφές επιχειρείται μια διαφοροποίηση, αν είναι δυνατόν προς το καλύτερο.

B. Μύλοι, Λέρνας

Έναν ακόμη τύμβο στην Λέρνα σημειώνει η Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη αναφερόμενη στους τάφους που βρέθηκαν στον συνοικισμό Μύλοι της Λέρνας⁴⁶. Πρόκειται για ένα νεκροταφείο εκτός του οικισμού που απέδωσε κιβωτιόσχημους τάφους της ΜΕ ΙΙΙ α και β περιόδου. Τα στοιχεία που συνηγορούν για την ένταξη των τάφων αυτών στην κατηγορία των τύμβων είναι αρχικά η ύπαρξη στρώματος χαλκιών όχι μόνο στο δάπεδο των τάφων αλλά και πάνω από αυτές. Εκτός αυτού το περιεχόμενο των τάφων φαίνεται να "συγγενεύει" με τους τάφους στο Άργος. Τα στοιχεία αυτά δεν θα πρέπει να θεωρούνται επαρκή. Η σύγκριση του νεκροταφείου ενός οικισμού που δεν έχει ανασκαφεί με τον αντίστοιχο του Άργους, όπου τα ανασκαφικά δεδομένα είναι πλούσια, είναι μάλλον παρακινδυνευμένη.

4. Μυκήνες

Οι Μυκήνες ευρίσκονται πάνω σε έναν μικρό λόφο, στις παρυφές του όρους Εύβοιας, μεταξύ δύο κορυφών του, και κοντά στον οδικό άξονα που

Εικ. 14: Αεροφωτογραφία και αναπαράσταση της Ακροπόλεως των Μυκηνών.

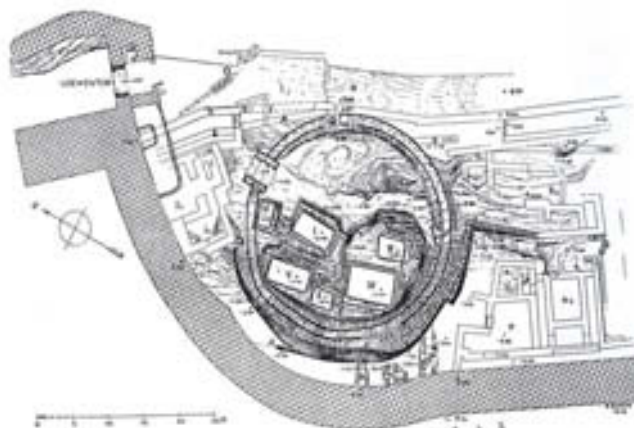
⁴⁶ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ε. *Οι τύμβοι του Άργους* 1980, 202-3

οδηγεί από τον Αργολικό κόλπο προς τον Βορρά (Εικ. 14). Μέσα στα κυκλώπεια τείχη που σταματούν στη νότια πλευρά, μια απότομη χαράδρα εξασφαλίζει φυσική άμυνα. Η ακρόπολη είναι φυσικά οχυρή. Μέσα στα τείχη βρίσκεται ο Ταφικός Κύκλος Α, η κεντρική πύλη των Λεόντων, το Θρησκευτικό Κέντρο, τα καταστήματα και άλλα κτίσματα. Εκτός των τειχών αποκαλύφθηκαν οικίες, ο Ταφικός Κύκλος Β καθώς και μεγάλοι θολωτοί τάφοι.

Εικ. 15: Ταφικός Κύκλος Α Μυκηνών

Ο Ταφικός Κύκλος Α περιλαμβάνει 8 κατακόρυφους λακκοειδείς τάφους, έχει περίβολο διαμέτρου περίπου 28 μέτρων και κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη εποχή (ΜΕ ΙΙ Α/Β) σε αντικατάσταση παλαιότερου (Εικ. 15). Κατά την ΥΕ ΙΙΒ η επιχωμάτωση, η οικοδόμηση στη δυτική πλευρά και η κατασκευή αναλημματικού τοίχου για

Εικ. 16: Κάτοψη του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών κατά τις ανασκαφές του 1916

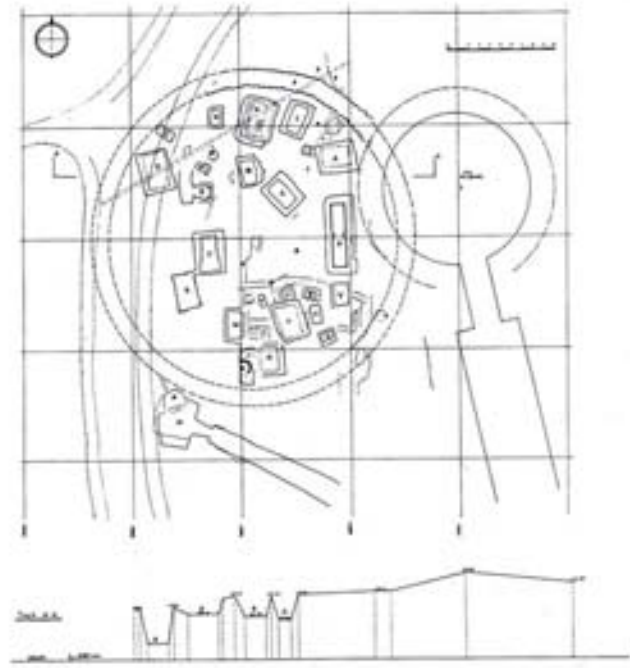
την συγκράτηση του όγκου του περιβόλου είχαν ως αποτέλεσμα να πάρει η κατασκευή την σημερινή μορφή και να χαθεί για πάντα η αρχική μορφή του (σ' αυτό συνέβαλε και ο μη επιστημονικός τρόπος ανασκαφής). Ο δεύτερος κύκλος ήταν απαραίτητος για να συγκρατηθεί το χώμα σε υψηλότερο επίπεδο εξαιτίας του ότι κάθε νέα ταφή δημιουργούσε επι-

πλέον πίεση, η οποία με την σειρά της απαιτούσε την σχετική ανοικοδόμηση (Εικ. 16)⁴⁷. Η ποσότητα χρυσού που είχε βρεθεί μέσα στους τάφους, υπολογίζεται στα 15 κι-

⁴⁷ Protonotariou-Deilaki, E. «The tumuli of Mycenae and Dendra» στο Hägg, R. and G.C. Norquist (eds). *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid* 1990, 87.

λά, κάτι που εντυπωσιάζει και συγχρόνως προβληματίζει τους ερευνητές. Οι Μυκηναίοι φαίνεται να συγκεντρώνουν πολύ πλούτο άρα και εξουσία.

Ο Ταφικός Κύκλος Β περιλαμβάνει 24 τάφους με περίβολο διαμέτρου 28 μέτρων και είναι γενικότερα μεγαλύτερος παρότι τα ευρήματά του δεν ήταν τόσο εντυπωσιακά (Εικ. 17). Ευρίσκεται στο άλλο άκρο του ΜΕ νεκροταφείου του λόφου των Μυκηνών και χρονολογείται κατά την ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕΙ εποχή. Από τη χρονολόγηση των κτερισμάτων διαπιστώθηκαν οι στενές σχέσεις του Ταφικού Κύκλου Α με τους ύστερους τάφους του Ταφικού Κύκλου Β, αν και φαίνεται πως ο Α χρησιμοποιήθηκε για μεγαλύτερο διάστημα

Εικ. 17: Κάτοψη του Ταφικού Κύκλου Β

από τον Β. Για λόγους στεγανότητας αλλά και διακόσμησης τα δάπεδα των τάφων καλύπτονται με στρώσεις από χαλίκια. Η συνεχής χρήση των τάφων του Ταφικού Κύκλου Β με ταφές που συνοδεύονται από όμοια κτερίσματα κάνει την σχετική χρονολόγηση ιδιαίτερα δύσκολη. Οι ύστεροι τάφοι του ήταν γενικά μεγαλύτεροι. Όλοι είχαν λίθινους περιβόλους και σωρό από πέτρες για σήμα, ενώ πέντε από τους ύστερους τάφους είχαν όρθιες ορθογώνιες στήλες.

Στον Ταφικό Κύκλο Β όλες οι ταφές δεν φέρουν ταφικές στήλες. Πιθανόν σε κάθε περίπτωση να επιλεγόταν διαφορετικός τρόπος για την σήμανση της ταφής, και σε μερικές περιπτώσεις αρκούσε το ίδιο το έξαρμα του τάφου. Σε κάποιες περιπτώσεις πάνω από έναν

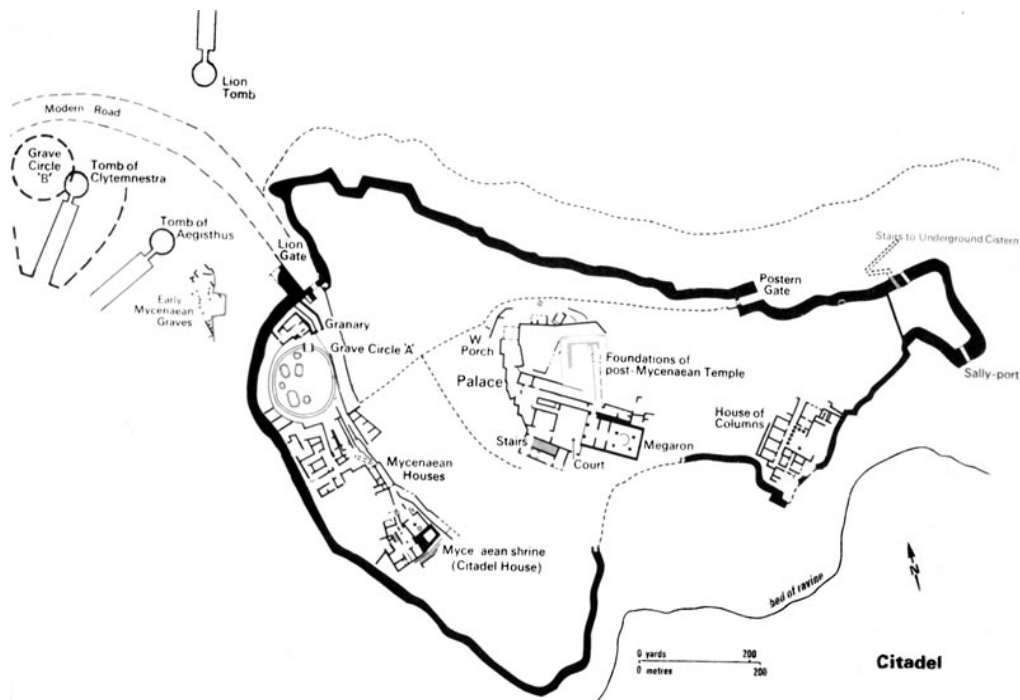

Εικ. 18: Μυκηναϊκή στήλη από τον Ταφικό Κύκλο Α.

τάφο υπήρχαν δύο ή περισσότερες στήλες. Οι στήλες αυτές των Μυκηνών αποτελούν

το πρωιότερο δείγμα ανάγλυφης πλαστικής (Εικ. 18). Το σχήμα των στηλών ήταν συνήθως ελλειπτικό, το υλικό τους ο πορώλιθος ή ασβεστόλιθος και στηρίζονταν σε μια ορθογώνια εγχάρακτη βάση. Οι πλάκες είχαν θέματα από τη φύση, τη θρησκεία και πολεμικές σκηνές καθώς και ελεύθερα σχέδια, όπως με σπείρες και άλλα διακοσμητικά στοιχεία.

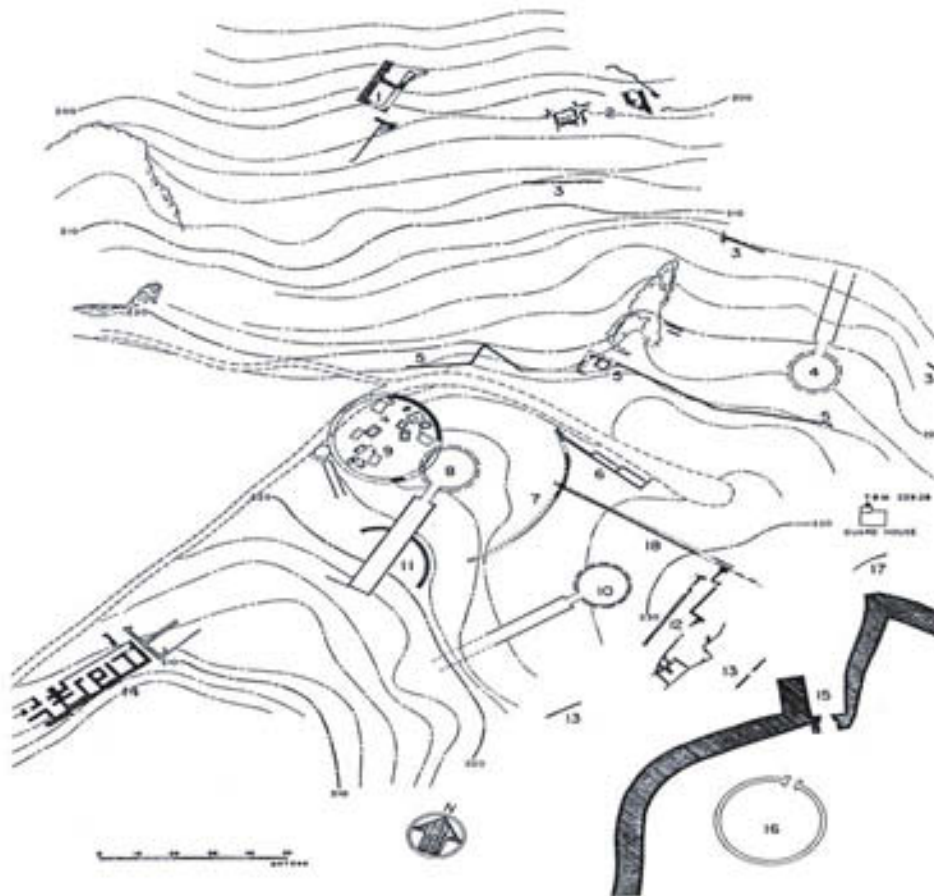
Οι Ταφικοί Κύκλοι Α και Β των Μυκηνών σε μια πρώτη εκτίμηση είναι δυνατόν να συμπεριληφθούν στους καταλόγους των ταφικών τύμβων, καθώς πληρούν όλες τις προϋποθέσεις. Οι κύκλοι σηματοδοτούν και συγχρόνως προστατεύουν τις ταφές των Μυκηναίων. Όμως τελικά τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα. Αρχικά οι κύκλοι θα πρέπει να θεωρηθούν πολύτυμβοι. Πάνω από κάθε τάφο γίνεται συσσώρευση χώματος και εκεί στηρίζεται ύστερα το σήμα του. Κάθε τάφος είναι ένας μικρός τύμβος και όλοι μαζί οριοθετούνται από τον περίβολο που ορίζει τον ταφικό κύκλο. Τόσο οι πρώτοι ανασκαφείς, όπως ο Τσουντάς, όσο και ύστεροι μελετητές καταλήγουν στο ότι τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί από τις ανασκαφές και από την επιφανειακή έρευνα θεμελιώνουν την ύπαρξη τύμβων. Οι τύμβοι αυτοί εκτός από τους ταφικούς κύκλους περιλαμβάνουν και τους θολωτούς τάφους, οπότε συνολικά καταγράφονται τρεις τύμβοι⁴⁸.

Εικ. 19: Η Ακρόπολη των Μυκηνών

⁴⁸ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ε. «Τύμβοι Αργολίδος και Μεσσηνίας» *Πελοποννησιακά*. τμ. ΙΔ' (1980-1981), 222-231 και Protonotariou-Deilaki, Ε. «The tumuli of Mycenae and Dendra» στο Hägg, R. and G. C. Norquist (eds). *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid* 1990, 69-83.

Αναλυτικά, ο τύμβος Α ξεκινά από την Πύλη των Λεόντων και φθάνει μέχρι την Ακρόπολη (Εικ. 19). Περιλαμβάνει την περιοχή από το τείχος της Ακροπόλεως, που περικλείει την Σιταποθήκη και τον Οίκο του Αγγείου των Πολεμιστών, καθώς και ένα κομμάτι κάτω από την Ακρόπολη. Μεσοελλαδικές ταφές που βρέθηκαν σε σπίτια εκτός του τείχους μπορεί να ανήκαν και αυτές στον τύμβο. Η περιοχή πριν την ανασκαφή ήταν αγροτική. Ο Τσουντας παραδέχεται ότι η μαρτυρία ενός εργάτη σχετικά με την στρωματογραφία της περιοχής επιβεβαιώνει την ύπαρξη του τύμβου⁴⁹. Ο Schliemann δεν εντόπισε τον τύμβο. Οι περιγραφές του πάντως, όπως η επιχωμάτωση που έφτανε μέχρι το ύψος των πλακών του ταφικού κύκλου, η καμένη οργανική ύλη και οι στήλες, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τύμβο. Η επιφάνεια του τύμβου μεγάλωνε εξαιτίας της συνεχόμενης χρήσης των ταφών. Σύμφωνα με το ανασκαφικό υλικό η κα-

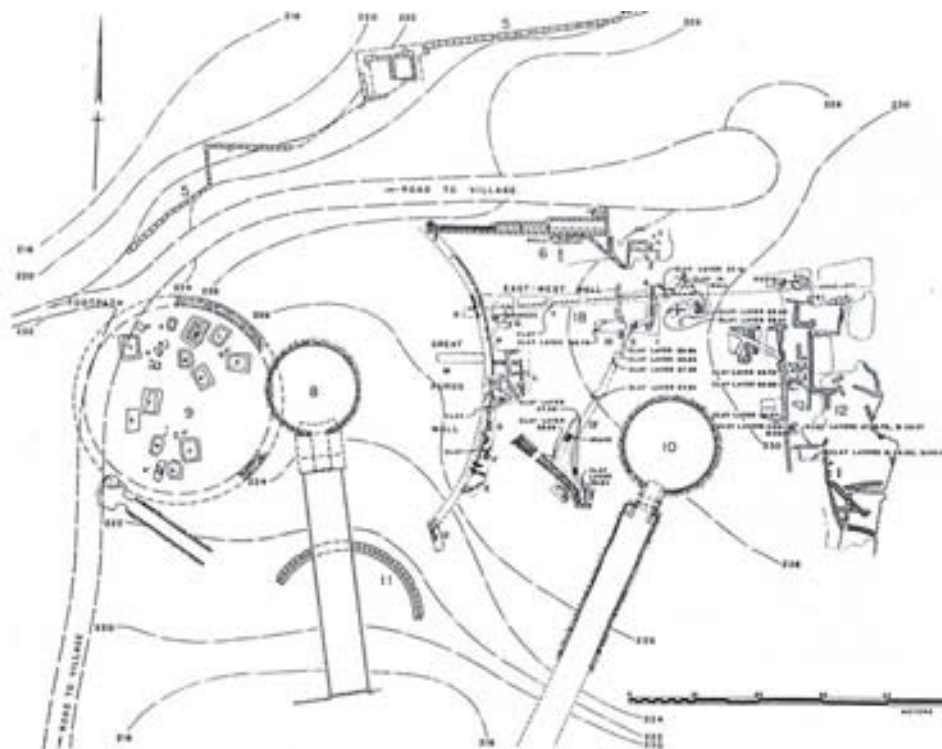

Εικ. 20: Βορειοανατολικά της Ακροπόλεως των Μυκηνών (1953)

⁴⁹ Τσουντας, Χρήστος. *Μυκήναι και Μυκηναϊός Πολιτισμός* 1893, 100 και Tsountas, C. and J.I. Manatt. *The Mycenaean Age* 1897, 106.

τασκευή του τύμβου Α τοποθετείται κατά την ΠΕ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδο.

Ο τύμβος Β περιλαμβάνει τον Ταφικό Κύκλο Β, την γύρω περιοχή μέχρι τον Πώρινο Τοίχο, τον Τάφο της Κλυταιμνήστρας και τον θαλαμοειδή τάφο 22 που κατασκευάστηκε την ΜΕ περίοδο και καταστράφηκε κατά τα τέλη της ΥΕ ΙΙΙ Β (Εικ. 20)⁵⁰. Ο περίβολος του τύμβου αποτελείται από κυκλικό τείχος διαμέτρου περίπου 25μ. Ο τύμβος αυτός αρχικά θεωρήθηκε ότι κατασκευάστηκε για να καλύψει τον λεγόμενο τάφο της Κλυταιμνήστρας και να τον προστατέψει από την υγρασία. Όμως το κέντρο του Τάφου της Κλυταιμνήστρας δεν συμπίπτει ούτε κατά προσέγγιση με το υπολογισμένο κέντρο της περιμέτρου του τύμβου⁵¹, το οποίο ευρίσκεται κάπου μεταξύ του τάφου Ρ και Δ. Ίσως πρόκειται για υποτύμβιο μνημείο με τον Πώρινο Τοίχο να οριοθετεί τον τύμβο⁵². Το τείχος πέρασε από τέσσερα στάδια κατασκευής, αποτελείται από στρώματα πηλού και χαλκιών που ακολουθούν την κατωφέρεια του εδάφους και δε βρέθηκε σ' αυτό συνδετικό υλικό. Το γεγονός ότι στηρίζεται σε παλαιότερα τμήματα αναλημματικού τοίχους μας οδηγεί στο παραπάνω συμπέρασμα, ότι πρόκειται για υποτύμβιο μνη-

Εικ. 21: Λεπτομερές σχεδιάγραμμα της Βορειοανατολικής πλευράς της ακροπόλεως των Μυκηνών με τους τάφους της Κλυταιμνήστρας (8) και του Αγίσθου (10)

⁵⁰ Taylour, W.B. «Mycenae: 1939-1954» *B.S.A.* 50 (1955) 221.

⁵¹ Protonotariou-Deilaki, E. «The tumuli of Mycenae and Dendra» στο R., Hägg and G.C. Norquist (eds). *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid* 1990, 90.

⁵² Προτονοταρίου-Δειλάκη, Ε. «Τύμβοι Αργολίδος και Μεσσηνίας» *Πελοποννησιακά. τμ. ΙΔ'* (1980-1981), 219.

μείο. Σ' αυτό συνηγορεί και η παράλληλη ανάλυση του υπάρχοντος ανασκαφικού υλικού από το Άργος. Ο τύμβος Β θα ήταν κατά την εποχή του κάτι μεγαλειώδες. Πέρα από την ίδια την κατασκευή, η μεγάλη ποσότητα κεραμικής που περιέχει επιβεβαιώνει την έντονη θρησκευτική δραστηριότητα άλλα και την σημασία του.

Τέλος, ο τύμβος Γ περιλαμβάνει τον λεγόμενο τάφο του Αιγίσθου και τη γύρω περιοχή του Προϊστορικού Νεκροταφείου των τειχών (Εικ. 21). Όπως και στην περίπτωση του τάφου της Κλυταιμνήστρας, στην αρχή υπήρχε η άποψη ότι ο τύμβος προστατεύει τον τάφο του Αιγίσθου. Οι διαφορές στην διάμετρο του τύμβου και εκείνη του θολωτού τάφου, το κέντρο της περιφέρειας του τύμβου και του θολωτού, η χρονολόγηση των οστράκων του τύμβου (ΜΕ ΙΙ) και του θολωτού (ΥΕ Ι) και η ανεξήγητη ύπαρξη του μεγάλου ανατολικού τείχους (πιθανόν να ανήκει στην κατασκευή του τύμβου) αποκλείουν την ανωτέρω περίπτωση⁵³. Ο τάφος του Αιγίσθου είναι μεταγενέστερη προσθήκη στον τύμβο Γ, όπως και ο τάφος της Κλυταιμνήστρας είναι υποτύμβιο μνημείο του τύμβου Β⁵⁴. Ο τύμβος Γ φαίνεται να έχει ανάλογες διαστάσεις με τους άλλους δύο.

5. Χάνια Μυκηνών

Στη θέση Χάνια κοντά στο χωριό Μοναστηράκι, στην ευρύτερη περιοχή των Μυκηνών, ανασκάφηκε τύμβος που περιείχε καύσεις⁵⁵. Ο κυκλικός αναλημματικός περιβόλος του τύμβου έχει διάμετρο 20μ. και περικλείεται από τοίχο πάχους 1μ. με ορθοστατικές πόρινες στήλες στο εξωτερικό του. Η κεντρική ταφή του τύμβου φαίνεται να είναι μια καύση σε πίθο, καλυμμένη με έναν κύαθο και τοποθετημένη σε έναν κυκλικό λάκκο στο κέντρο του εδάφους του τύμβου. Η ταφή είναι καλυμμένη με μια πόρινη πλάκα. Οι υπόλοιπες εννέα ταφές-καύσεις είναι θαμμένες σε διαφορετικά στρώματα μέσα στο λίθινο γέμισμα του τύμβου, σε βάθος 0,10μ. ή 0,45μ. από την επιφάνεια. Δεν υπάρχουν δείγματα καύσης μέσα στον τύμβο. Αρχικά υπήρχαν δύο προσβάσεις, αλλά για να προστατεύσουν τον τύμβο από το βρόχινο νερό τις σφράγισαν με πηλό. Πιθανόν να υπήρχε πλίνθινη κάλυψη και σήμα πάνω από τον τύμβο. Η κεραμική που συνόδευε τις ταφές ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο⁵⁶. Αρκετά κοντά στον τύμβο βρέθηκαν υπολείμματα μυκηναϊκών οικιών.

⁵³ Protonotariou-Deilaki, E. «The tumuli of Mycenae and Dendra» στο Hägg, R. and G.C. Norquist (eds). *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid* 1990, 91.

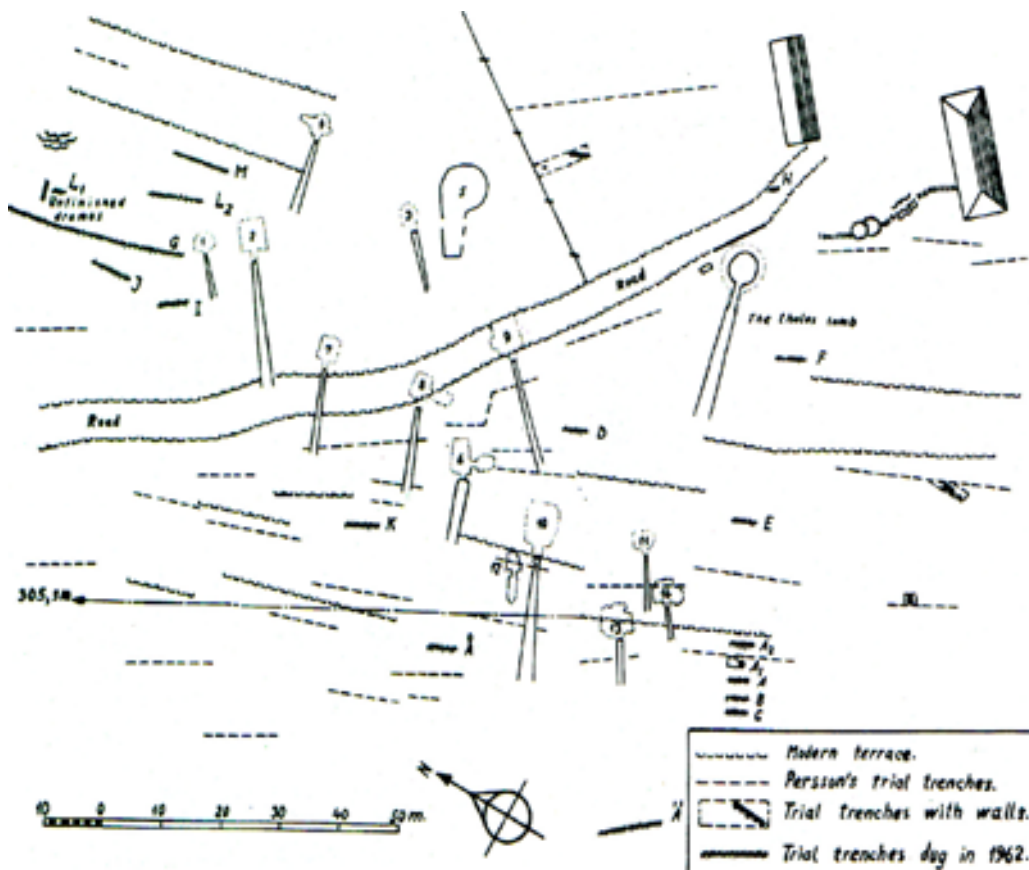
⁵⁴ Ο.π., 221

⁵⁵ Παλαιολόγου, E. *ΑΔ* 36Π (1981), 85, και Touchais, G. «Chronique des Fouilles en 1984: Mycènes» *BCH* 109 Chron. (1985), 776.

⁵⁶ Iakovidis, Spyros, E.B. French, et al. *Archaeological Atlas of Mycenae* 2003, 59.

6. Δενδρά

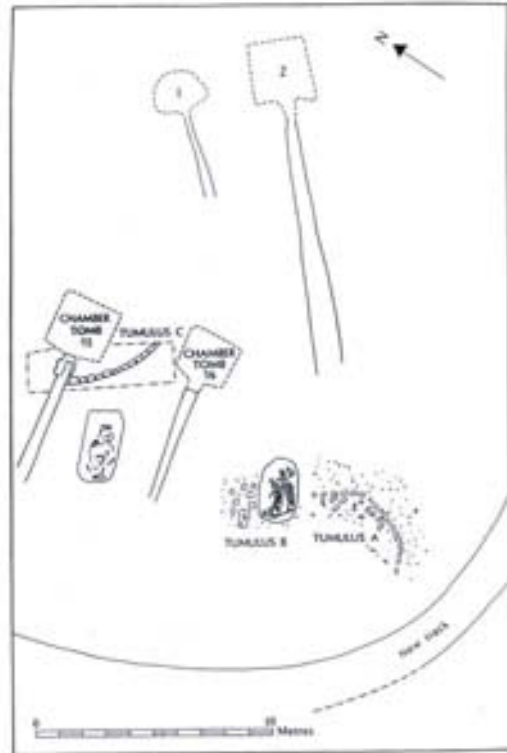
Βόρεια του Ναυπλίου βρίσκεται το χωριό Δενδρά. Σε απόσταση ενός χιλιομέτρου ανατολικά του σημερινού χωριού πάνω σε ένα λόφο υπάρχουν τα ερείπια του μυκηναϊκού οικισμού της αρχαίας Μιδέας. Βρίσκεται στα ανατολικά και ανάμεσα στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα. Οι τάφοι των Δενδρών είναι κατασκευασμένοι στο δυτικό τμήμα της κορυφής (Εικ. 22). Οι πρώτες ανασκαφές έγιναν από τον Axel Persson το 1926, το 1927 και το 1937 και αργότερα στην δεκαετία του 1970, έγιναν συμπληρωματικές ανασκαφές από τους Ν. Βερδελή και Ρ. Άστρομ. Οι τάφοι αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικούς αρχιτεκτονικούς τύπους, τον θολωτό και τον θαλαμοειδή τάφο. Οι θολωτοί τάφοι που είναι πιο μνημειώδεις, ίσως να προορίζονταν για όσους βρίσκονταν στην ανώτερη θέση της κοινωνικής ιεραρχίας και γι' αυτό ο Persson τους ονομάζει βασιλικούς τάφους⁵⁷. Δεν είναι μόνο η αρχιτεκτονική που δίνει την εντύπωση βασιλικής ταφής, αλλά και ο πλούτος των κτερισμάτων. Είναι πολλά τα χρυσά αγγεία, τα ελάσματα και άλλα κοσμήματα που βρέθηκαν.

Εικ. 22: Χάρτης της νεκροπόλεως στα Δενδρά μετά τις ανασκαφές του 1962

⁵⁷ Persson, A. *The Royal Tombs at Dendra* 1931.

Τρεις θαλαμοειδείς τάφοι ανασκάφηκαν το καλοκαίρι του 1927 από τον ίδιο αρχαιολόγο. Τα κτερίσματα που συνόδευαν την κυρίως ταφή του τάφου 2 δείχνουν ότι ο τάφος είχε παραβιαστεί κατά την αρχαιότητα, κατά τους υπομυκηναϊκούς χρόνους⁵⁸. Αξίζει επίσης να τονιστεί ότι η αρχιτεκτονική του τάφου αυτού παραπέμπει, κατά τον αρχαιολόγο της ανασκαφής, στο σχήμα σπιτιού, με το βωμό του και δύο τράπεζες: μια τράπεζα θυσιών (“sacrificial table”) και μια τράπεζα σφαγιασμού (“slaughtering table”). Το κενοτάφιο της Μιδέας, όπως είναι γνωστός ο τάφος 2, είναι ένας κανονικός θαλαμοειδής τάφος. Η μοναδική ταφή (το σώμα μιας γυναίκας) βρέθηκε στον δρόμο του τάφου, όμως φαίνεται ότι δεν έχει σχέση με την κυρίως χρήση του τάφου και την σύλησή του. Ο θαλαμοειδής τάφος 6 ανασκάφηκε το 1937⁵⁹.

Εικ. 23: Τύμβοι στα Δενδρά Αργολίδος

A

B

Εικ. 24: Δενδρά, τύμβος A, (A) άποψη από τα Βορειοανατολικά και (B) ο εξωτερικός περίβολος

την Πρωτονοταρίου-Δειλάκη έδωσαν μια διαφορετική προσέγγιση στους τάφους στα

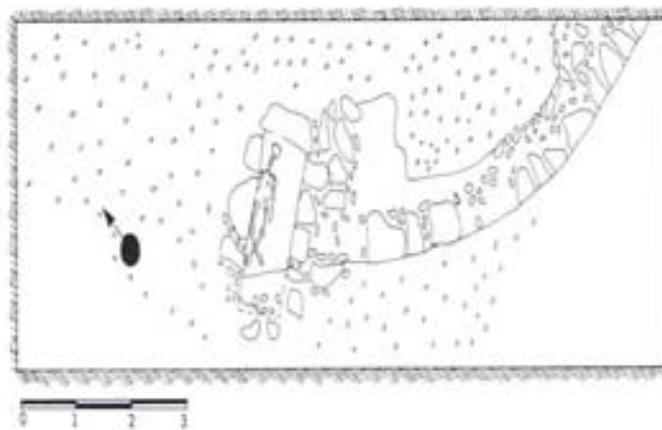
⁵⁸ Ο.π., 74-8.

⁵⁹ Persson, A. *New Tombs at Dendra* 1942, 20.

Δενδρά⁶⁰. Αποκάλυψαν την ύπαρξη τριών τύμβων, οπότε και νεκροταφείου τύμβων (Εικ. 23). Ο τύμβος Α είναι κατασκευασμένος από στρογγυλεμένες κροκάλες. Στην περιφέρεια του κύκλου είχαν τοποθετηθεί μεγαλύτερες και μακρύτερες πέτρες, με τις οποίες είχε σχηματιστεί ο περίβολος (Εικ. 24). Η δημοσίευση αναφέρεται στο 1/3 του τύμβου που είχε μέχρι τότε ανασκαφεί. Το στρώμα τέφρας και ένας βωμός που βρέθηκε εκτός περιβόλου δημιουργεί αμφιβολίες για το αν ο περίβολος θέτει τα πραγματικά όρια του τύμβου. Τα όστρακα μέσα στον τύμβο είναι μονόχρωμα, ακόσμητα, της ΜΕ περιόδου.

Ο τύμβος Β, το εσωτερικό του οποίου δεν έχει ανασκαφεί, είναι κατασκευασμένος από μεγάλους πλακοειδείς λίθους. Αν και δεν υπάρχουν τα όρια των τύμβων εξαιτίας της μικρής μεταξύ τους απόστασης, φαίνεται ότι οι δύο αυτοί τύμβοι τέμνονται. Πιθανόν και οι δύο να καλύπτονται από έναν τρίτο, οπότε ευρισκόμαστε μπροστά σε έναν πολύτυμβο. Πάνω από τον τύμβο υπήρχε στρώμα λευκού πηλού που περιείχε μυκηναϊκά όστρακα, κάτι που διαπιστώθηκε ήδη κατά τις ανασκαφές του Persson. Οι λιθόπλακες λαθεμένα θεωρήθηκαν ως φυσικός βράχος, από τον ίδιο αρχαιολόγο κατά την δοκιμαστική ανασκαφή. Η χρονολογία κατασκευής του τύμβου αυτού δεν μπορεί να προσδιοριστεί, πάντως φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε κατά τη Μυκηναϊκή εποχή. Ο τύμβος περιλαμβάνει τον τάφο 1 και την ταφή δύο άλογων.

Ο τύμβος Γ βρίσκεται βορειοδυτικά του Β και εξαιτίας ελλείψεως των περιμέτρων δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί το σημείο διαχωρισμού τους. Αντίθετα με τους δύο προηγούμενους, ο τύμβος αυτός είναι κατασκευασμένος από μικρά ακανόνιστα πε-

Εικ. 25: Δενδρά τύμβος Γ. Μέρος του περιβόλου με ύστερη ταφή

⁶⁰ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε. «Τύμβοι Αργολίδος και Μεσσηνίας» *Πελοποννησιακά*. τμ. ΙΔ' (1980-1981), και Protonotariou-Deilaki, Ε. «The tumuli of Mycenae and Dendra» στο Hägg, R. and G.C. Norquist (eds). *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid* 1990.

τραδάκια (Εικ. 25). Ο καθαρισμός του στρώματος αυτού που καλύπτει την ανασκαμμένη περιοχή οδήγησε στην ανακάλυψη των εισόδων των θαλαμοειδών τάφων 15 και 16, χρήσεως ΥΕ ΙΙΙ Α περιόδου σύμφωνα με την κεραμική που περιείχαν. Εκτός αυτών των

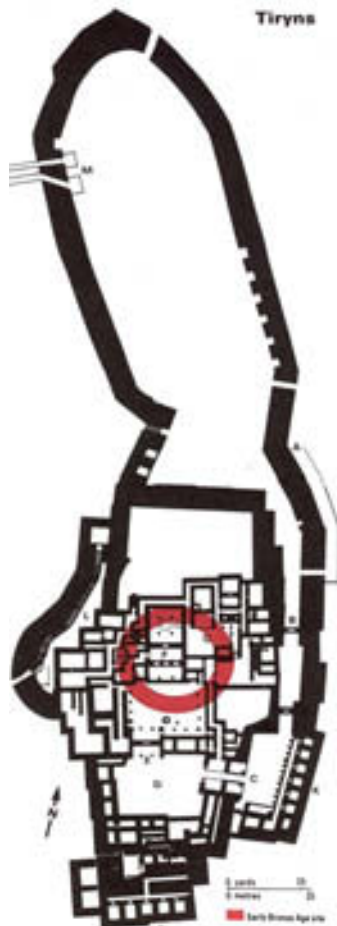
τάφων, ο τύμβος Γ περιελάμβανε και τους θαλαμοειδείς τάφους 1 και 2 μαζί με το έτερο ζεύγος αλόγων που βρέθηκε θαμμένο κοντά σ' αυτούς.

7. Τίρυνθα

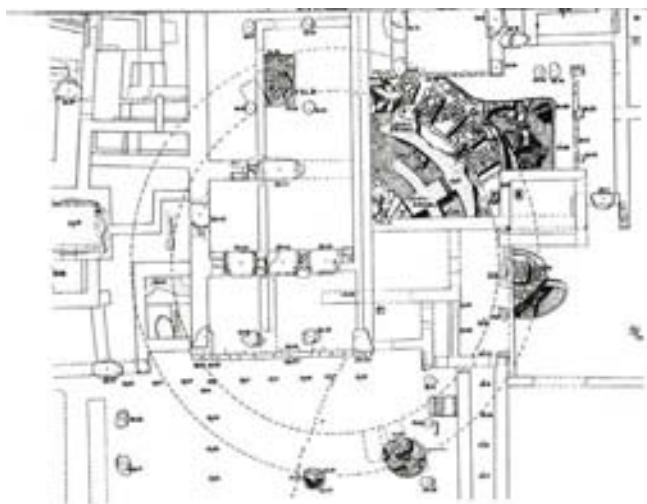
Πρόκειται για την πιο σημαντική θέση στο νότιο μέρος της Αργολικής πεδιάδος, η οποία κατοικήθηκε από την Νεολιθική Εποχή. Η Τίρυνθα απέχει μόνο 2χλμ από τη θάλασσα και έλεγχε το φυσικό λιμάνι. Τα ευρήματα της Τίρυνθας είναι διασκορπισμένα. Στο ψηλότερο σημείο δεσπόζει η ακρόπολή της με τα κυκλώπεια τείχη της (Εικ. 26). Στα ανατολικά στη θέση Προφήτης Ηλίας, 800μ. ανατολικά της Τίρυνθας, βρίσκεται το νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων, των οποίων τα κτερίσματα ήταν τόσο πλούσια ώστε να γίνουν γνωστά ως ο θησαυρός της Τίρυνθας. Στην Τίρυνθα δεν υπάρχουν ταφές ΜΕ εποχής.

Α. Ακρόπολη Τίρυνθας

Κάτω από το Μεγάλο Μέγαρο της Ακρόπολης της Τίρυνθας βρέθηκε μια κυκλική κατασκευή (Εικ. 27). Έχει διάμετρο κατά μέσο όρο 27,90 μ. (η μορφολογία του εδάφους δεν επέτρεψε την κατασκευή ενός σωστού κύκλου),

Εικ. 26: Η ακρόπολη της Τίρυνθας

Εικ. 27: Κυκλική κατασκευή στην ακρόπολη της Τίρυνθας

και πιθανό ύψος γύρω στα 25μ. Η κατασκευή είναι σύγχρονη της δεύτερης αρχιτεκτονικής φάσης⁶¹. Το μόνο σίγουρο είναι ότι πρόκειται για μια μοναδική κατασκευή που κρύβει καλά το μυστικό της. Αποτελείται από τρεις σειρές τοίχων που ο τρίτος είναι ακτινοειδής από το κέντρο στην περιφέρεια. Ο εξωτερικός τοίχος, πάχους 4,70μ. σχημάτιζε προεξοχές. Υπάρχει και ένας κενός διάδρομος πλάτους 1,10μ. Ο Blegen ερμηνεύει αυτήν την κατασκευή ως πιθανό ανάκτορο του ηγεμόνα της περιοχής κατά την ΠΕ ΙΙ περίοδο. Παρόλα αυτά εντός αυτού δεν υπήρχαν ευρήματα που να συνηγορούν υπέρ της άποψης αυτής. Στην κατασκευή δεν βρέθηκε θύρα. Αντίθετα υπήρχαν έντονα ίχνη πυρός⁶².

Κατά τις ανασκαφές που έγιναν την περίοδο 1984-5, μέρη του πρωτοελλαδικού κυκλικού κτίσματος ανασκάφηκαν εκ νέου, ενώ κάποια άλλα που δεν είχαν αποκαλυφθεί ανασκάφηκαν για πρώτη φορά. Στην παρουσίαση της ανασκαφικής αυτής έρευνας παρότι συγκεντρώθηκαν νέα στοιχεία στην πραγματικότητα δεν δόθηκε λύση στο πρόβλημα χρήσεως του κτίσματος. Υπολογίστηκαν 15 τμήματα τα οποία το χωρίζουν συμμετρικά. Δεν υπάρχει κανένα δείγμα εσωτερικής επικοινωνίας των τμημάτων και δεν βρέθηκε ούτε είσοδος ούτε κλιμακοστάσιο, με το οποίο να γίνεται η πρόσβαση και στο δεύτερο επίπεδο που επιβεβαιώνει η εκ νέου έρευνα. Ας σημειωθεί επίσης το γεγονός ότι στις μέχρι τώρα ανασκαφές δεν βρέθηκαν κινητά ευρήματα, γι' αυτό και θεωρήθηκε σιταποθήκη⁶³. Η πρόσβαση θα ήταν δύσκολη δεδομένου του ύψους του κτιρίου. Η ένταξη του κτίσματος αυτού στα τυμβοειδή μνημεία είναι η πιο πιθανή, αλλά χρειάζεται περαιτέρω έρευνα.

B. Αγροτικές Φυλακές Τίρυνθας

Στις ανασκαφές που έγιναν μέσα στην περιοχή των Αγροτικών Φυλακών της Τίρυνθας και σε απόσταση 200μ. νότια της μυκηναϊκής ακροπόλεως βρέθηκαν 28 τάφοι που χρονολογούνται από την ΠΕ μέχρι τους γεωμετρικούς χρόνους⁶⁴. Η Πρωτονοταρίου-Δειλάκη διεξήγαγε τις ανασκαφές και παρατήρησε ότι οι ταφές κείτονταν σε στρώμα χαλικιών και καλύπτονταν από μικρά λιθαράκια ή τεμάχια λίθων. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την εμπειρία της από τις ανασκαφές στους τύμβους του Άργους οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι οι τάφοι καλύπτονταν από τύμβο⁶⁵.

⁶¹ Müller, Kurt, *et al. Tiryns III* 1930, 80-88 (πιν. 5, 6^A αρ. 20, εικ 48-51).

⁶² Συριόπουλος, Κωνσταντίνος. *Η Προϊστορία της Πελοποννήσου* 1964, 196-7.

⁶³ Kilian, Klaus. «The Circular Building at Tiryns» στο Hägg, R. and Dora Konsola (eds). *Early Helladic Architecture and Urbanization* 1986, 65-71.

⁶⁴ Βερδελής, Ν. «Ανασκαφή Γεωμετρικών τάφων εν Τίρυνθι» *ΑΕ*. 1956, 3-4.

⁶⁵ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ε. *Οι τύμβοι του Άργους* 1980, 206.

8. Πρόσυμνα - Ηραίο

Το 1878 ο Σταματάκης έφερε στο φως τα πρώτα μνημειακά ευρήματα (θολωτός τάφος) στο Ηραίο του Άργους, θέση που ταυτίστηκε από τους ανασκαφείς με την αρχαία Πρόσυμνα⁶⁶. Στην Μυθολογία η Πρόσυμνα ήταν κόρη του ποταμού Αστερίωνος και τροφός της Ήρας γι' αυτό και η λατρεία της Ήρας ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη εκεί. Οι ανασκαφές στην περιοχή αυτήν απέδωσαν πολλά σημαντικά ευρήματα, (νεολιθικός οικισμός, η ακρόπολη, οι ΜΕ ταφές, η ΥΕ νεκρόπολη με 52 θαλαμοειδείς τάφους) που κατατάσσουν την εγκατάσταση ανάμεσα στους αναπτυγμένους οικισμούς της Αργολίδας από την προϊστορική εποχή.

Ο C. Blegen στις ανασκαφές που ξεκίνησε το 1925 ανέσκαψε τάφους που χρονολογούνται κατά τη ΜΕ ΙΙΙ α-β περίοδο στη θέση Γερογάλαρο (Εικ. 28). Στα βόρεια και βορειοδυτικά των τάφων θα πρέπει να βρισκόταν ο προϊστορικός οικισμός. Εξαιτίας της έντονης αγροτικής δραστηριότητας στην περιοχή ο Blegen θεωρεί πως ίσως ο αριθμός των τάφων να ήταν μεγαλύτερος. Εκτός από αυτό αναφέρει για τον τάφο 1 ότι: *"the disturbance was indeed somewhat increased by our workmen, who came unexpectedly upon the grave while digging an exploratory trench in search of dromoi of Mycenaean chamber tombs"*⁶⁷. Ο Blegen ανάμεσα στα άλλα παραδέχεται το λάθος κατά την ανασκαφή. Σε όλες τις ανασκαφές υπάρχει ένα μεγάλο ποσοστό καταστροφής που δεν μπορεί να ελεγχθεί.

Οι τάφοι αυτοί είναι διατεταγμένοι σε επτά ομάδες με κυκλική φορά, με τέτοιο τρόπο ώστε να θυμίζουν κυκλική κατασκευή⁶⁸. Η πιο μεθοδικά ανασκαμμένες ομάδες είναι οι ΙΙΙ και V. Από τους 31 τάφους οι πέντε είναι κιβωτιόσχημοι και οι υπόλοιποι απλοί λάκκοι. Ο τάφος 27 είναι ο μοναδικός που είχε σήμα. Οι τάφοι στην ομάδα V

Εικ. 28: Μεσοελλαδικό νεκροταφείο στο ανατολικό Γερογάλαρο

⁶⁶ Blegen, Carl. *Prosymna* 1937.

⁶⁷ Ο.π., 30.

⁶⁸ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ε. *Οι τύμβοι του Άργους* 1980, 204.

είναι κατά τέτοιο τρόπο διατεταγμένοι ώστε στη μέση υπάρχει μια κεντρική ταφή και γύρω από αυτήν οι άλλες ταφές. Η κεντρική ταφή (τάφος 21) αποτελείται από τρεις συνεχιζόμενους τάφους, εκ των οποίων ο ένας χρονολογείται στην ΥΕΠ (ο τάφος 25 ανήκει επίσης στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο).

Ναύπλιο

Στη θέση Πρόνοια, κοντά στο Παλαμήδι του Ναυπλίου, το 1892 ανασκάφηκαν από τον Β. Στάη 31 θαλαμοειδείς τάφοι, με μακρά και στενή είσοδο που οδηγούσε στο επιμελώς λαξευμένο στόμιο⁶⁹. Σε καθέναν από αυτούς βρέθηκαν πάνω από δύο νεκροί με πλούσια κτερίσματα. Ανάμεσα στα κτερίσματα ήταν πήλινα ειδώλια γυναικών, ζώων, χάλκινα και χρυσά αντικείμενα που βρέθηκαν σε δύο μόνο τάφους. Το εκτεταμένο αυτό νεκροταφείο, με ανασκαφές που έγιναν τα επόμενα έτη, έφερε στο φως και άλλους τάφους, αριθμεί συνολικά 104⁷⁰. Πολλοί από τους θαλάμους βρίσκονται στον σύγχρονο οικισμό της Πρόνοιας, είναι κενοί και χρησιμοποιούνται σήμερα από τα νοικοκυριά. Παρόλα αυτά κανένας από τους τάφους δεν βρέθηκε συλημένος.

Ήταν συγκεντρωμένοι σε δύο συστάδες-ομάδες⁷¹. Χωρίζονται μεταξύ τους όχι μόνο εξαιτίας της υψομετρικής διαφοράς αλλά και από ένα μικρό χείμαρρο⁷². Χαρακτηριστικό των δύο συστάδων είναι η μέγιστη πυκνότητα και κανονικότητα της διάταξης των τάφων. Το περιεχόμενο των τάφων είναι κυρίως ΥΕ ΙΙΙ Α και ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου.

Σύμφωνα με την Πρωτονοταρίου, κατά την ανασκαφή του εκτεταμένου αυτού νεκροταφείου, βρέθηκε στον εξωτερικό χώρο στρώμα που περιελάμβανε χαλίκια και κελύφη πορφύρας, όπως και στον προϊστορικό οικισμό⁷³. Στη συνέχεια πάνω από τον τάφο Α παρατηρήθηκε τμήμα κτιστού περιβόλου, του οποίου το ύψος δεν σώζεται. Αυτό όμως που είναι προς το παρόν σίγουρο είναι ότι δεν έχουν ανευρεθεί ακόμα ΜΕ λείψανα στην περιοχή. Φαίνεται από την κατανομή των ταφών στον χώρο ότι αυτοί καλύπτονταν από τυμβικό έξαρμα. Καθώς τα στοιχεία είναι λίγα για να αναφερθούμε σε τύμβο της ΠΕ εποχής, είναι προτιμότερο να θεωρηθεί ένα απλό νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων με έντονη δραστηριότητα.

⁶⁹ Στάης, Β. «Παλαμήδι» *ΠΑΕ* 1892-5, 52-54.

⁷⁰ Δειλάκη, Ε. «Αργολίς-Κορινθία» *ΑΔ* 28 Β (1973), 90-3.

⁷¹ Συριόπουλος, Κ. *Η Προϊστορία της Πελοποννήσου* 1964, 459-60.

⁷² Χαριτωνίδου, Σεραφείμ. «Ανασκαφαί εν Ναυπλία» *ΠΑΕ* 1953, 195.

⁷³ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ε. *Οι τύμβοι του Άργους* 1980, 203.

Παρατηρήσεις

Οι αρχαίοι κάτοικοι της Αργολίδας έχουν χαρακτηριστεί από τους μελετητές τυμβοχόοι⁷⁴. Η τάση τους για την χρήση αυτού του είδους ταφής διακρίνεται από το τέλος της τρίτης χιλιετίας και συνεχίζεται μέχρι το τέλος της Μεσοελλαδικής εποχής. Οι τύμβοι χρησιμοποιούνται ως μια πρακτική λύση. Μέσα σε έναν τύμβο μπορούν να συγκεντρωθούν περισσότεροι τάφοι διότι με αυτόν τον τρόπο είναι πιο εύκολο να προστατευθούν. Δεν θα πρέπει να θεωρηθεί αποκλειστικό χαρακτηριστικό των τύμβων της Αργολίδας η χρήση χαλικιών. Οι κάτοικοι των οικισμών της Αργολίδας χρησιμοποιούν τα χαλικάκια και τις πέτρες από τα ποτάμια για να κατασκευάζουν τους τάφους τους, ενώ καλύπτουν τους νεκρούς τους με λεπτή στρώση άσπρου πηλού.

Η συνεχής χρήση των ίδιων τύμβων στην περιοχή του Άργους για τόσους πολλούς αιώνες αποδεικνύει τα παραπάνω. Οι Αργίτες θέλησαν να προφυλάξουν τους νεκρούς τους και κατά κάποιο τρόπο να δημιουργήσουν αυτό που σήμερα ονομάζουμε οικογενειακό τάφο. Η χρήση των τύμβων είναι καθαρά πρακτική: Συγκεντρώνουν και προστατεύουν όλες τις ταφές τους σε ένα σημείο. Έτσι έχουν την δυνατότητα να επιστρέψουν στους τάφους των συγγενών τους και να αποδώσουν τιμές. Δεν είναι απαραίτητο η κατασκευή των αργίτικων τύμβων να σχετίζεται με θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Οι Αργίτες δεν ακολουθούν κάποιο συγκεκριμένο τυπικό για την κατασκευή των τύμβων αντίθετα φαίνεται ότι κάθε ένας από τους 11 τύμβους έχει την δική του ιδιαιτερότητα. Κάθε τύμβος κατασκευάζεται για να εκπληρώσει έναν συγκεκριμένο σκοπό και, όταν η κατασκευή του δεν ικανοποιεί, τότε αντί να εγκαταλειφθεί γίνονται οι απαραίτητες προσαρμογές ώστε να μπορεί να είναι και πάλι χρήσιμος.

Οι τύμβοι επεκτείνονται ανάλογα με τις ανάγκες και το μέγεθος του οικισμού που αυξομειώνεται. Από αυτές τις αλλαγές διαμορφώνονται και οι υπότυμβοι και πολύτυμβοι. Ο τύμβος είναι το σπίτι του νεκρού και, όπως ένας οικογενειάρχης, ανεξάρτητα από θρησκευτικές πεποιθήσεις και προκαταλήψεις, θα διαμόρφωνε το σπίτι του σύμφωνα με τις ανάγκες της οικογένειάς του, έτσι κάνουν οι ζωντανοί για τους νεκρούς τους. Το αξιοσημείωτο είναι ότι οι Αργίτες θέλουν τους νεκρούς κοντά τους, γι' αυτό και το νεκροταφείο των τύμβων είναι τόσο κοντά στον οικισμό.

Όσον αφορά τη μεταγενέστερη δημιουργία του κυκλικού κτίσματος πάνω από τον Οίκο των Κεράμων στην Λέρνα, δεν θα αρνηθούμε την εσκεμμένη κατασκευή του τύμβου πάνω από τα ερείπια του Οίκου. Θα τον χαρακτηρίσουμε ταφικό τύμβο όχι μό-

⁷⁴ Protonotariou-Deilaki, E. «The tumuli of Mycenae and Dendra» στο Hägg, R. and G.C. Norquist (eds). *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid* 1990, 69.

νο για το σχήμα του, που μοιάζει με τον τρόπο που κατασκευάζονται οι τύμβοι στην Ελλάδα. Ο τύμβος κατασκευάστηκε για να διατηρηθεί η μνήμη της κατασκευής και των πραγμάτων που συμβόλιζε, ανεξαρτήτως αν περιείχε ή όχι ανθρώπινα οστά. Μέσα στον τύμβο οι κάτοικοι της Λέρνας έθαψαν το παρελθόν, διατήρησαν όμως την μνήμη του. Σεβόμενοι το παρελθόν προχώρησαν σε μελλοντικές αναζητήσεις και διερευνήσεις. Στην περίπτωση της κυκλικής κατασκευής - τύμβου της Τίρυνθας τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα. Δεν θα πρέπει ίσως να αρνηθούμε την έντονη θρησκευτική σημασία της κατασκευής με όλους αυτούς τους ασύνδετους χώρους.

Αυτό που μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχθεί για τους Μυκηναίους είναι ότι ανεξάρτητα από το μέγεθος του τάφου αλλά και τον προορισμό του, αυτός πάντα καλύπτεται από τύμβο. Πιθανόν και οι άλλοι θολωτοί τάφοι που δεν αναφέρθηκαν, να καλύπτονταν από τύμβους, κάτι που δεν μπορεί αρχαιολογικά να αποδειχθεί. Το σίγουρο είναι ότι στη βάση του Μυκηναϊκού πολιτισμού γίνεται χρήση της προστατευτικής ιδιότητας του τύμβου.

Για την ιδιαίτερη περίπτωση της μοναδικής καταγεγραμμένης καύσης, αυτής στα Χάνια Μυκηνών, πολλά είναι τα ερωτήματα. Είναι ενδιαφέρον ότι μια καύση έχει τεθεί στο κέντρο του τύμβου, ενώ οι υπόλοιπες εννέα ταφές-καύσεις βρίσκονται γύρω από αυτήν και σε διαφορετικά στρώματα. Η κεντρική ταφή ανήκει σαφώς σε ένα σημαίνον πρόσωπο. Μπορούμε να μιλούμε για κάποια θρησκευτική πεποίθηση καθώς όλες οι ταφές έχουν γίνει με τον ίδιο τρόπο. Οι ανασκαφές στον πιθανό παραπλήσιο οικισμό θα απαντούσαν σε πολλά ερωτήματα, καθώς και αν με αυτόν τον τύμβο σχετίζονται και άλλες ταφές-καύσεις.

	ΛΑΚΚΟΣ	ΚΙΒΩΤ.	ΠΙΘΟΣ	ΑΛΛΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
ΑΡΓΟΣ	+	+	+		ΠΕ ΙΙΙ - ΥΕ
ΑΣΙΝΗ		+	+		ΜΕ ΙΙ - ΥΕ Ι
ΛΕΡΝΑ		*		*	ΠΕΙ ΙΙ/ΙΙΙ - ΥΕ Ι
ΜΥΚΗΝΕΣ	+			Θαλαμοειδής θολωτός	ΠΕΙ ΙΙ/ΙΙΙ - ΥΕ
ΧΑΝΙΑ				καύση	ΥΕ ΙΙΙ , Γ
ΔΕΝΔΡΑ				θολωτός θαλαμοειδής	ΜΕ - ΥΕ
ΤΙΡΥΝΘΑ				*	ΠΕ Ι
ΠΡΟΣΥΜΝΑ	+	+			ΜΕ ΙΙΙ Α-Β
ΚΟΡΙΝΘΟΣ	+				ΜΕ
ΓΑΛΑΤΑΚΙ				θαλαμοειδής	ΥΕ ΙΙ

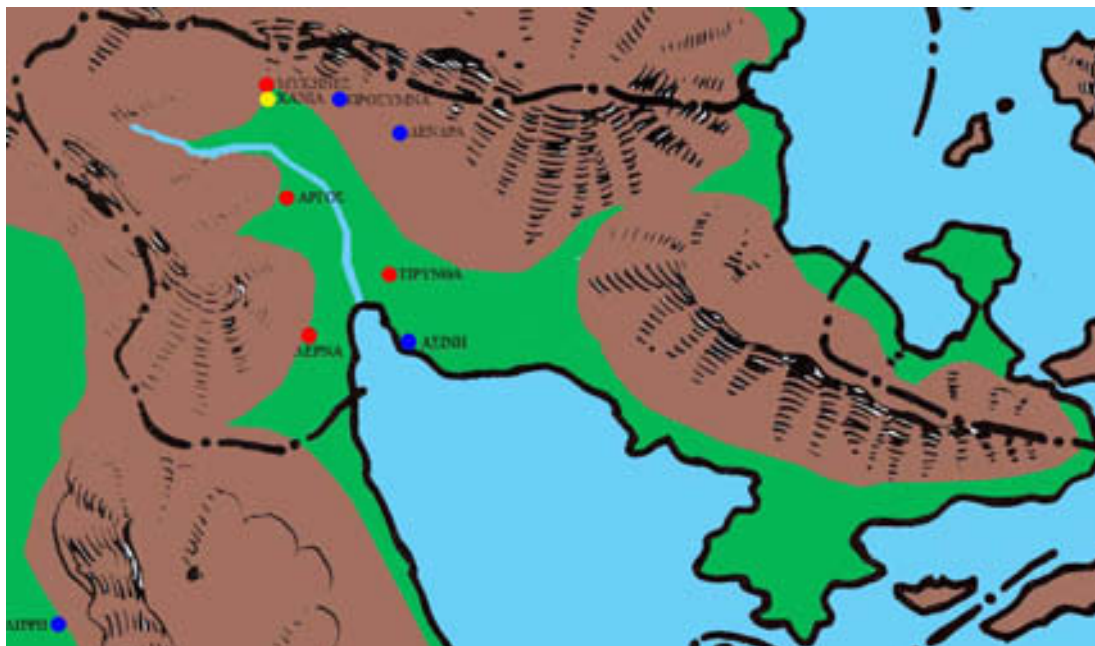
Πίνακας 3. Ταφές τύμβων νομών Αργολίδας και Κορινθίας

Πριν από την ολοκλήρωση των ανασκαφών και της μελέτης των στοιχείων που θα έρθουν στο φως, είναι πρόωρο να μιλούμε για 3 ή 4 τύμβους στο νεκροταφείο των Δενδρών. Αυτό που έχει σημασία αυτήν την στιγμή είναι ότι και σ' αυτόν τον σημαίνοντα οικισμό γίνεται χρήση τύμβου. Η ταφή αλόγων, οι θαλαμοειδείς τάφοι και οι τύμβοι

αποτελούν στοιχεία που αντικρούουν θεωρίες περί έλευσης νέων φύλων που εισάγουν στον ελληνικό χώρο τον τύμβο και το άλογο. Σύμφωνα με τις διαπιστώσεις της Προτονοταρίου⁷⁵, στα Δενδρά υπάρχει μια συνέχεια από την ΠΕ έως τη Μυκηναϊκή εποχή, αν δεχθούμε ότι οι ταφές των αλόγων χρονολογούνται κατά το τέλος της ΜΕ.

Με ιδιαίτερη επιφύλαξη τέλος, θα θεωρηθεί ότι οι τάφοι της Πρόνοιας Ναυπλίου καλύπτονταν από τύμβο. Τα στοιχεία που οδηγούν σ' αυτόν τον προσανατολισμό είναι α) η ομαδοποίηση των τάφων που δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία και β) το τμήμα του κτιστού περιβόλου πάνω από τον τάφο Α. Κρίνεται απαραίτητη η ύπαρξη περισσότερων στοιχείων για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Ομοίως στην περίπτωση των ταφών του Γερογάλарου της Πρόσυμνας δεν θα πρέπει να είναι τυχαία η κυκλική φορά των τάφων και η κεντρική ταφή στην ομάδα V κάνει πιο πιθανή την ύπαρξη τύμβου πάνω από αυτήν.

Αναφορικά με τα χαρακτηριστικά των τύμβων της Αργολίδας, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 3 χρησιμοποιούνται όλοι οι τύποι τάφων. Ας σημειωθεί ότι στην περίπτωση του Άργους έχουν παρατηρηθεί διαφορετικοί τύποι κιβωτιόσχημων και λάκκων ή λακκοειδών τάφων. Ομοίως έχουν παρατηρηθεί διαφορετικοί τύποι περιβόλου. Στην Αργολίδα περίβολο έχουν όλοι οι τύμβοι, και σήματα διαθέτουν οι τύμβοι του Άργους, οι τάφοι των Μυκηνών και του Γερογάλарου. Τέλος, κεντρικές ταφές υπάρχουν στο Γερογάλарο και στα Χάνια Μυκηνών, ενώ στο Άργος υπάρχει κεντρική κατασκευή.

Χάρτης 1: Θέσεις προϊστορικών τύμβων Νομού Αργολίδος (●ΠΕ, ●ΜΕ, ●ΥΕ)

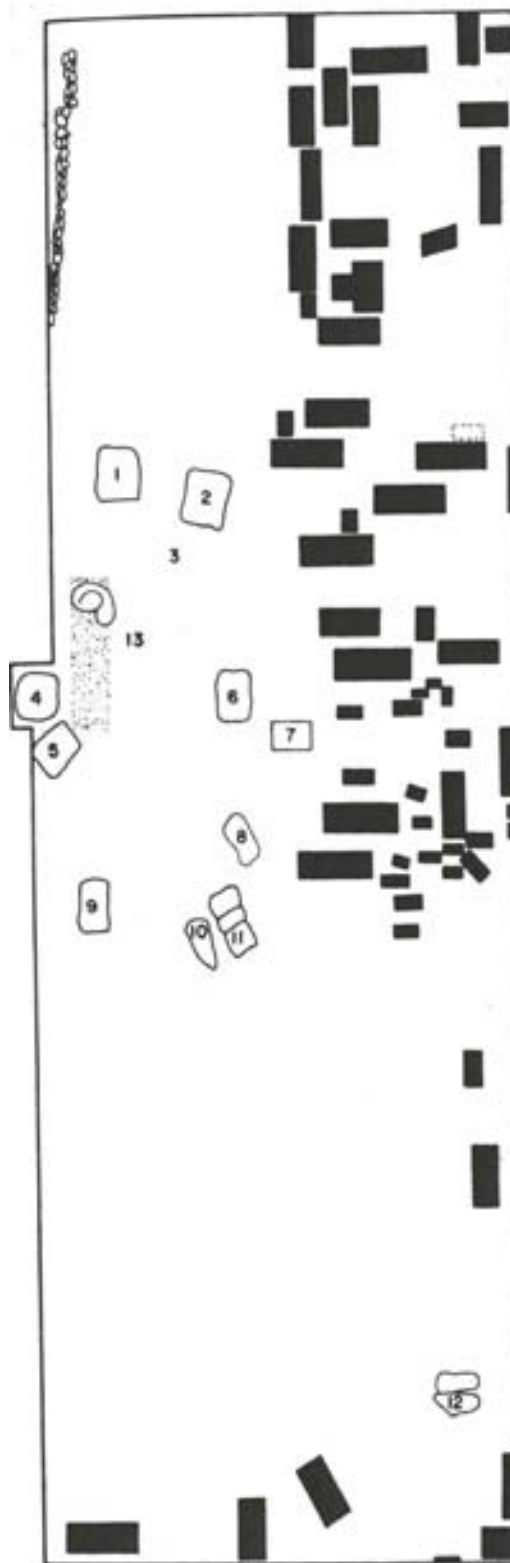
⁷⁵ Protonotariou-Deilaki, E. «The tumuli of Mycenae and Dendra» στο Hägg, R. and G.C. Norquist (eds). *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid* 1990, 97.

B. ΚΟΡΙΝΘΙΑ

Η περιοχή της Κορίνθου υπήρξε και αυτή από την αρχαιότητα γόνιμη, και αυτό, μαζί με την στρατηγική της θέση, συνετέλεσε στη δημιουργία οικισμών κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Δεχόταν έντονες επιρροές από τους οικισμούς της Αργολίδος καθώς ήταν και οι μόνοι γείτονες. Η σπουδαιότητα της κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους αποδεικνύεται από το μέγεθος των οικισμών που αναπτύσσονται, όπως φαίνεται από τους ανασκαμμένους Κοράκου, Αετόπετρα, Γονιά, και Περδικαριά.

1. Βόρειο Νεκροταφείο⁷⁶

Το Βόρειο Νεκροταφείο ανασκάφηκε το 1915 από τον Bert Hodge Hill. Βρίσκεται σε απόσταση ενός χιλιομέτρου βορειοδυτικά του Θεάτρου της Κορίνθου και 300μ από την αρχαία Κόρινθο. Πρόκειται για ένα εκτεταμένο νεκροταφείο με πάνω από 500 τάφους, που αντιπροσωπεύουν τη Μεσοελλαδική, Γεωμετρική, Πρωτοκορινθιακή – Κορινθιακή μέχρι την Κλασική εποχή. Δεν υπάρχει δείγμα χρήσεως του νεκροταφείου κατά την Μυκηναϊκή εποχή. Οι ανασκαφές που

Εικ. 29: Βόρειο Νεκροταφείο Κορίνθου: σχηματική παράσταση των ΜΕ και ύστερων τάφων στην κεντροδυτική πλευρά του νεκροταφείου.

⁷⁶ Blegen, Carl *et al.* *Corinth XII: the North Cemetery* 1964, 1-12.

διεξήχθησαν το 1930 στα δυτικά της θέσεως του νεκροταφείου απέδωσαν 13 τάφους ΜΕ εποχής (Εικ. 29).

Σύμφωνα με τη δημοσίευση της ανασκαφής, το μεσοελλαδικό τμήμα του νεκροταφείου δεν υπέστη καμιά φθορά από τους παρακείμενους τάφους. Ο Blegen αναφέρει πως αυτή η απομόνωση επιτεύχθηκε με κάποιου είδους σήμανση αναγνωρίσιμη από τους ύστερους οικιστές. Το τείχος που βρίσκεται στο δυτικό άκρο του ΜΕ νεκροταφείου, σύγχρονο με τους ΜΕ τάφους, πιθανολογείται ότι οριοθετούσε το χώρο⁷⁷. Είναι κτισμένο από ακατέργαστες πέτρες με πλάτος περίπου 0,40μ., σωζόμενο μήκος περίπου 7,50μ., με μέγιστο ύψος 0,30μ., και βρισκόταν σε βάθος περίπου 2,90μ.

Οι ΜΕ τάφοι είναι όλοι συγκεντρωμένοι σε μια περιοχή εκτός από τον τάφο 12 που βρίσκεται σε απόσταση 12,50μ. νοτιοανατολικά του τάφου 11. Ο Blegen δεν θεωρεί ότι υπάρχει κάποια σχεδιασμένη τοποθέτηση των τάφων, αλλά η κατασκευή του έγινε χωρίς συγκεκριμένο σχεδιάγραμμα. Οι 13 λάκκοι των τάφων είναι ακανόνιστα ορθογώνιοι ή ελλειψοειδείς και οι περισσότεροι από αυτούς καλύπτονταν από μία ή δύο πλάκες. Οι τάφοι 4, 5, 8, 9 και 11 είχαν το δάπεδό τους καλυμμένο με χαλίκια. Οι τάφοι 5 και 11 είχαν κτισμένες τις πλευρές τους με πέτρες. Ενώ οι τάφοι 4 και 6 είναι ακτέριστοι, οι τάφοι 2 και 3 περιέχουν χρυσά και αργυρά κοσμήματα. Τα 23 αγγεία και άλλα κτερίσματα των τάφων είναι από τοπικό εργαστήριο.

Οι πρώτοι ανασκαφείς των ΜΕ τάφων θεώρησαν ότι αυτοί καλύπτονταν από τύμβο με το τείχος να αποτελεί μέρος του περιβόλου του. Στην τελική δημοσίευση των τάφων η υπόθεση αυτή δεν στηρίζεται. Αντίθετα ο J. B. Rutter αναπτύσσει μια νέα επιχειρηματολογία, σύμφωνα με την οποία οι ΜΕ τάφοι του Βόρειου Νεκροταφείου καλύπτονταν από έναν τύμβο διαμέτρου περίπου 15μ.⁷⁸. Τα επιχειρήματα που σχετίζονται με τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του τύμβου είναι τα παρακάτω:

- Κανένας από τους τάφους δεν συλήθηκε, αντίθετα παρέμειναν ανέπαφοι, οπότε το ΜΕ νεκροταφείο ήταν σωστά οριοθετημένο και μη προσβάσιμο εξαιτίας του τύμβου που το προστάτευε. Η μερική σύληση που διαπιστώθηκε, με ΜΕ αγγεία να βρίσκονται εκτός, στο γέμισμα των τάφων, και η αφαίρεση των καλυπτήριων πλακών από κάποιους τάφους, έγιναν κατά την περίοδο χρήσης.
- Όλοι οι τάφοι, εκτός από τον τάφο 12, είναι συγκεντρωμένοι και σχηματίζουν ένα ημικόκλιο. Οι περισσότεροι είναι κτισμένοι κοντά στην περιφέρεια του κύκλου αφήνοντας έτσι το κέντρο κενό.

⁷⁷ Blegen, Carl *et al.* *Corinth XII: the North Cemetery* 1964, 1.

⁷⁸ Rutter, J. «Pottery groups from Tsoungiza» *Hesperia*. 59 (1990), 455-458.

- Οι περισσότεροι από τους τάφους είναι κτισμένοι σε βάθος περίπου 1,10μ. Η επίχωσή τους περιείχε όστρακα και λεπίδες οψιανού. Έχοντας υπόψη ότι δεν έχει εντοπιστεί ο οικισμός που χρησιμοποιούσε το νεκροταφείο (έχει προταθεί από τον Blegen ο οικισμός Μύλος Χελιώτου ή Χελιωτόμυλος σε υψόμετρο 800μ., νοτιοδυτικά του Ναού του Απόλλωνα), ο Rutter υποστηρίζει ότι το χώμα μεταφέρθηκε από αλλού προκειμένου να δημιουργηθεί το έξαρμα του τύμβου. Μένει να εντοπιστεί η θέση αυτή και αν όντως ήταν εφικτό να μεταφερθεί από εκεί ο όγκος του χώματος για να κατασκευαστεί το έξαρμα.

Άγιοι Θεόδωροι

Την συγκεκριμένη θέση αναφέρει η Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη στον κατάλογο της, γι' αυτό και θα εξετασθεί. Εκεί βρέθηκαν τάφοι μέσα σε ένα ρέμα, οι οποίοι καλύπτονταν από χαλίκια. Δεν υπάρχει κανένα εξωτερικό στοιχείο που να συνδέει τα ευρήματα με την ύπαρξη τύμβου. Αν υπήρξε τύμβος στην συγκεκριμένη θέση, ποτέ δεν θα το μάθουμε. Αρχικά οι εργασίες έγιναν πριν να ειδοποιηθεί η Αρχαιολογική Υπηρεσία, ενώ τα ίχνη που θα άφηνε ο τύμβος έχουν παρασυρθεί από τα νερά του ρέματος. Η Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη τον περιλαμβάνει στον κατάλογο των τύμβων, συγκρίνοντας τα κτερίσματά του με τα αντίστοιχα από τους ταφικούς κύκλους των Μυκηνών, ιδιαίτερα δε το σταυροειδές χρυσό κόσμημα.

Τα κτερίσματα των τάφων των Αγίων Θεοδώρων είναι αυτά που συνηθίζονταν στις ΜΕ ταφές, δηλαδή πρόχους, κύπελλο και αμφορίσκος. Όσο και αν η τεχνοτροπία ή η διακόσμηση των αγγείων αυτών μοιάζει με τα αντίστοιχα των τάφων των Μυκηνών, αυτό δεν αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο για την ύπαρξη τύμβου. Είναι προτιμότερο για την αναγνώριση των τύμβων να προτιμάται η εξέταση των γενικών εξωτερικών χαρακτηριστικών, πράγμα που έχει αποδειχτεί αρκετά δύσκολο εξαιτίας ελλείψεως στοιχείων.

2. Γαλατάκι⁷⁹

Σε απόσταση 5χλμ. από το λιμάνι των Κεγχρεών, πάνω σε ένα μικρό υψίπεδο 50μ. με πανοραμική θέα προς τον Σαρωνικό, βρίσκεται το χωριό Γαλατάκι. Η θέση αυτή, βάσει τοπογραφικών και αρχαιολογικών δεδομένων και σύμφωνα με την μαρτυρία του Θουκυδίδη (IV 42), έχει ταυτιστεί με την αρχαία Σολύγεια. Στους πρόποδες χαμη-

⁷⁹ Βερδελής, Ν. «Ανασκαφή εις την αρχαίαν Σαλύγειαν» ΠΑΕ 1958, 135-138.

λού βραχώδους εξάρματος του εδάφους, 300μ. δυτικά του χωριού, βρέθηκαν τυχαία αγγεία και ειδώλια. Με την ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε η ύπαρξη αποθέτη της Γεωμετρικής εποχής. Η κοιλότητα του αποθέτη αποτελούσε αρχικώς τον θάλαμο μυκηναϊκού τάφου κτερισμένου με 5 σκελετούς της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ περιόδου.

Η ανασκαφική έρευνα στο πρηνές απέδωσε συνολικά 5 μυκηναϊκούς τάφους. Στα άκρα του ήταν ορατές πριν την ανασκαφή σπηλαιώδεις κοιλότητες που μαρτυρούσαν την ύπαρξη των τάφων. Ένας τάφος βρισκόταν στη μέση της επιπέδου κορυφής και οι υπόλοιποι τέσσερις κείτονταν ένας σε κάθε πλευρά της μαγούλας. Τόσο η χρήση του φυσικού εξάρματος όσο και η κυκλική κατανομή των τάφων στην οποία υπάρχει μια κεντρική ταφή είναι στοιχεία που πολύ σωστά οδήγησαν την Φ. Δακορόνια να κατατάξει τους τάφους αυτούς στον κατάλογο των τύμβων⁸⁰.

Από τους θαλαμοειδείς αυτούς τάφους οι τέσσερις είχαν καθέτους δρόμους. Στο στόμιο του τάφου που βρισκόταν στο μέσο της κορυφής του τύμβου είχαν λαξευτεί εντός του βράχου βαθμίδες. Η καταστροφή δύο θαλάμων στην νότια και βόρεια πλευρά του τύμβου, παράπλευρα στον αποθέτη, οφείλεται στην καλλιέργεια και στην κατασκευή του γεωμετρικού αποθέτη. Οι τάφοι είχαν συληθεί κατά την αρχαιότητα, όπως μαρτυρούν τα θραύσματα κορινθιακών αγγείων που βρέθηκαν στην επίχωση του τάφου που βρισκόταν στην δυτική πλευρά του τύμβου, αλλά και σε νεώτερους χρόνους, όπως μαρτυρούν οι οπές που έχουν ανοιχθεί στον θάλαμο του κεντρικού τάφου. Τα λιγοστά αγγεία που βρέθηκαν χρονολογούνται κατά την ΥΕ ΙΙ περίοδο. Οι πέντε λαξευτοί κιβωτιόσχημοι τάφοι που βρέθηκαν στην επίπεδη κορυφή του πρηνούς, αν και είναι ακτέριστοι, είναι σαφώς μεταγενέστεροι, πιθανόν κατά τους χριστιανικούς χρόνους.

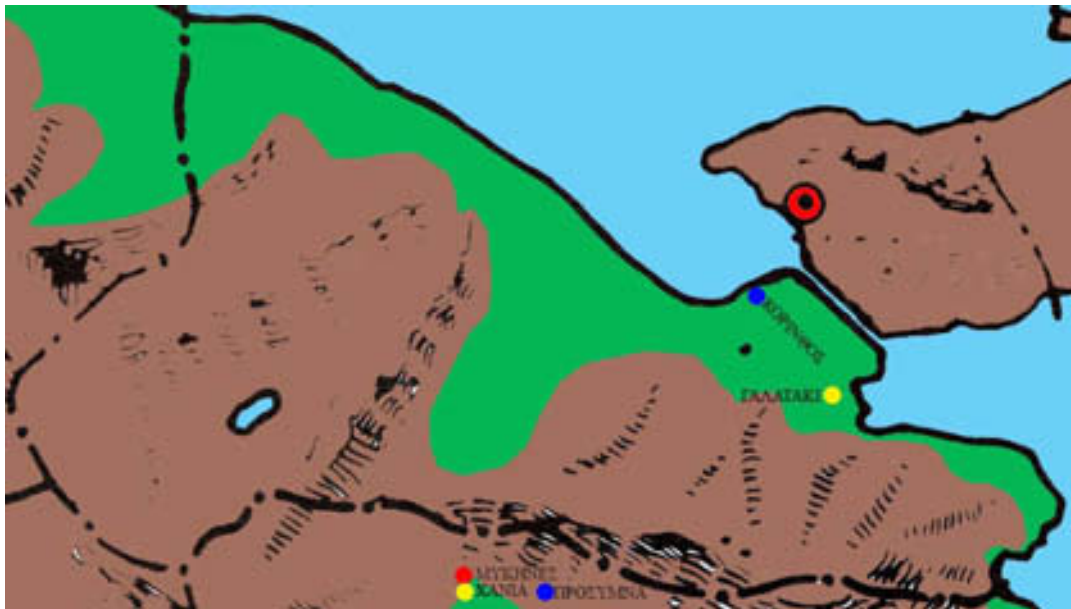
Παρατηρήσεις

Στο μεγαλύτερο νεκροταφείο του σημαντικότερου οικισμού της Κορινθίας υπάρχει τύμβος. Το θαυμαστό είναι ότι οι τάφοι αυτοί είναι ομαδοποιημένοι και ξεχωρίζουν από τους άλλους τάφους μεταγενέστερης εποχής. Οι ύστεροι οικιστές δείχνουν τον ανάλογο σεβασμό στη θέα του τύμβου και δεν τολμούν να τον συλήσουν. Ο τύμβος του Βόρειου Νεκροταφείου της Κορίνθου έχει μεγάλη αξία τόσο για τους σύγχρονους όσο και για τους ύστερους οικιστές. Δεν θα πρέπει να είναι τυχαίο και το γεγονός ότι ένας από τους τάφους παραμένει έξω από τον τύμβο και ενώ είναι εκτεθειμένος δεν κατα-

⁸⁰ Δακορόνια, Φανουρία. *Μάρμαρα: Τα υπομυκηναϊκά νεκροταφεία* 1987, 56.

στρέφεται. Πραγματικά ο τύμβος είναι ένα επικοινωνιακό μέσο, που περνά μηνύματα τόσο γι' αυτά που περιέχει όσο και γι' αυτά που αφήνει εκτός.

Οι δύο περιπτώσεις τύμβων στην Κορινθία δεν έχουν κανένα κοινό μορφολογικό στοιχείο. Ο τύμβος του Βόρειου Νεκροταφείου περιέχει λάκκους, ενώ ο τύμβος στο Γαλατάκι θαλαμοειδείς τάφους χωρίς δρόμο (Πίνακας 3). Το αξιοσημείωτο στην περίπτωση του τύμβου στο Γαλατάκι είναι το γεγονός ότι οι οικιστές του δε μπαίνουν στη διαδικασία κατασκευής του τύμβου πάνω από τους τάφους. Αντίθετα χρησιμοποιούν τον φυσικό λόφο και κατασκευάζουν τους τάφους τους μέσα σ' αυτόν.

Χάρτης 2: Θέσεις Προϊστορικών τύμβων Νομού Κορινθίας (●ΠΕ, ●ΜΕ, ●ΥΕ)

Γ. ΑΧΑΪΑ

Το πλούσιο σε γεωμορφολογία ανάγλυφο με τους ορεινούς όγκους, τα οροπέδια, τις πεδιάδες και τα ποτάμια, σε συνδυασμό με την στρατηγική της θέσης κάνουν την Αχαΐα πόλο έλξης από την αρχαιότητα. Σημαντικοί οικισμοί της ΠΕ-ΜΕ εποχής είναι οι εξής: Τείχος Δυμαίων, Λεόντιο, Καταρράκτης, Ροδιά, Μιραλί, Δρακότρυπα, Βραγιάνικα, Καστριά, Καμάρες, Αρραβωνίτσα, Αίγιο, Ακράτα, Βούντενη, Παγώνα Πατρών, Λάπα, Καλαμάκι Ελαιοχωρίου και Πόρτες⁸¹. Η μυκηναϊκή Αχαΐα περιλάμβανε τις περιοχές που ορίζει ο σημερινός νομός. Αν λάβουμε υπόψη τις αναφορές που γίνονται στην Ιλιάδα, τότε θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η περιοχή της Αχαΐας ανήκει διοικητικά στην Αργολίδα. Οι οικισμοί στους οποίους ανήκουν οι τάφοι που έχουν ανακαλυφθεί έχουν μερικώς εντοπιστεί⁸².

Οι γνώσεις μας για την προϊστορία της Αχαΐας περιορίζονται κυρίως σε ένα μεγάλο αριθμό νεκροταφείων θαλαμοειδών τάφων, εκ των οποίων τα περισσότερα ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ. Τα περισσότερα ευρήματα από τις πρώιμες εποχές είναι με ασάφεια δημοσιευμένα⁸³. Τα προβλήματα αυτά δεν βοηθούν την έρευνα της ύπαρξης τύμβων στην Αχαΐα. Οι πιθανές θέσεις τύμβων, με την βοήθεια των νέων ανασκαφικών ερευνών, δημιουργούν μια εντελώς διαφορετική εικόνα για την προϊστορία της περιοχής. Πρόκειται για τύμβους στις Πόρτες Κεφαλόβρυσου, Καταρράκτης ή Μιραλί, Αγριαπιδιές και Τρουμπές Χαλανδρίτσας, Φαρών, Αρραβωνίτσα, Τσαπλανάικα, Καμάρες-Παλιόμυλος και Σταροχώρι - Άγ. Ιωάννης.

1. Πόρτες, Κεφαλόβρυσος⁸⁴

Τον Ιούνιο του 1994 εντοπίστηκε μια άγνωστη μυκηναϊκή θέση στους πρόποδες του όρους Σκόλλης, στο Κεφαλόβρυσο Πορτών. Το σημερινό χωριό Πόρτες βρίσκεται στη νοτιοδυτική Αχαΐα, στα σύνορα με τον νομό Ηλείας. Η περιοχή είναι ορεινή αλλά υπάρχουν κάποιες γόνιμες υψίπεδες εκτάσεις και βοσκοτόπια. Η στρατηγική σημασία της περιοχής ήταν γνωστή από την αρχαιότητα. Το όρος Σκόλλης είναι ορατό από το

⁸¹ Κολώνας, Λάζαρος. «Νεώτερη Μυκηναϊκή Τοπογραφία της Αχαΐας» *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*. Β' 1996-7, 468.

⁸² Vermeule, Emily. «The Mycenaean in Achaia» *AJA*, vol 64 1960, 1-21.

⁸³ Papadimitriou, N. *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age date in Mainland Greece and the Islands* 2001, 45.

⁸⁴ Κολώνας, Λάζαρος. «Νεώτερη Μυκηναϊκή Τοπογραφία της Αχαΐας» *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*. Β' 1996-7 και Moschos, Ioannis. «Prehistoric Tumuli at Portes in Achaia» στο Isager S. and I. Nielsen. *Proceedings of the Danish Institute at Athens III* 2000, 9-49.

Ιόνιο πέλαγος, από όλη την δυτική Αχαΐα και τα παράλια της Αιτωλοακαρνανίας. Το όνομα που έχει το χωριό Πόρτες επισημαίνει ακριβώς τον ρόλο της θέσης αυτής.

Ο προϊστορικός οικισμός βρίσκεται σε οροπέδιο σε μικρή απόσταση από τους πρόποδες ενός χαμηλού λόφου. Τα κατεστραμμένα θεμέλια των οικιών και τα σημαντικά κινητά ευρήματα ΠΕ και ΜΕ εποχής που εντοπίστηκαν μέσα από επιφανειακή έρευνα στη θέση του οικισμού μαρτυρούν ότι η μελλοντική ανασκαφική διερεύνηση θα δώσει πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία. Πάνω σε έναν λόφο πολύ κοντά στον οικισμό ευρίσκεται το νεκροταφείο του οικισμού που έδωσε μια διαφορετική τροπή στη μελέτη της μυκηναϊκής Αχαΐας. Οι τρεις τύμβοι έχουν έντονα σημάδια συλήσεως που πιθανόν να έγινε και κατά την μυκηναϊκή εποχή, όταν η πρώτη ύλη χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του νεκροταφείου των θαλαμωτών μυκηναϊκών τάφων που ευρίσκεται στον ίδιο χώρο.

Ο τύμβος Α ευρίσκεται στο κέντρο του λόφου (Εικ. 30). Μέρος του περιβόλου του στα ανατολικά ήταν εκτεθειμένο. Τον αποτελούσαν τέσσερις σειρές λίθοι μεσαίου

Εικ. 30: Γενική άποψη του τύμβου Α από τα ανατολικά

μεγέθους, που συλλέχθηκαν από τα παρακείμενα βουνά. Ο τύμβος περιλάμβανε 5 τάφους ΜΕ εποχής, από τους οποίους οι τρεις (Α1, Α2, Α3) είναι ορθογώνιοι κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι⁸⁵ και οι δύο (Α4, Α5) είναι κιβωτιόσχημοι. Από αυτούς ο Α1 είναι ο μοναδικός ακέραιος. Ανάμεσα στα ευρήματα που ανακαλύφθηκαν

στην επίχωση του τύμβου και δεν μπορούν να συσχετιστούν με κανέναν από τους τάφους είναι και όστρακα από κύπελλα τύπου Βαφειού, που χρονολογούνται κατά την ΥΕ ΙΙΙ Α περίοδο. Στην ΥΕ εποχή ανήκουν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι που ευρίσκονται στους

⁸⁵ Σχετικά με τους κτιστούς θαλαμοειδείς τάφους Papadimitriou, N. *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age date in Mainland Greece and the Islands* 2001.

τάφους Α4 και Α5. Ο Ι. Μόσχος σε μελλοντικές ανασκαφές περιμένει την αποκάλυψη υποτύμβιου ταφικού μνημείου⁸⁶.

Στο βόρειο τμήμα του νεκροταφείου ανακαλύφθηκε ο τύμβος Β (Εικ. 31). Ο περίβολος είναι κατασκευασμένος από μικρούς λίθους τοποθετημένους σε οριζόντιες σειρές. Ανακαλύφθηκε κατά τύχη, γι' αυτό και το νότιο τμήμα του υποχώρησε. Οι ανασκαφές του τύμβου έχουν αποκαλύψει τρεις συλημένους κιβωτιόσχημους τάφους (Β1, Β2, Β3), που βρίσκονται στην κορυφή του. Τα κτερίσματά τους χρονολογούνται κατά την ΥΕ περίοδο, που δε σχετίζεται όμως με την χρονολογία κατασκευής του τύμβου. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την κατασκευή του τύμβου και την αρχική του σημασία θα πρέπει να συνεχιστούν οι ανασκαφές.

Τέλος, ο τύμβος Γ βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του νεκροταφείου και είναι κατά πολύ κατεστραμμένος (Εικ. 32). Ο επίσης κατεστραμμένος

περίβολός του είναι και το μοναδικό στοιχείο που πιστοποιεί την ύπαρξη τύμβου. Η διατάραξη του τύμβου Γ φαίνεται να έγινε κατά την ΥΕ Ι περίοδο. Ο τύμβος Γ περιλάμβανε τρεις (Γ1, Γ2, Γ3) ορθογώνιους κτιστούς θαλαμοειδείς τάφους που βρέθηκαν σε πολύ κακή κατάσταση. Ο Γ1 που ευρίσκεται στο κέντρο του τύμβου είναι από τους μεγαλύτερους τάφους του νεκροταφείου (8 × 1,60 μ.) και είναι ο παλαιότερος του τύμ-

Εικ. 31: Γενική άποψη του τύμβου Β από τα ανατολικά

Εικ. 32: Γενική άποψη του τύμβου Γ από τα ανατολικά

⁸⁶ Moschos, Ioannis. «Prehistoric Tumuli at Portes in Achaea» στο Isager S. and I. Nielsen. *Proceedings of the Danish Institute at Athens III* 2000, 14.

βου (ΥΕ ΙΑ). Μεγίστης σημασίας είναι τα μινυακά αγγεία που βρέθηκαν στους τάφους Γ1 και Γ3 και που χρονολογούνται κατά την ΥΕ Ι περίοδο⁸⁷. Οι τάφοι του τύμβου μπορούν να χρονολογηθούν στην ΥΕ περίοδο, αλλά η ανασκαφή του τύμβου δεν έχει ολοκληρωθεί, όπως άλλωστε ισχύει και για τους άλλους δύο τύμβους. Οι μαρτυρίες των κατοίκων μας πληροφορούν ότι οι τύμβοι συλήθηκαν και κατά την δεκαετία του '60.

2. Καταρράκτης ή Μιραλί⁸⁸

Στο 26χλμ. αριστερά της δημοσίας οδού Πατρών - Καλαβρύτων ανασκάφηκαν το 1952 από τον Ν. Ζαφειρόπουλο δύο μικροί τύμβοι. Είχαν διάμετρο 12μ και ύψος 1,50μ. περίπου. Στον πρώτο τύμβο σε βάθος περίπου 0,40μ. εντοπίστηκε στρώμα χαλικιών, το οποίο πιθανόν να κάλυπτε την αρχική επιφάνειά του. Πολύ κοντά στο κέντρο του τύμβου σε βάθος 1μ., ένας λιθοσωρός κάλυπτε έναν ορθογώνιο λάκκο (1,20 × 1,90μ.). Μέσα στον τάφο δε βρέθηκαν οστά, αλλά από την αλλοίωση του χώματος, όπως παρατήρησε ο Ζαφειρόπουλος, φαίνεται ότι τα οστά διαλύθηκαν. Τα λίγα όστρακα που βρέθηκαν χρονολογούνται κατά την ΜΕ εποχή.

Στα δυτικά του πρώτου τύμβου και σε απόσταση 30μ. είναι ο δεύτερος τύμβος, κατασκευασμένος όπως ο πρώτος. Εξαιτίας του κιτρινωπού χώματος κάτω από το στρώμα λίθων διαπιστώθηκε πως για την ταφή χρησιμοποιήθηκε το φυσικό έξαρμα του εδάφους. Σε έναν μικρό αβαθή λάκκο μήκους 1,20μ. στο κέντρο του τύμβου, βρέθηκαν καλυμμένα από σωρό λίθων μερικά οστά και τα όστρακα μιας μινυακής κύλικας με ψηλές ταινιόσχημες λαβές και ημισφαιρική κοιλιά. Στα ανώτερα στρώματα της επίχωσης, όπως και στην περίπτωση του πρώτου τύμβου, συλλέχθηκαν όστρακα ΜΕ αγγείων.

3. Χαλανδρίτσα

Μετά το χωριό Χαλανδρίτσα, που βρίσκεται 21χλμ. στον δρόμο Πάτρας-Καλαβρύτων, έχει εντοπιστεί μια σειρά από μυκηναϊκά νεκροταφεία, στις θέσεις Άγιος Βασίλειος, Αγριαπιδιές, Τρουμπές και Πωρί. Σε μια από τις δύο θέσεις του Αγίου Αντωνίου⁸⁹ ή του Σταυρού⁹⁰ είναι οι οικισμοί στους οποίους ανήκαν οι τάφοι της ευρύτερης περιοχής της Χαλανδρίτσας. Ο οικισμός του Σταυρού έδωσε ευρήματα που ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ περίοδο, ενώ στον Άγιο Αντώνιο δεν έχουν γίνει ανασκαφές.

⁸⁷ Moschos, Ioannis. «Prehistoric Tumuli at Portes in Achaea» στο Isager S. and I. Nielsen. *Proceedings of the Danish Institute at Athens III* 2000, 16.

⁸⁸ Ζαφειρόπουλος, Νικόλαος. «Ανασκαφαί Φαρών Αχαΐας» *ΠΑΕ* 1952, 398-400.

⁸⁹ Papadopoulos, Thanasis. *Mycenaen Achaea* 1979, 29.

⁹⁰ Κολώνας, Λάζαρος. «Χαλανδρίτσα» *ΑΔ*. 40 Χρονικά Β'1 (1985), 136-8.

A. Αγριαπιδιές

Στα αριστερά της οδού προς τα Καλάβρυτα οι κορυφές των λόφων ονομάζονται Αγριαπιδιές. Σ' αυτό το σημείο ο αρχαιολόγος Ν. Κυπαρίσσης ανέσκαψε τάφους που, όπως γράφει ο ίδιος, πρόκειται για «τάφους παλαιστάτους λίαν κατεστραμμένους»⁹¹, οι οποίοι πιθανόν να ανήκαν σε τύμβο. Δυστυχώς οι λίγες πληροφορίες που δίνονται και δεν επιτρέπουν παρά μια σειρά πιθανολογίες. Ο περίβολος των τάφων ήταν μικρός και είχε κατασκευαστεί από πλακοειδείς λίθοι. Μέσα στον κυκλικό περίβολο βρέθηκαν ορθογώνιοι τάφοι κτισμένοι με πλακοειδείς τετράπλευρους λίθους, μήκους 2,70μ. και πλάτους στο άνω μέρος 1,40μ. και στο κάτω 1,15μ.

Μέσα σε έναν από αυτούς βρέθηκαν οστά, πήλινα σφονδύλια και τέσσερα αγγεία χονδροειδούς κεραμικής. Ο Κ. Συριόπουλος διαπιστώνει πως η χονδροειδής αυτή κεραμική, που ανακαλύφθηκε στην περιοχή της Αχαΐας μέσα σε τύμβους, είναι ΜΕ περιόδου⁹². Ο Θ. Παπαδόπουλος προτείνει ως πιθανή χρονολογία των τύμβων την ΥΕ Ι-ΙΙ, από την χρονολόγηση των πήλινων σφονδυλίων⁹³.

B. Τρουμπές

Πριν από το χωριό Χαλανδρίτσα, σε απόσταση 2χλμ., υπάρχει ένας ακόμα λόφος με το όνομα Τρουμπές. Στην ίδια ανασκαφική περίοδο με την ανωτέρω, ο Κυπαρίσσης βρήκε και εδώ μεγάλο περίβολο τάφου «εκ θεμελίου κατεστραμμένου και σεσηλημένου»⁹⁴. Το μόνο εύρημα σ' αυτόν ήταν μια μικρή λεπίδα οψιανού. Δυστυχώς για άλλη μια φορά τόσο η ελλιπής καταγραφή των στοιχείων όσο και οι διαφορών ειδών καταστροφές δεν επιτρέπουν την συλλογή περισσότερων πληροφοριών. Ο πιθανός τύμβος δεν θα συμπεριληφθεί στους καταλόγους, μιας και τα ελλιπή στοιχεία αδυνατούν να δώσουν μια πιθανή χρονολογία χρήσεως.

4. Φαρές

Στην πεδιάδα των Φαρών, στην ανατολική όχθη του Πείρου ποταμού, δοκιμαστική ανασκαφή που έγινε το 1957 από τον Ν. Ζαφειρόπουλο έφερε στο φως έναν τύμβο⁹⁵. Στην κορυφή του τύμβου κοντά στο στρώμα καμένης γης, σε βάθος 0,20-0,30μ. από την επιφάνεια, βρέθηκαν δύο κατεστραμμένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι και δύο πίθοι.

⁹¹ Κυπαρίσσης, Ν. «Ανασκαφαί Μυκηναϊκών νεκροταφείων Αχαΐας» ΠΑΕ 1930, 85.

⁹² Συριόπουλος, Κ. *Η προϊστορία της Πελοποννήσου* 1964, 533.

⁹³ Papadopoulos, Thanasis. *Mycenaen Achaea* 1979, 59.

⁹⁴ Κυπαρίσσης, Ν. *ό.π.*, 85.

⁹⁵ Ζαφειρόπουλος, Ν. «Ανασκαφή Φαρών» ΠΑΕ. 1957, 117 και ο ίδιος ΕΡΓΟ. 1958, 69-70.

Οι τάφοι ήταν κατασκευασμένοι από ακανόνιστους λίθους. Δεν γίνεται καμιά αναφορά από τον αρχαιολόγο της ανασκαφής για το αν οι ταφές αυτές περιείχαν σκελετούς.

Σε μεγαλύτερο βάθος, το οποίο δεν προσδιορίζεται, στην ΝΑ παρυφή του τύμβου απεκαλύφθη η κεντρική ταφή του τύμβου. Πρόκειται για έναν αψιδωτό κτιστό τάφο μήκους 2,20μ. πλάτους 0,70μ. και βάθους 0,90μ. Στο εσωτερικό του υπήρχαν λίγα οστά ανακατεμένα και μια πλήρη άγνυθος. Τα πλάγια τοιχώματα του τάφου συνέκλιναν προς το εσωτερικό κατά εκφορικό τρόπο σχηματίζοντας καμάρα. Στη νότια πλευρά υπήρχε θύρα της οποίας οι δύο παραστάδες συνέκλιναν προς τα άνω και ήταν κλεισμένη με μια πλάκα.

Ενδιαφέρον προκαλούν τα στοιχεία του Ν. Παπαδημητρίου, ο οποίος είχε την ευκαιρία να μελετήσει τα ημερολόγια ανασκαφής του Ζαφειρόπουλου⁹⁶. Σύμφωνα με τις σημειώσεις και τα σχέδιά του, ο τύμβος είχε διάμετρο περίπου 12-14 μ., ενώ δεν αναφέρεται περίβολος. Το έξαρμα του τύμβου είχε αρχικό ύψος 1,30μ. Αναφορικά με τη χρονολόγηση του τύμβου, αρχικά δεν παίρνουν θέση ο Ζαφειρόπουλος και ο P. Åstrom⁹⁷. Ο K. Lewatorski, αντίθετα, θεωρεί ότι ο τύμβος των Φαρών ανήκει στην Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο⁹⁸, ενώ ο Ν. Παπαδημητρίου τον εντάσσει στην ΜΕ⁹⁹. Ο ΜΕ οικισμός, που πιθανόν ανήκε ο τύμβος των Φαρών, είναι στη γειτονική θέση Πυργάκι, καθώς εκεί εντοπίζονται ίχνη κατοίκησης.

5. Αρραβωνίτσα

Σύμφωνα με μια σύντομη αναφορά, στη θέση Αρραβωνίτσα βρέθηκε από χωρικούς ΜΕ τάφος¹⁰⁰. Ο τάφος περιείχε μινύεια αγγεία, των οποίων ο αριθμός είναι άγνωστος όπως και ο αριθμός και τύπος των τάφων. Το 1995 η αναφορά που γίνεται για τη θέση αυτήν είναι πραγματικά περιέργη. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι, «στο οροπέδιο της Αρραβωνίτσας, ανατολικά του ποταμού Φοίνικα, εντοπίστηκαν νότια της κοινότητας και μέσα σε καλλιεργημένες ιδιωτικές εκτάσεις τρεις τύμβοι μεσοελλαδικών χρόνων»¹⁰¹. Χωρίς παραπάνω πληροφορίες αναφέρεται επίσης ότι τον έναν από αυτούς τους τύμβους τον ερεύνησε ο Ν. Ζαφειρόπουλος στα μέσα της δεκαετίας του 1950. Θα ήταν

⁹⁶ Papadimitriou, N. *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age date in Mainland Greece and the Islands* 2001, 46-49.

⁹⁷ Åstrom, Paul. «Mycenaean Pottery from the region Aigion with a list of prehistoric sites» *Opuscula Atheniensia* V 1964, 103.

⁹⁸ Lewartowski, Kazimierz. *The decline of the Mycenaean Civilization* 1989, 62.

⁹⁹ Papadimitriou, N. ό.π., 46.

¹⁰⁰ Συριόπουλος, Κ. *Η προϊστορία της Πελοποννήσου* 1964, 80 και 344 και *BCH* 1956, 291.

¹⁰¹ Βόρδος, Ανδρέας. «Αρραβωνίτσα» *ΑΔ* 50, Χρονικά Β' (1995), 227.

πραγματικά πολύ ενδιαφέρον αν υπήρχαν καταγεγραμμένα περισσότερα στοιχεία για τους τύμβους αυτούς.

6. Τσαπλαναίικα – Παυλόκαστρο

Στους ΝΑ γήλοφους του Παναχαϊκού όρους στο τέλος της ανασκαφικής περιόδου του 1934, ανιχνεύθηκαν κιβωτιοειδείς τάφοι από ποταμίσιους λίθους χωρίς όμως να εντοπιστεί κανένα άλλο εύρημα μέσα στους τάφους¹⁰². Μόνο έξω από τα κτίσματα βρέθηκαν αγγεία και χάνδρες από αχάτη. Ο Κυπαρίσσης επανήλθε το επόμενο έτος, προκειμένου να ερευνήσει καλύτερα τους τάφους¹⁰³. Ολόκληρος ο γήλοφος – φυσικός τύμβος- είχε κοιλανθεί από τους πολλούς ορθογώνιους τάφους που βρίσκονταν πολύ κοντά μεταξύ τους. Δυστυχώς δεν έχουμε πληροφορίες σχετικά με τον αριθμό τους και τις διαστάσεις τους. Ο Κυπαρίσσης υπέθεσε ότι οι ορθογώνιοι διατεταγμένοι λίθοι αποτελούν τον τοίχο που φράσσει την είσοδο θαλαμοειδών τάφων.

Για άγνωστη αιτία οι θόλοι των λαξευτών αυτών τάφων κατέπεσαν. Λίγα μπορούμε να πούμε για το πότε έγινε αυτό, καθώς τίποτε δεν βρέθηκε στην αρχική του θέση. Σύμφωνα με τη θεωρία του Κυπαρίσση οι θύρες των τάφων κατέπεσαν και αυτές παρασύροντας τον ξηρότοιχο, γι' αυτό και οι λίθοι έλαβαν πλέον την οριζόντια παραλληλόγραμμη διεύθυνση. Ο ίδιος κατατάσσει τα ευρήματα στους υστερομυκηναϊκούς χρόνους. Ανάμεσά τους ήταν διάτρητα εγχάρακτα κομβία από κυανή υαλόμαζα.

7. Καμάρες-Παλαιόμυλος¹⁰⁴

Στην κορυφή του λόφου Ξερικό στις Καμάρες, κοντά στην όχθη του ποταμού Ερινεού ή Φοίνικος υπήρχαν τυμβοειδείς τάφοι με πλούσια κτερίσματα, τα οποία περισυλλέχθηκαν διασπαρμένα σε όλο το λόφο μέχρι τον ποταμό. Τα θραύσματα αυτά ανήκουν σε αγγεία της πρωτοελλαδικής εποχής, ενώ υπάρχουν και κάποια της μυκηναϊκής εποχής. Στη δυτική πλευρά του λόφου ανακαλύφθηκαν τέσσερις λαξευτές βαθμίδες που οδηγούσαν στον χώρο των τύμβων.

Σε απόσταση 60 χλμ. περίπου, παρά την όχθη του ποταμού, εντοπίστηκε ένας ακόμα μυκηναϊκός τύμβος, στη θέση Παλαιόμυλος.

¹⁰² Κυπαρίσσης, Ν. «Ανασκαφαί εν αρχαία Αχαΐα» ΠΑΕ 1934, 115.

¹⁰³ Ο.π., 1935, 70-1.

¹⁰⁴ Νεραντζούλης, Π. *Νεολόγος Πατρών* (21^η Οκτωβρίου) 1930 και Θωμόπουλος, Στ. *Ιστορία της Πόλεως Πατρών* 1950, 122.

8. Αγ. Ιωάννης, Σταροχώρι

Σύμφωνα με πληροφορίες που δημοσιεύει ο Ι. Μόσχος¹⁰⁵, ο Μ. Πετρόπουλος διεξάγει ανασκαφές σε προϊστορικό τύμβο στο χωριό Σταροχώρι (θέση Αγ. Ιωάννης).

Παρατηρήσεις

Η λάμψη των ευρημάτων της Αργολίδος, της Μεσσηνίας και της Αττικής έχουν επισκιάσει κατά πολύ τις έρευνες των λιγότερο σημαντικών περιοχών της Πελοποννήσου, συμπεριλαμβανομένου και του νομού Αχαΐας. Οι τύμβοι της Αχαΐας δίνουν σημαντικές πληροφορίες, αν και η συνέχιση των ανασκαφικών ερευνών κρίνεται απαραίτητη. Είναι κατασκευασμένοι σε ορατά σημεία, πάνω σε λόφους και κοντά σε ποτάμια. Συγκεκριμένα, όπως φαίνεται από τον Πίνακα 4, οι τύμβοι εμφανίζονται κατά τη Μεσοελλαδική εποχή και είναι ανεξάρτητοι από το είδος ταφής που προτιμάται. Είναι φανερό ήδη από τους νομούς που έχουν εξετασθεί ότι είναι μύθος ότι οι τύμβοι περιέχουν μόνο πίθους και ότι οι θαλαμοειδείς τάφοι δεν έχουν καμιά σχέση με τους τύμβους.

Συνοψίζοντας τα στοιχεία, συμπεραίνουμε ότι η πρώτη περίοδος χρήσης των τύμβων στις Πόρτες τοποθετείται στην ΥΕ ΙΑ (τύμβοι Α και Γ) χωρίς να σημαίνει ότι αυτή είναι και η χρονολογία κατασκευής τους. Το χαρακτηριστικό των τύμβων αυτών είναι η κατασκευή ορθογώνιων κτιστών θαλαμοειδών τάφων (Α1-Α3 και Γ1-Γ3). Οι τάφοι αυτοί μπορούν να θεωρηθούν ατομικοί τάφοι, καθώς δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για την συνεχή χρήση των κτιστών θαλαμοειδών τάφων αυτήν την περίοδο¹⁰⁶. Κατά την ύστερη μυκηναϊκή περίοδο επικρατεί στην ευρύτερη περιοχή η πρακτική ταφής των νεκρών σε θαλαμωτούς τάφους.

	ΛΑΚΚΟΣ	ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ	ΠΙΘΟΣ	ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΗΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
ΠΟΡΤΕΣ		+		+	ΜΕ –ΥΕ
ΚΑΤΑΡΡΑΚΤΗΣ	+				ΜΕ
ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ		+			ΜΕ ή ΥΕ Ι-ΙΙ
ΦΑΡΕΣ		+	+		ΜΕ
ΑΡΡΑΒΩΝΙΤΣΑ					ΜΕ
ΠΑΥΛΟΚΑΣΤΡΟ				+	ΥΕ
ΚΑΜΑΡΕΣ					ΠΕ, ΥΕ
ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ					Προϊστορικός

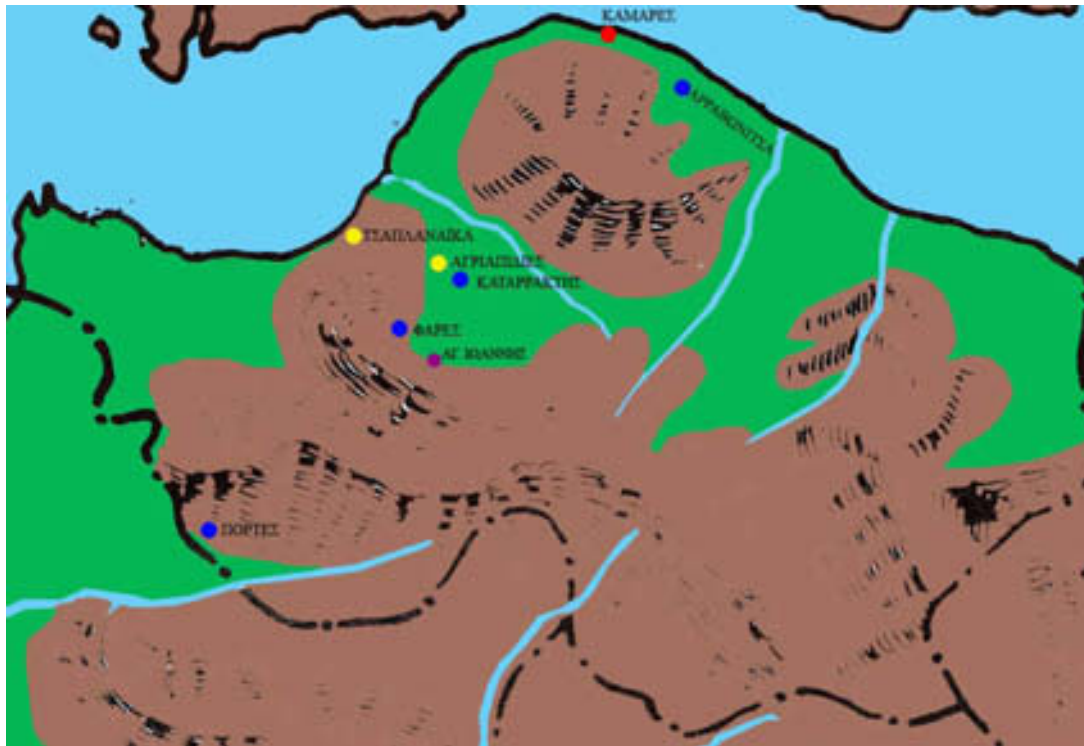
Πίνακας 4. Ταφές τύμβων νομού Αχαΐας

Οι τύμβοι της Αχαΐας έχουν τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των τύμβων, εκτός από αυτόν στις Φαρές, ο οποίος δεν είχε περίβολο. Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο είναι

¹⁰⁵ Moschos, I. «Prehistoric Tumuli at Portes in Achaëa» στο Isager, S. and I. Nielsen. *Proceedings of the Danish Institute at Athens III* 2000, 23 note 1.

¹⁰⁶ Moschos, I. ό.π., 21.

τυχαίο ότι ο μοναδικός τύμβος της περιοχής που περιέχει πίθους δεν έχει περίβολο. Ο τύμβος στο Παυλόκαστρο είναι κατασκευασμένος σε φυσικό έξαρμα. Οι τύμβοι στις Πόρτες, Καταρράκτη και Φαρές έχουν ταφές στο κέντρο του τύμβου, ενώ και εδώ χρησιμοποιούνται οι ποτάμιοι λίθοι για την κατασκευή των τάφων.

Χάρτης 3: Θέσεις προϊστορικών τύμβων Νομού Αχαΐας (● ΠΕ, ● ΜΕ, ● ΥΕ, ● ΑΓΝΩΣΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ)

Α. ΗΛΕΙΑ

Η ποικιλόμορφη Ηλεία στα βορειοδυτικά της Πελοποννήσου, με τα μεγάλα ποτάμια, τις πλατιές πεδιάδες και τους κατάφυτους λόφους κατοικήθηκε από τα προϊστορικά χρόνια¹⁰⁷. Ένα μεγάλο κομμάτι στο εσωτερικό του νομού καλύπτεται από το όρος Ερύμανθος. Εύφορη γη εντοπίζεται στην πεδιάδα του Αλφειού, μια σχετικά στενή ζώνη, στην Κρέστενα κοντά στην αποξηραμένη σήμερα λίμνη Αγουλινίτσα, στην αρχαία Λεπρευτική, ανάμεσα στη λίμνη Καΐαφα και στον ποταμό Νέδα, στην σημερινή περιοχή Ζαχάρως, και τέλος στη Γαστούνη¹⁰⁸. Παρότι ένα μεγάλο κομμάτι της είναι παραθαλάσσιο, δεν υπάρχουν ασφαλή λιμάνια, εκτός από την Κυλλήνη και το Κατάκολο.

Η προϊστορική έρευνα στην Ηλεία ξεκίνησε το 1906 από τον W. Dörpfeld καθώς οι περισσότερες έρευνες μέχρι τότε επικεντρώνονταν στον Ναό του Δία στην Ολυμπία και στον τόπο που διεξάγονταν οι Ολυμπιακοί Αγώνες. Με οδηγό τα ομηρικά έπη ο W. Dörpfeld έδειξε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για τη μυκηναϊκή Ηλεία, αναζητώντας τις εγκαταστάσεις που αναφέρονται σε αυτά. Στα έπη η Ηλεία παρουσιάζεται να ανήκει στο βασίλειο της Πύλου. Το 1954 ο Γιαλούρης έφερε στο φως τον πρώτο τύμβο του νομού Ηλείας στο Σαμικό. Άλλοι τύμβοι της Ηλείας εντοπίζονται στις θέσεις Κάτω Σαμικό, Μακρύσια, Καυκανιάς, Μάγειρα, Μπουχιώτη, Άλιτις, Αγιωργίτικα, Λαδικό και Αγραπιδοχώρι.

1. Σαμικό

A.

Τον Φεβρουάριο του 1954 η τυχαία ανακάλυψη μυκηναϊκών αγγείων από έναν αγρότη έγινε αφορμή για την ανακάλυψη από τον Γιαλούρη του τύμβου του Σαμικού¹⁰⁹. Ο τύμβος βρίσκεται στους βορειοανατολικούς πρόποδες των μικρών λόφων Καζέρνα ή Κλειδί, 40μ. από την όχθη της λίμνης και ανατολικά της ακροπόλεως του αρχαίου Σαμικού. Σύμφωνα με τον Γιαλούρη, η πόλη κείται μεταξύ της ακροπόλεως και της πεδιάδας που απλώνεται μέχρι την παραλία. Τα ερείπια της πόλεως είναι ορατά μέσα στη λίμνη, η οποία πιθανόν σχηματίστηκε κατά τον Μεσαίωνα.

¹⁰⁷ Παρλαμά, Α. «Μυκηναϊκά Ηλείας» *ΑΔ* 29 Μελέται (1974), 25.

¹⁰⁸ Koumouzelis, Margarita. *The Early and Middle Helladic Periods in Elis* 1988, 1-3.

¹⁰⁹ Γιαλούρης, Νικόλαος. «Μυκηναϊκός τύμβος Σαμικού» *ΑΔ* 20 Μελέται (1965), 6-40.

της ύστατης ΜΕ περιόδου, τους οποίους καλύπτουν τύμβοι. Οι πέντε τύμβοι βρίσκονται στην ανατολική πλαγιά της προϊστορικής ακροπόλεως του Σαμικού. Δυστυχώς οι ανασκαφικές αναφορές είναι σύντομες χωρίς να δίνονται πολλές πληροφορίες σχετικά με το σχήμα των τύμβων και των τάφων που περιέχουν.

Ο κυκλικός περίβολος του τύμβου 1 έχει διάμετρο 5,40 μ και σε επαφή με αυτόν βρέθηκαν δύο ακέραια αγγεία της ΥΕ ΙΙ Β περιόδου. Περιείχε δύο κυκλικούς τάφους. Ο ένας τάφος περιείχε δύο ταφές, ενώ ο άλλος μια, όλες ακτέριστες. Στο βόρειο τμήμα της περιβόλου υπήρχε σκελετός παιδιού.

Ο τύμβος 2 βρίσκεται σε γήλοφο και δεν έχει περίβολο. Περιέχει τέσσερις κτιστούς τάφους με αγγεία που δείχνουν τη χρήση του τύμβου από την ΜΕ – ΥΕ ΙΙ εποχή. Ο τάφος ΧΙ έχει και δύο χτιστούς «βωμούς» στα άκρα του. Οι τάφοι περιείχαν εκτός από την κυρίως ταφή και έναν μεγάλο αριθμό οστών παραμερισμένων εκτός από τον τάφο ΙΙΙ.

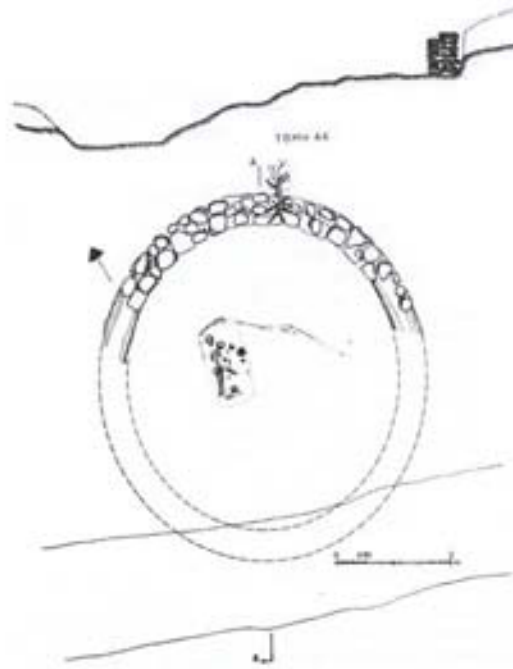
Ο τύμβος 3 είχε κτιστό περίβολο. Η κεντρική ταφή του τύμβου ήταν ένας κτιστός κιβωτίοσχημος τάφος με δύο σκελετούς και αγγεία της ΜΕ ΙΙΙ εποχής που καλύπτονταν από τρεις τεράστιες πλάκες. Πρόκειται για τον μεγαλύτερο τάφο του νεκροταφείου. Ο τύμβος πιθανόν να χρησιμοποιήθηκε αρχικά για πιθοειδείς ταφές, κάτι που μαρτυρεί η ανεύρεση κάτω τμήματος πιθαριού στην περιφέρεια του τύμβου. Ο τύμβος 4 δεν έχει ανασκαφεί πλήρως. Βρίσκεται ανάμεσα στους τύμβους 1 και 2.

Τέλος, ο τύμβος 5 είναι στην πραγματικότητα το φυσικό έξαρμα θολωτού τάφου. Η διάμετρος της θόλου είναι 5,65μ. και το σωζόμενο ύψος της είναι 2,40μ. Περιέχει τα οστά τουλάχιστον 10 σκελετών με πλούσια κτέριση που αποδεικνύει την συνεχή χρήση του τάφου από την ΥΕ Ι μέχρι και την ΥΕ ΙΙΙ Α2 περίοδο. Ο τύμβος μετά την κατολίπηση της άμμου χρησιμοποιήθηκε ως αλώνι. Ο δρόμος του θολωτού τάφου διασχίζει την σύγχρονη αγροτική οδό που οδηγεί προς τον τάφο του Σαμικού. Πιθανόν ο γνωστός τύμβος του Σαμικού να ανήκε στο ίδιο νεκροταφείο τύμβων¹¹³

¹¹³ Papadimitriou, N. *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age date in Mainland Greece and the Islands* 2001, 45.

2. Μακρύσια¹¹⁴

Μαθητές γυμνασίου κατά το έτος 1968 εντόπισαν και έσκαψαν έναν τύμβο στην πλαγιά του λόφου του Προφήτη Ηλία προκαλώντας μεγάλη καταστροφή. Τα 20 ακέραια αγγεία που παραδόθηκαν μαζί με όστρακα και άλλα κτερίσματα δείχνουν το μέγεθος της καταστροφής. Την ίδια χρονιά έγινε συστηματική ανασκαφή από τον Π. Θέμελη (Εικ. 34). Μόνο ένα κομμάτι του τείχους του περιβόλου έχει διασωθεί στα βορειοανατολικά. Είναι κατασκευασμένος από ά-

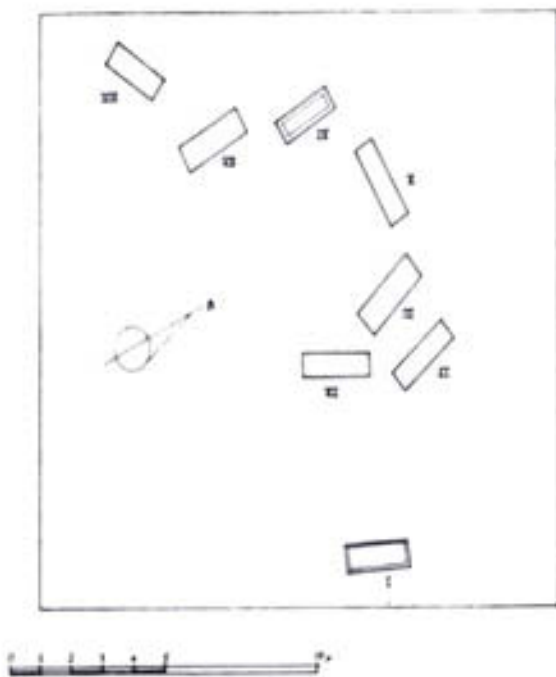
Εικ. 34: Κάτοψη και τομή του περιβόλου του τύμβου Μακρυσίων

μορφες μακριές πέτρες. Η πραγματική διάμετρος του τύμβου υπολογίζεται στα 4,70μ. περίπου. Οι περισσότερες ταφές είναι διαταραγμένες από τους πρώτους ανήλικους ανασκαφείς. Η μοναδική αδιατάρακτη είναι μια κεντρική λακκοειδής ταφή, σκαμμένη στον φυσικό αμμόλιθο. Η σωζόμενη ανασκαφή περιείχε λίγα οστά του νεκρού και τα κτερίσματα, τα οποία ανήκουν στην ΥΕ Ι περίοδο. Η χρήση του τύμβου σύμφωνα με τον Θέμελη ήταν κατά την ΥΕ Ι, δεδομένου ότι περιείχε αγγεία με μεσοελλαδική παράδοση, όσον αφορά το σχήμα και τα διακοσμητικά θέματα, που δείχνουν την εξέλιξη των μεσοελλαδικών τύπων. Ο λόφος του Προφήτη Ηλία έχει ταυτιστεί με την αρχαία θέση του αρχαίου Σκιλλούντος που αναφέρει ο Πausanias (V, 6, 4). Η επιφανειακή έρευνα απέδωσε όστρακα ΜΕ εποχής και πιθανόν σ' αυτόν τον προϊστορικό οικισμό να ανήκε ο τύμβος των Μακρυσίων.

¹¹⁴ Θέμελης, Πέτρος. «Υστεροελλαδικός τύμβος Μακρυσίων» ΑΑΑ έτος Α, τεύχος 1 (1968), 126-7 και ο ίδιος «Σκιλλούς» ΑΔ 23 Μελέται (1968), 284-292.

3. Καυκανιά¹¹⁵

Τον Μάρτιο του 1973 στη θέση Κιούπια της κοινότητας Καυκανιάς ανακαλύφθηκαν 8 λακκοειδείς κιβωτιόσχημοι τάφοι (Εικ. 35). Η αρχαιολογική ανασκαφή έγινε μετά από καταστροφή που προκάλεσε εκσκαφέας, και έτσι πολλά στοιχεία χάθηκαν.

Εικ. 35: Λακκοειδείς τάφοι Καυκανιάς

σημαίνει ότι δεν είχαν. Ο ιδιοκτήτης του κτήματος παρέδωσε πριν την ανασκαφή πέντε αγγεία που προέρχονταν από τους κατεστραμμένους τάφους. Η κεραμική του τύμβου της Καυκανιάς ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο.

Από τη διάταξη των τάφων και από τη μαρτυρία του ιδιοκτήτη του κτήματος καταλήγουμε στο ότι αυτοί καλύπτονταν από τύμβο. Οι τάφοι ΙΙ, ΙΙΙ, ΙV, V, VI και VII είχαν ημικυκλική διάταξη, ενώ έξω από αυτόν τον κύκλο βρίσκονταν οι τάφοι Ι και VIII. Οι σκελετοί των τάφων ήταν διαταραγμένοι, και τα μοναδικά κτερίσματα που διασώθηκαν ήταν αγγεία (πυξίδες, αμφορίσκοι και λήκυθοι). Οι τάφοι ΙΙΙ, V και VII δεν απέδωσαν κτερίσματα, χωρίς αυτό να

4. Μάγειρα

Στη θέση Κουβέλη ή Μπαμπακιά 200μ. νότια του χωριού Μάγειρα στην ανατολική όχθη του ποταμού Κλαδέου, κατά τις εργασίες διάνοιξης δρόμου, «απεκόπη χθαμαλός λόφος»¹¹⁶. Ο λόφος είχε ύψος περίπου 4μ. και δεν πρέπει να ήταν φυσικός¹¹⁷. Μέσα σ' αυτόν σε βάθος 2,5μ. βρέθηκε ελληνιστικός κιβωτιόσχημος τάφος, ενώ επί του λόφου, πάνω από αυτόν, υπήρχαν τέσσερις ταφικοί πίθοι. Όλοι οι πίθοι περιείχαν

¹¹⁵ Arapojanni, X. *et al* (eds). *Kavkania* 2002, 56 και Παρλαμά, Λ. «Μυκηναϊκά Ηλείας» *ΑΔ* 29. Μελέται, 1974, 33-35.

¹¹⁶ Θέμελης, Πέτρος. «Ηλεία» *ΑΔ* 22 Χρονικά ΙΙ₁ (1967), 211-2.

¹¹⁷ Boyd, Michael. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese* 2002, 193. και Arapojanni, X. *et al* (eds). *Kavkania* 2002, 56.

οστά και κάποιοι είχαν λίθινες κατασκευές για να συγκρατούν το στόμιο. Ο ταφικός πίθος 2 ήταν ο μοναδικός που εκτός από τα λίγα οστά περιείχε και όστρακα μιας αβαθούς κύλικος. Ο ταφικός πίθος 3 ήταν ο μικρότερος και είχε λεπτά τοιχώματα. Σύμφωνα με τον Π. Θέμελη, αυτό είναι δηλωτικό παιδικής ταφής. Ο ταφικός πίθος 1 είναι ο μεγαλύτερος με σωζόμενο ύψος 1,6μ. Σύμφωνα με την Muller¹¹⁸ ο τύμβος ανήκει στην ΜΕ περίοδο, ενώ κατά την ΥΕΙΙΙ περίοδο έγιναν κάποιες εργασίες ανακατασκευής του.

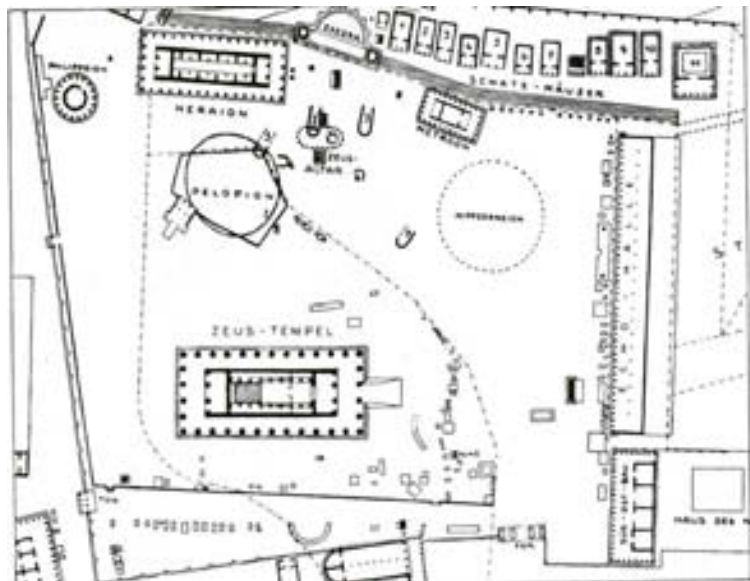
5. Μπουχιώτη

Στην περιοχή μεταξύ Μπουχιώτη και Αμαλιάδος, στο σημερινό Αύγειον, ο Ν. Γιαλούρης αναφέρει ότι επεσήμανε περίπου 10 προϊστορικούς τύμβους εκατέρωθεν της επαρχιακής οδού¹¹⁹.

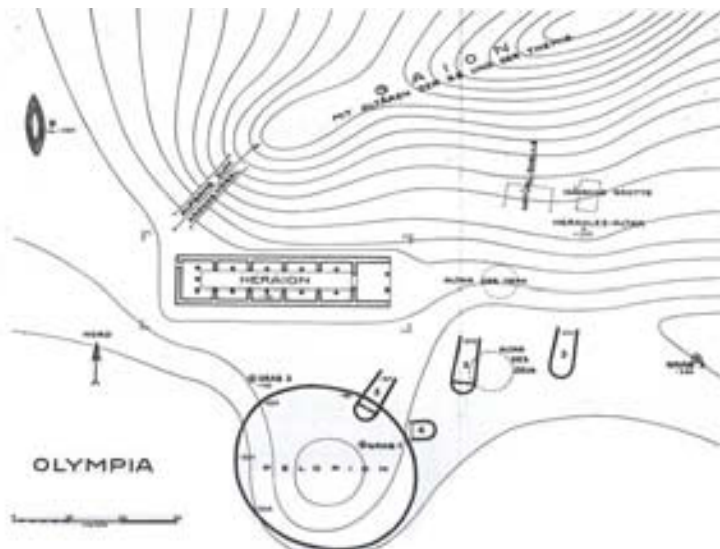
6. Άλις, Ολυμπία

Α. Πελόπιον

Η Άλις ευρίσκεται στην κοιλάδα του Αλφειού ποταμού βορειοανατολικά της συμβολής των ποταμών Αλφειού και Κλαδέου. Πρόκειται για τον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Ολυμπίας. Ο Πausanias αναφέρεται στο Πελόπιον, δηλαδή στον τάφο του επώνυμου ήρωα της Πελοποννήσου, που βρισκόταν

Εικ. 36: Αρχαία Ολυμπία

Εικ. 37: Πελόπιον αρχαίας Ολυμπίας

¹¹⁸ Müller, Sylvie. «Les tumuli Helladiques» *BCH* 113 (1989), 23 σημ. 109.

¹¹⁹ Γιαλούρης, Ν. «Ανασκαφή Αρχαίας Ηλιδος» *ΑΔ* 16 Χρονικά (1960), 135.

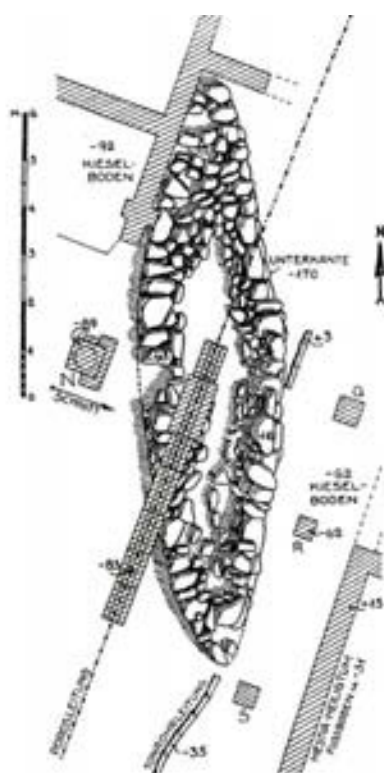
στον ιερό χώρο της Ολυμπίας (Εικ. 36). Στο σημείο αυτό διεξάγονταν οι Ολυμπιακοί αγώνες¹²⁰. Επίσης ο Πausanίας αναφέρει ότι στην Ολυμπία βρίσκεται και ο τύμβος του Οινόμαου.

Κατά τις αρχικές ανασκαφές της Ολυμπίας, ο W. Dörpfeld¹²¹, διέκρινε τρεις φάσεις χρήσεως του Πελόπιου. Στην παλαιότερη φάση είχε την μορφή λίθινης κρηπίδος από στρογγυλούς ποταμίσιους λίθους. Τα ελάχιστα ίχνη προϊστορικών ταφών δεν ήταν δυνατόν να δώσουν μια πλήρη εικόνα. Σε βάθος 3,14μ. από την επιφάνεια βρέθηκαν τρεις ταφικοί πίθοι, ενώ σε βάθος 2,82μ. εντοπίστηκε περίβολος διαμέτρου 30μ¹²². Υπήρχαν ήδη ισχυρές ενδείξεις που συνδέουν το προϊστορικό Πελόπιον με τύμβο που υπερκαλύπτει ταφικούς πίθους. Το στρώμα των αφιερωμάτων πάνω από τον προϊστορικό τύμβο ενισχύει την άποψη της υπάρξεως του¹²³. Ο τύμβος έγινε σεβαστός αφού η μεταγενέστερη οικοδομική δραστηριότητα (οικίες και κτίσματα) δεν τον επηρέασε (Εικ. 37). Ο χώρος παραμένει ανέπαφος, πιθανόν ιερός, από την ΠΕ ΙΙΙβ έως την ΜΕ Ι εποχή.

Οι ανασκαφές του 1987 κάτω από το Πελόπιο δίνουν μια πιο σαφή εικόνα της πραγματικότητας¹²⁴. Ο τύμβος περιβαλλόταν από λίθινο δακτύλιο που κατασκευάστηκε κατά την ΠΕ ΙΙΙ και είναι σύγχρονος των γειτονικών αψιδωτών κατοικιών. Ο περίβολος του τύμβου καλύπτεται από το στρώμα που περιείχε τους ταφικούς πίθους.

B. Πρυτανείο

Ένα επιπλέον παράδειγμα τύμβου στην Ολυμπία αποκαλύφθηκε σε παλαιότερες ανασκαφές. Πρόκειται για το λεμβοειδές οικοδόμημα που αναφέρει ο Dörpfeld και το

Εικ. 38: Λεμβοειδές κατασκευή στο Πρυτανείο Ολυμπίας

¹²⁰ Πausanίας, V, 13,1.

¹²¹ Dörpfeld, Wilhelm. *Alt Olympia* 1935, 94-96.

¹²² Karo, G. «Archäologische Funde» *AA* (1930), col. 119.

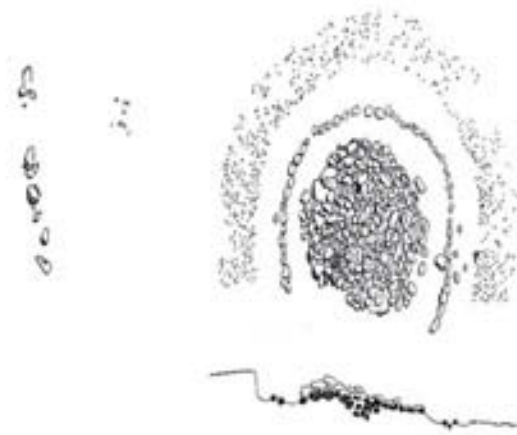
¹²³ Δεϊλάκη, Ευαγγελία. «Ο προϊστορικός τύμβος υπό το Πελόπιον της Ολυμπίας» *Πελοποννησιακά. Παράρτημα 7* (1978), 232.

¹²⁴ Touchais, Gilles. «Chronique des fouilles en 1987» *BCH* 112 (1988), 632.

οποίο βρέθηκε κατά τις ανασκαφές του 1875-81 κάτω από το Πρυτανείο¹²⁵ (Εικ. 38). Το περίεργο αυτό οικοδόμημα έχει ελλειψοειδές σχήμα και στα δύο του άκρα καταλήγει σε οξείες γωνίες. Σύμφωνα με την Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη θα πρέπει να ενταχθεί στα τυμβοειδή μνημεία εξαιτίας της σύστασης του από λίθους, της έλλειψης ανωδομής και ενδεικτικών στοιχείων για άλλη χρήση¹²⁶.

Γ. Νέο Μουσείο Ολυμπίας

i) Η θέση του Νέου Μουσείου Ολυμπίας είναι στην κοιλάδα του Κλαδέου, ΒΔ του Κρόνιου λόφου. Οι ανασκαφικές έρευνες που έγιναν στον χώρο κατασκευής απέδωσαν

Εικ. 39: Κυκλοτερές δάπεδο στο Νέο Μουσείο Ολυμπίας

και προϊστορικά ευρήματα. Οι δύο οικισμοί, ένας χρήσεως ΠΕ – ΜΕ και ένας ΥΕ εποχής δείχνουν την συνεχή κατοίκηση της ευρύτερης περιοχής κατά τους προϊστορικούς χρόνους¹²⁷.

Ανάμεσα στα άλλα ευρήματα αριθμείται και μια κυκλική κατασκευή στο ανατολικό προαύλιο του Μουσείου¹²⁸ (Εικ. 39). Τα ίχνη πυράς στο κέντρο της κατασκευής οδήγη-

σαν τον Γιαλούρη στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για βωμό ή εστία. Το εσωτερικό της κατασκευής αποτελείται από 2-3 στρώματα ποτάμιων λίθων που δημιουργούν έναν ελλειπτικό κύκλο. Γύρω από αυτόν τον πυρήνα, σε απόσταση 0,35-0,75μ υπάρχει εξωτερικός κύκλος διαμέτρου περίπου 5μ. Ανάμεσα στα λίθινα στρώματα βρέθηκαν όστρακα πίθων και μικρά κομμάτια καμένων οστών, που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπήρχε πιθοταφή. Κατά την απομάκρυνση των λίθων καμιά άλλη ταφή ή ένδειξη για ύπαρξη ταφής δε βρέθηκε. Πρόκειται για τύμβο του οποίου το ύψος είναι άγνωστο.

ii) Παρόμοια κατασκευή βρέθηκε στα δυτικά με όστρακα πίθων και ενός αντικειμένου τύπου άγκυρας, που χρονολογείται κατά τη μεταβατική περίοδο ανάμεσα ΠΕ III

¹²⁵ Dörpfeld, Wilhelm. *Alt Olympia* 1935, 263-66 εικ. 69 πιν. 17.

¹²⁶ Δεϊλάκη, Ευαγγελία. «Ο προϊστορικός τύμβος υπό το Πελόπιον της Ολυμπίας» *Πελοποννησιακά*. Παράρτημα 7, (1978), 232.

¹²⁷ Daux, Georges. «Chronique des fouilles 1965» *BCH* XC (1966 I), 824.

¹²⁸ Γιαλούρης, Ν. «Ηλεία» *ΑΔ* 19. Χρονικά (1964), 174-6.

και ΜΕ¹²⁹. Τα ευρήματα που ανακαλύφθηκαν κατά την οικοδομή του Νέου Μουσείου, προϊστορικής και αρχαϊκής εποχής, συμβάλουν στην συμπλήρωση της εικόνας της περιοχής γύρω από την αρχαία Άλιτι.

7. Αγιωργίτικα, Επιτάλιον

Εργασίες που έγιναν για τη διάνοιξη δρόμου για την σύνδεση του χωριού Επιτάλιον με την εθνική οδό Πύργου-Κυπαρισσίας έφεραν στο φως προϊστορικά και ρωμαϊκά ευρήματα. Η περιοχή βρίσκεται στην κοιλάδα του ποταμού Αλφειού, μετά την γέφυρα του ποταμού, στα νοτιανατολικά των λόφων που ονομάζονται Αγιωργίτικα από το εκκλησάκι που δεσπόζει σε έναν από τους λόφους. Στου Μπάρκου το Βουνό, όπως ονομάζεται ο λόφος, ο Ν. Γιαλούρης στην αρχική ανασκαφή αναγνώρισε με επιφύλαξη έναν μεγάλο αποθέτη, βάθους 3,50μ. και μεγίστης διαμέτρου 3μ. με όστρακα μεσοελλαδικών και μυκηναϊκών χρόνων¹³⁰. Εκτός των οστράκων βρέθηκαν χυτροειδές αγγείο, δέπας μεσοελλαδικών χρόνων, δύο πήλινα ειδώλια μυκηναϊκά και μια φθαρμένη σιδερένια αιχμή δόρατος.

Οι καταστροφές από τα μηχανήματα εκσκαφής είναι ανεπανόρθωτες. Ο «αποθέτης» πιθανόν να περιείχε ταφές¹³¹. Πρόκειται για τύμβο με πιθοειδείς ταφές¹³². Η στρατηγικής σημασίας θέση της περιοχής δεν πρέπει να έμεινε απαρατήρητη. Η μεγάλη συγκέντρωση ΥΕ ΙΙΙ Α-Β οστράκων στις βόρειες και ανατολικές πλαγιές δείχνει την συνεχή χρήση της θέσης, στην οποία θα πρέπει να υπήρχε πολύ κοντά ο οικισμός.

8. Λαδικό¹³³

Βόρεια του χωριού Λαδικό, στην αριστερή όχθη του Αλφειού ποταμού, ο Ν. Γιαλούρης εντόπισε μέγα τύμβο, που πιθανότατα ανήκει στους προϊστορικούς χρόνους, χωρίς όμως να δίνονται περισσότερες πληροφορίες.

9. Αγραπιδохώρι, Αρμάτοβα

Στην συμβολή του Λάδωνος και του Πηγειού ποταμού βρίσκεται το Αγραπιδοχώρι, πολύ κοντά στην Αρμάτοβα, μια θέση που ταυτίζεται με την Ηλειακή Πύλο¹³⁴. Οι

¹²⁹ Koumouzelis, Margarita. *The Early and Middle Helladic period in Elis* 1988, 139-40.

¹³⁰ Γιαλούρης, Ν. «Αρχαιότητες και μνημεία Ηλείας» *ΑΔ* 21 Χρονικά (1966), 172.

¹³¹ McDonald, William and R. Hope-Simpson. «Further Explorations in Southwestern Peloponese: 1964-68» *AJA* 73 (1969), 129.

¹³² Koumouzelis, Margarita. *Ό.π.*, 252.

¹³³ Γιαλούρης, Ν. «Αρχαιότητες Αχαΐας Ηλείας» *ΑΔ* 17 Χρονικά (1961/2), 107 και Daux, Georges. «Chroniques des fouilles 1961» *BCH* 86 (1962), 743.

τρεις τύμβοι βρέθηκαν μέσα σε αγροτική περιοχή. Ο περίβολος του τύμβου I είχε διάμετρο περίπου 20μ. Ο ιδιοκτήτης του αγροκτήματος μετέτρεψε τον τύμβο σε αλώνι, γι' αυτό και οι ταφές βρέθηκαν σχεδόν στην επιφάνεια του τύμβου. Οι πέντε τάφοι ήταν ακτέριστοι, το μήκος τους ήταν περίπου 2μ. και το πλάτος τους 0,60-0,90μ. Ο τάφος I περιείχε δύο επάλληλους νεκρούς. Γύρω από τους τάφους περισυλλέχθηκαν ελάχιστα προϊστορικά όστρακα, τα οποία όμως δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν.

Στα βορειανατολικά του τύμβου I, σε απόσταση περίπου 90μ., εντοπίστηκε ο τύμβος II με μικρότερη διάμετρο. Επί του νοτίου πρανούς του τύμβου βρέθηκαν δύο ημικατεστραμμένες ταφές. Η ταφή I βρέθηκε χωρίς καλυπτήρια πλάκα και περιείχε τρεις ακτέριστους νεκρούς. Ομοίως με τον τύμβο I, γύρω από τους τάφους περισυλλέχθηκαν προϊστορικά όστρακα. Επί του δυτικού πρανούς του τύμβου ανασκάφηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι. Στον τάφο Β στο δεξί χέρι του νεκρού υπήρχε αρυβαλλοειδής λήκυθος. Πρόκειται για το μοναδικό κτέρισμα του τύμβου. Τέλος, ο τύμβος III είναι χαμηλός. Τμήμα του παρασύρθηκε από τα παραρρέοντα ρυάκια. Η μικρή τομή που έγινε απέδωσε μόνο μεσοελλαδικά όστρακα.

Οι ανασκαφές που έγιναν στην περιοχή από την Βρετανική Σχολή απέδωσαν, εκτός από μια μεσοελλαδική πιθοειδή ταφή στην κορυφή ενός λόφου, και ένα σωρό λίθων με όστρακα πίθου που μπορεί να ανήκουν σε τύμβο¹³⁵. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών δεν μπορούν να δώσουν μια ξεκάθαρη εικόνα.

Παρατηρήσεις

Σημαντική είναι η παρουσία τύμβων στον νομό Ηλείας κυρίως τα ευρήματα στο Σαμικό και στην Άλι. Στην πρώτη θέση έχουμε ένα νεκροταφείο με έξι τύμβους, αν προσθέσουμε και τα ευρήματα στο Κάτω Σαμικό, σε περιοχή με έντονη χρήση κατά την αρχαιότητα. Κάθε τύμβος φαίνεται ότι περιέχει διαφορετικό τύπο ταφής και είναι κατασκευασμένος για να εξυπηρετήσει συγκεκριμένες ανάγκες. Δεν παρατηρείται όπως σε άλλες περιπτώσεις μέσα στον ίδιο τύμβο να υπάρχουν διαφορετικά είδη ταφής (Πίνακας 5). Αναλυτικότερα, ο τύμβος του Σαμικού έχει μόνο απλούς λάκκους, ο τύμβος 1 δύο κυκλικούς τάφους ακτέριστους, ο τύμβος 2 δεν έχει περίβολο και περιέχει τέσσερις κτιστούς τάφους, ο τύμβος 3 έχει έναν κιβωτιόσημο τάφο ως κεντρική ταφή και ο τύμβος 5 είναι πάνω από έναν θολωτό τάφο. Η κατηγοριοποίηση αυτή δεν θα πρέπει να

¹³⁴ Θέμελης, Πέτρος. «Δοκιμαστική ανασκαφή εις την Ηλειακίην Πύλον» *ΑΔ* 20 Χρονικά ΙΙ₂ (1965), 216-7.

¹³⁵ Howell, R.J. «British School at Athens» *ΑΔ* 23 Β1 (1968), 178-183.

Ε. ΑΡΚΑΔΙΑ

Οι συνεχείς ανασκαφικές έρευνες στην Αρκαδία κατά την τελευταία εικοσαετία αναμένεται να φωτίσουν την εκεί προϊστορική δραστηριότητα, καθώς τα δεδομένα που υπήρχαν ήταν πενιχρά. Στην πεδιάδα της Τεγέας, ανατολικά του νομού, εντοπίζονται οι περισσότερες αρχαιολογικές θέσεις. Ανάμεσα σ' αυτές ξεχωρίζει η Επισκοπή της Τεγέας, που υπήρξε καίρια θέση κατά τους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους. Παλαιότερες ανασκαφές έφεραν στο φως ΠΕ-ΜΕ οικισμό στην ακρόπολη της Μαντίνειας, αλλά και οικισμούς στην Ασέα και στην Ανάληψη, με ευρήματα που χρονολογούνται από τη Νεολιθική μέχρι τη Μυκηναϊκή εποχή.

1. Κάτω Βέρβενα¹³⁶

Ο οικισμός Κάτω Βέρβενα βρίσκεται στα νότια πρανή της Ζαβίτσας. Απέχει 2χλμ από τη θάλασσα και 4χλμ από το Νησί του Παραλίου Άστρους. Στη θέση Πυργάκι υπάρχει τύμβος που η διάμετρος του είναι 25μ. και το ύψος του υπολογίζεται ότι έφτανε τα 2μ. περίπου. Ο τύμβος δεν έχει ανασκαφεί. Ο Π. Φάκλαρης πιθανολογεί ότι μέσα στον τύμβο βρίσκονται ταφές της Εποχής του Χαλκού¹³⁷.

2. Σοβάλα Πραστό¹³⁸

Σε απόσταση 5χλμ περίπου Α.ΝΑ του χωριού Πραστός, στο δυτικό πρανές του υψώματος Κούτρουφας ευρίσκεται η θέση Σοβάλα ή Σουβάλα¹³⁹. Στην περιοχή δεν υπάρχουν πηγές. Οι ανάγκες σε νερό καλύπτονται από πηγάδια. Πολύ κοντά σε ένα από αυτά τα πηγάδια κατά την διάρκεια οργώματος βρέθηκαν μερικοί τάφοι με σκελετούς και αγγεία, οι οποίοι καλύπτονταν από τύμβο. Η διάμετρος του είναι 20μ και το ύψος του 1-2 μ. περίπου. Ανάμεσα στα κτερίσματα των τάφων υπήρχε και μια μυκηναϊκή πρόχους της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Η επιφανειακή έρευνα στον τύμβο έδωσε θραύσματα μυκηναϊκών σκύφων. Οι πέτρες από τους διαλυμένους τάφους έχουν χρησιμοποιηθεί στη διπλανή πεζούλα.

Οι επιφανειακές έρευνες στη γύρω από τον τύμβο περιοχή έδωσαν θραύσματα αγγείων από την ΠΕ και μυκηναϊκή περίοδο και λίθινα εργαλεία. Η έκταση των λειψά-

¹³⁶ Φάκλαρης, Παναγιώτης. *Αρχαία Κονουρία: Ανθρώπινη Δραστηριότητα και Περιβάλλον* 1990, 109-10.

¹³⁷ Επίσης βλέπε Shipley, Graham. «Archaeological sites in Laconia and the Thyraetis» στο Cavanagh, W. G., J. Crouwel, R. Catling and G. Shipley. *The Laconia Survey vol. II* 1996, 277.

¹³⁸ Φάκλαρης, Παναγιώτης. *Ο.π.*, 140.

¹³⁹ Shipley, Graham. *Ο.π.*, 281.

νων δείχνουν την έντονη ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή από την ΠΕ II περίοδο και στην συνέχεια μέχρι τα μυκηναϊκά χρόνια. Σύμφωνα με τις διαπιστώσεις του Φάκλαρη, η έκταση των λειψάνων επιτρέπει να προσδιοριστεί η ύπαρξη μιας μικρής κτηνοτροφικής εγκατάστασης. Το υψόμετρο και η φύση του εδάφους είναι κατάλληλα για κατοίκηση μόνο κατά τη θερινή περίοδο, δηλαδή από την άνοιξη μέχρι το φθινόπωρο. Ο τύμβος χρησίμευε ως το κοινό νεκροταφείο της μικρής αυτής κτηνοτροφικής εγκατάστασης.

3. Ανάλυση, Βούβουρα¹⁴⁰

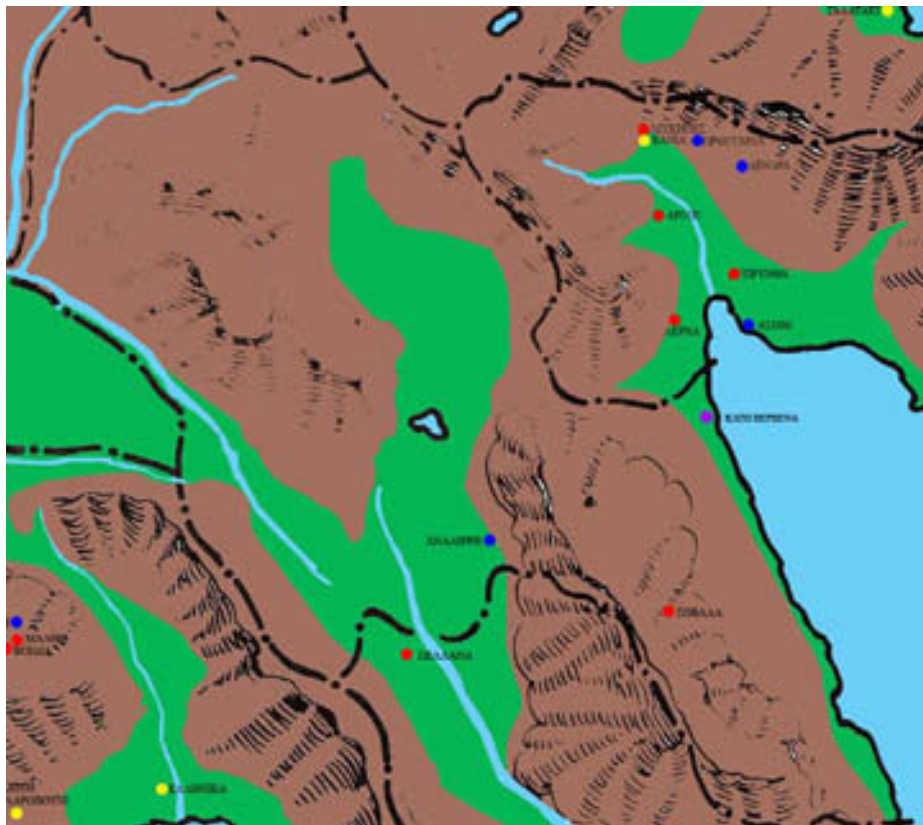
Ο λόφος της Αναλήψεως βρίσκεται 4χλμ. δυτικά της Βουρβούρας και 2χλμ. ανατολικά του κεντρικού δρόμου Σπάρτης- Τρίπολης. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο βρίσκεται σε χαμηλότερο λόφο δυτικά που είναι ενωμένος με αυτόν της Αναλήψεως. Εκτός από το μεγάλο θολωτό τάφο ανασκάφηκε και μια ομάδα από οκτώ μυκηναϊκούς θολωτούς τάφους μετρίων διαστάσεων με κατώτατη διάμετρο 3 περίπου μέτρα. Οι μικροί αυτοί θολωτοί βρέθηκαν στον γήλοφο πάνω από το μεγάλων διαστάσεων θολωτό τάφο. Διατηρείται μόνο ο κατώτατος λίθινος κύκλος με το στόμιο και σε μια περίπτωση διατηρείται και ο δρόμος. Είναι κτισμένοι επί επιπέδου ή ελαφρώς επικλινούς χώρου και, όπως διαπιστώνει ο Κ. Ρωμαίος, θα αποτελούσαν ορατούς τυμβίσκους. Δεν δίνονται αναλυτικές πληροφορίες για τον κάθε έναν τάφο και τα ευρήματα του αλλά στο σύνολό τους. Αναφέρεται λοιπόν ότι συλλέχθηκαν χάλκινα ξιφίδια, σφονδύλια από στεατίτη, ένας σφραγιδόλιθος από ίασπι με γλυφή ταύρου που τρέχει ανάμεσα σε φυλλάματα, τέσσερα ειδώλια και πολλά όστρακα.

Παρατηρήσεις

Με τα υπάρχοντα δεδομένα διαπιστώνεται ότι οι τύμβοι της Αρκαδίας εντοπίζονται στην επαρχία της Κυνουρίας, η οποία σήμερα ανήκει διοικητικά στον νομό Αρκαδίας. Ενδιαφέρον έχει η περίπτωση του τύμβου στην Σοβάλα, όπου έχουμε και στοιχεία για τον πιθανό οικισμό. Ο τύμβος λειτουργεί ως μνημείο ορατό, το οποίο προστατεύει τους τάφους των προγόνων του κτηνοτροφικού οικισμού. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι όλοι οι τύμβοι ανήκουν σε κτηνοτροφικούς οικισμούς. Αντίθετα δείχνει ότι οι τύμβοι είναι πολύμορφοι και δεν έχουν αποκλειστική σχέση με θρησκευτικές πεποιθήσεις.

¹⁴⁰ Ρωμαίος, Κωνσταντίνος. «Ανασκαφική έρευνα κατά την Ανάλυση της Κυνουρίας» *ΠΑΕ* 1956, 185 και ο ίδιος «Ανασκαφική έρευνα κατά την Ανάλυση της Κυνουρίας» *ΠΑΕ* 1957, 111.

Όσον αφορά τους τύμβους στην Ανάληψη πρόκειται για μια περίπτωση νεκροταφείου θολωτών τάφων μετρίων διαστάσεων οι οποίοι θα ήταν ορατοί τύμβοι. Είναι ενδιαφέρον ότι στον μεγάλο θολωτό τάφο, ο οποίος είναι κάπως απομακρυσμένος από τους υπόλοιπους, δεν παρατηρούνται χαρακτηριστικά τύμβοι. Τόσο το μέγεθος όσο και η έλλειψη τύμβου δείχνει ότι ο τάφος αυτός έχει διαφορετική σημασία για τους οικιστές από τους υπόλοιπους οχτώ. Ο μεγάλος θολωτός τάφος δεν είχε ανάγκη επιπλέον εξάρματος για να είναι ορατός και ξεχωριστός από τους τυμβίσκους.

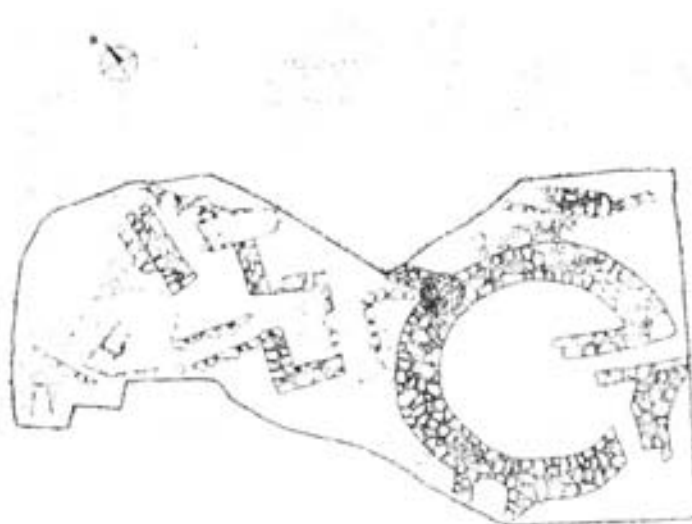

Χάρτης 5: Θέσεις προϊστορικών τύμβων Νομού Αρκαδίας (● ΠΕ, ● ΜΕ, ● ΥΕ, ● ΑΓΝΩΣΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ)

ΣΤ. ΛΑΚΩΝΙΑ

Ένα μεγάλο μέρος της Λακωνίας είναι ορεινό. Ο Πάρνωνας και ο Ταΰγετος τέμνουν τον νομό και αποξενώνουν κάποιες περιοχές τόσο ώστε η ανατολική ακτή να επικοινωνεί με τα γειτονικά παράλια μέσω θαλάσσης, ενώ η επικοινωνία με την κεντρική Λακωνία να είναι σχε-

δόν αδύνατη. Οι οροσειρές αυτές αποτελούν και τα φυσικά όρια του νομού. Οι πεδιάδες είναι λιγοστές αλλά πολύ σημαντικές για την οικονομία της ακόμα και σήμερα. Η πεδιάδα της Σπάρτης, στην κοιλάδα του Ευρώτα, είναι από τις πιο εύφορες πεδιάδες της Ελλάδος. Οι πρώτοι οικισμοί εμφανίζονται κατά την ΠΕ II περίοδο. Μέρος του πλούτου της Λακωνίας προέρχεται από την εξαγωγή του ορυκτού *Iapis lacedaimonius*. Σημαντικό είναι το αρχαιολογικό έργο της Βρετανικής Σχολής στην περιοχή της Λακωνίας

A

B

Εικ. 40: Τύμβος Πελλάνας. Α: Κάτοψη και Β: Αποψη τύμβου με τον βόθρο

με τοπογραφικές, επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες.

1. Πελλάνα¹⁴¹

Η Πελλάνα είναι ένα μικρό χωριό στην βόρεια Λακωνία 30 χλμ. από την Σπάρτη. Έχει στρατηγική θέση καθώς ελέγχει το πέρασμα από τη Λακωνία στην Μεγαλόπολη και στην Μεσσηνία, κάτι που ήταν από την αρχαιότητα αντιληπτό. Το 1926 είχαν

¹⁴¹ Spyropoulos, Th. «Pellana, the administrative centre of prehistoric Laconia» στο Cavanagh, W.G. and S.E.C. Walker. *Sparta in Laconia* 1998, 28-38.

ανασκαφεί δύο μικροί σχετικά θαλαμωτοί λαξευτοί τάφοι στη θέση Σπηλιές από τον αρχαιολόγο Θ. Καραχάλιο. Οι μεγάλοι θολωτοί τάφοι και τα προϊστορικά λείψανα της ακρόπολης της Πελλάνας αποκαλύφθηκαν στις ανασκαφές που διενήργησε ο Θ. Σπυρόπουλος από το 1980-1995. Τα σημαντικότερα μνημεία του αρχαιολογικού αυτού χώρου που ο Σπυρόπουλος ταυτίζει με την ομηρική Λακεδαίμονα είναι: 1) Το νεκροταφείο θολωτών τάφων της μυκηναϊκής περιόδου, λαξευμένων στον βράχο, με τον μεγαλύτερο να έχει διάμετρο 10μ., 2) η ακρόπολη της Πελλάνας, με τείχος ελληνοιστικών χρόνων και κατάλοιπα από τη Φραγκοκρατία, 3) η προϊστορική και κλασική ακρόπολη της Πελλάνας στον λόφο Παλαιόκαστρο, όπου υπό την διεύθυνση του Σπυρόπουλου οι ανασκαφές έφεραν στο φως λείψανα κατοίκησης πρωτοελλαδικών χρόνων, 4) στα ανατολικά της κορυφής του λόφου της ακρόπολης ένας τύμβος προερχόμενος από ομάδα περίπου 20 τύμβων της πρωτοελλαδικής περιόδου και 5) τμήμα οικισμού στην νότια πλευρά του λόφου με λείψανα μυκηναϊκής και ελληνοιστικής εποχής.

Ακριβώς κάτω από τον λόφο, σε ένα από τα καλύτερα σημεία της ακροπόλεως με θέα τον Ταΰγετο και τα βουνά της Αρκαδίας, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε ένας τύμβος (Εικ. 40). Περιείχε ακτέριστες ταφές που χρονολογούνται κατά την ΠΕ ΙΙ περίοδο. Δίπλα στον τύμβο, ενωμένος με αυτόν, υπάρχει ένας βόθρος ο οποίος περιείχε στάχτες και μερικά αγγεία της ίδιας περιόδου (Εικ. 41). Ο Σπυρόπουλος θεωρεί ότι οι στάχτες προέρχονται από τις θυσίες και τα αγγεία από τις προσφορές των τελετών που γίνονταν προς τιμή των νε-

Εικ. 41: Αποψη των ανασκαφέντων λειψάνων του τύμβου της Πελλάνας

Εικ. 42: Λακκοειδής τάφος κτισμένος πάνω από τους τύμβους της Πελλάνας

κρών του τύμβου. Ένας εσωτερικός αγωγός περνά μέσα από το ταφικό μνημείο. Το μέγεθος του πλατώματος ευνοεί την κατασκευή περισσότερων τύμβων, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Σπυρόπουλου. Συγκεκριμένα διατυπώνει ότι πρόκειται για νεκροταφείο τύμβων και υπολογίζει πως πρέπει να ήταν περίπου 20 τύμβοι. Η χρήση του τύμβου

υπολογίζεται από την πρωτοελλαδική περίοδο μέχρι την πρώιμη μυκηναϊκή, οπότε κατασκευάστηκε στον χώρο των τύμβων βασιλικός λακκοειδής τάφος (Εικ. 42).

Κουτουμού, Παλαιοχώρα

Στα δεξιά της οδού Γυθείου- Σπάρτης, μεταξύ Κουτουμού και Λίμνης, 8 χλμ. από το Γύθειο, ευρίσκεται η Παλαιοχώρα, η οποία ταυτίζεται με την αρχαία Αιγία. Οι ντόπιοι υπέδειξαν τρεις τεχνητούς λόφους, δηλαδή τύμβους, όπου πίστευαν ότι είναι θαμμένοι οι αρχαίοι βασιλιάδες τους¹⁴². Υπάρχει πιθανότητα να είναι προϊστορικοί¹⁴³. Προτιμήθηκε να ενταχθούν στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, καθώς δε βρέθηκαν προϊστορικά λείψανα στην περιοχή¹⁴⁴. Είναι καλύτερα να συμφωνήσουμε με την τελευταία άποψη.

2. Μαυροβούνι

Στο 5^ο χλμ. της οδού Γυθείου – Αρεόπολης, ένα χιλιόμετρο ανατολικά του ποταμού Βαρδούνια στα βόρεια του δρόμου, βρίσκεται το Μαυροβούνι. Στα νότια του δρόμου και στους νότιους πρόποδες του λόφου είναι κτισμένη μια σύγχρονη οικία, η οποία στέκεται πάνω σε τεχνητό λόφο ύψους 4μ.¹⁴⁵ (Εικ. 43). Η διάμετρος του λόφου κυμαίνεται στα 24-32 μ. Η δοκιμαστική τάφος που ανοίχθηκε στην βόρεια πλευρά του λόφου δεν έδωσε κανένα στοιχείο. Παρόλα αυτά το δάπεδο της οικίας μοιάζει να

Εικ. 43: *Θολωτός τάφος Μαυροβουνίου από τα βορειοδυτικά*

στέκεται πάνω σε βαθούλωμα. Σε απόσταση 30μ. από αυτήν την οικία σε βάθος 2-3 μ., κατά τις εργασίες γεώτρησης, βρέθηκαν τείχη από μικρές πέτρες με θραύσματα αγγείων που χρονολογούνται κατά την ΠΕ και ΥΕ ΙΙΙ περίοδο. Πιθανολογείται η ύπαρξη τύμ-

¹⁴² Forster, E.S. «Laconia. II Topography» *BSA* 13 (1906-7), 232.

¹⁴³ Waterhouse, H. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Laconia: Part II» *BSA* 56 (1961), 114 και στο Hope-Simpson, R. *A Gazetteer and atlas of Mycenaean sites* 1965, 126.

¹⁴⁴ Shipley, Graham. «Archaeological sites in Laconia and the Thyraetis» στο Cavanagh, W.G., J. Crowwel R. Catling and G. Shipley. *The Laconia Survey vol II*. 1996, 296.

¹⁴⁵ Waterhouse, H. and R. Hope-Simpson. *Ό.π.*, 118.

βου που πάνω στο έξαρμά του έχει κατασκευαστεί η σύγχρονη οικία, ενώ τα λιγοστά ευρήματα πρέπει να ανήκουν στα κτερίσματά του.

3. Κοκκινιά

Σε απόσταση 1 ½ χλμ. βόρεια- βορειοδυτικά της Κοκκινιάς πάνω στην επίπεδη κορυφή λόφου εντοπίστηκε τύμβος όμοιος με αυτόν του Μαυροβουνίου. Η διάμετρός του είναι 20-25 μ. και το ύψος του είναι 3,50μ.¹⁴⁶. Ο τάφος είναι πιθανό να ανήκει στην Εποχή του Χαλκού¹⁴⁷.

Παρατηρήσεις

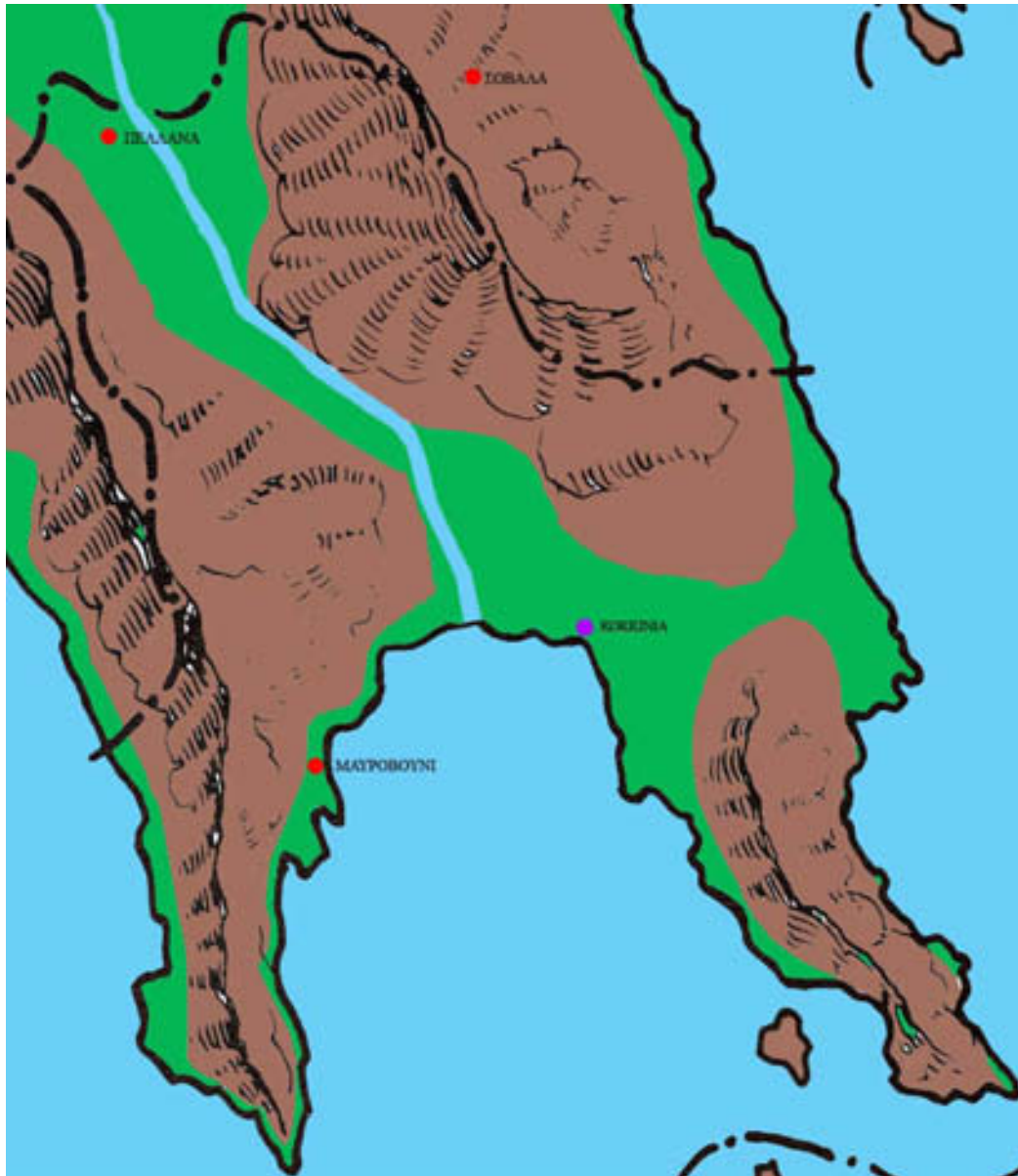
Σε συνέντευξη που παραχώρησε ο Σπυρόπουλος ανάμεσα στα άλλα αναφέρεται και στη σημασία των τύμβων της Πελλάνας¹⁴⁸. Στους ηγεμονικούς, όπως χαρακτηρίζει, τύμβους, οι οποίοι με ασφάλεια χρονολογούνται στα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., βρέθηκαν κύμβες, οι οποίες είναι τυπικά αγγεία των ΠΕ ΙΙ χρόνων. Πρόκειται για τους αρχαιότερους τύμβους στην Ευρώπη, κάτι που ανατρέπει την εισαγωγή της πρακτικής από τον Βορρά προς τον Νότο. Η προϊστορική Πελλάνα, σύμφωνα πάντα με τον Σπυρόπουλο, με την ακρόπολη και τους τύμβους κτισμένους κοντά, καταδεικνύεται ότι αποτελούσε διοικητικό κέντρο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι την καλύτερη θέση του λόφου, με την πιο όμορφη θέα την παραχώρησαν οι κάτοικοι στους νεκρούς τους.

Η καταστροφή των τύμβων της Πελλάνας γύρω στο 1700 π.Χ. και η κατασκευή του πελώριου λακκοειδούς τάφου στη θέση τους είναι σημείο αλλαγής. Η παραπάνω αλλαγή και η σύγχρονη κατασκευή των τριών θολωτών τάφων στην θέση Πελεκητή θα πρέπει να θεωρηθούν αποτελέσματα της εισβολής νέων φύλων.

¹⁴⁶ Waterhouse, H. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Laconia: Part II» *BSA* 56 (1961), 139.

¹⁴⁷ Shipley, Graham. «Archaeological sites in Laconia and the Thyraetis» στο Cavanagh, W.G., J. Crowwel R. Catling and G. Shipley. *The Laconia Survey vol II*. 1996, 308 και στο Hope-Simpson, R. *A Gazetteer and atlas of Mycenaean sites* 1965, 108.

¹⁴⁸ Μπίσκα, Νάνσυ. «Βρέθηκε στην Πελλάνα η Ακρόπολη του Μενελάου» *Δαυλός*/245 (Μάιος 2002), 15841-7.

Χάρτης 6: Θέσεις προϊστορικών τύμβων Νομού Λακωνίας (● ΠΕ, ● ΑΓΝΩΣΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ)

Z. ΜΕΣΣΗΝΙΑ

Η Μεσσηνία είναι κατά ένα μεγάλο ποσοστό ορεινή ή καλύτερα λοφώδης. Ο μεσσηνιακός κάμπος εκτείνεται ανατολικά τα όρη Κυπαρισσίας μέχρι τον Μεσσηνιακό κόλπο. Η περιοχή αυτή είναι η καρδιά της αγροτικής Μεσσηνίας, καθώς στα ανατολικά της βρίσκονται οι ψηλές βουνοκορφές του Ταυγέτου, με ύψος που φτάνει τα 2.000 μ. Η ποικιλία της τοπογραφίας της περιοχής προκαλεί αντιθέσεις στο περιβάλλον, στο κλίμα, στο έδαφος, στα αποθέματα νερού και στις καλλιέργειες. Η πολυμορφία αυτή ενθαρρύνει την τοπική αυτονομία.

Οι μεγάλες ανακαλύψεις στην μεσσηνιακή γη έχουν κεντρίσει το ενδιαφέρον των επιστημόνων. Η ανακάλυψη του ανακτόρου του Νέστορος το 1939 από τον C. Blegen, οι πολύ σημαντικές ανακαλύψεις του Σ. Μαρινάτου και οι ανασκαφές στα Νιχώρια έδωσαν πολλά σημαντικά ευρήματα για την προϊστορία της Μεσσηνίας. Εκτός από τα προϊστορικά ευρήματα εξίσου σημαντικά είναι και τα ιστορικά ευρήματα της Μεσσηνίας, τα οποία ανασκάφηκαν ή εντοπίστηκαν από το Μεσσηνιακό Ερευνητικό Πρόγραμμα του Πανεπιστημίου της Μινεσότας (UMME)¹⁴⁹. Μεγάλη είναι και η συμβολή της έρευνας του Σουηδού ερευνητή M.N. Valmin κατά τις δεκαετίες του 1920 και 1930¹⁵⁰. Η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β και η ανάγνωση των πινακίδων της Πύλου έδωσε διαφορετικό νόημα στη μελέτη και έρευνα της Μεσσηνίας και γενικότερα του μυκηναϊκού κόσμου.

Το φθινόπωρο του 1990 ξεκίνησε το Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Περιοχής Πύλου (PRAP) με σκοπό να ερευνηθεί η ιστορία των προϊστορικών και ιστορικών θέσεων της δυτικής Μεσσηνίας. Με χρήση της μεθόδου της επιφανειακής έρευνας και με οδηγό τις προηγούμενες προσπάθειες ξεκίνησε ο εντοπισμός αρχαιολογικών θέσεων γύρω από το ανάκτορο του Νέστορος¹⁵¹. Σήμερα οι πληροφορίες τους είναι στη διάθεση των μελετητών και μέσω του διαδικτύου¹⁵².

Η Μεσσηνία παρουσιάζει έναν ικανοποιητικό αριθμό ταφικών μνημείων που έχουν ανασκαφεί ή εντοπιστεί και καταγραφεί κατά τις επιφανειακές έρευνες. Ένα από τα προβλήματα που υπάρχουν αφορά τον διαχωρισμό των τύμβων από τους θολωτούς τάφους. Οι περισσότεροι θολωτοί τάφοι καλύπτονται με ταφικά εξάρματα προκαλώ-

¹⁴⁹ McDonald, W. and G. R. Rapp, Jr. *The Minnesota Messenia Expedition: reconstructing a Bronze Age Regional Environment*. 1972 και στο *AJA* 1961, 1964 και 1969.

¹⁵⁰ Valmin, Nattan. *The Swedish Messenia Expedition 1938*

¹⁵¹ Davis, J. *et al.* «The Pylos Regional Archaeological Project, Part 1: Overview and the Archaeological Survey» *Hesperia*. vol. 66 No 3 (1997), 391-494.

¹⁵² Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://river.blg.uc.edu/prap/PRAP.html>.

ντας σύγχυση στους ερευνητές. Πολλές φορές οι επιφανειακές έρευνες εντόπισαν ταφικά εξάρματα χωρίς να είναι δυνατόν να διακριθεί το εσωτερικό τους. Δεν είναι τυχαίο ότι διατυπώθηκε η άποψη ότι στην Μεσσηνία ο τύπος του θολωτού τάφου προήλθε από βαθμιαία και προοδευτική εξέλιξη του εσωτερικού του τύμβου¹⁵³. Ανεξάρτητα από την εξελικτική πορεία των ταφικών μνημείων, αν μπορεί κάτι τέτοιο να συμβαίνει, αυτό που είναι σίγουρο είναι ότι και οι δύο τύποι μνημείων καλύπτονται με ταφικά εξάρματα και παρέχουν την ίδια επιβλητική εικόνα. Δεν θα πρέπει λοιπόν να θεωρηθεί λάθος αν ταφικό εξάρμα που ανήκει σε θολωτό τάφο χαρακτηριστεί τύμβος. Ας σημειωθεί ότι πολλές φορές χαρακτηρίστηκαν ως ταφικά εξάρματα φυσικοί λόφοι οι οποίοι είχαν διαμορφωθεί για να διευκολύνουν την καλλιέργεια¹⁵⁴.

1. Δώριο¹⁵⁵

A. Μάλθη

Στην ακρόπολη της Μάλθης, στο Βασιλικό Δωρίου, και συγκεκριμένα εσωτερικά της κύριας πύλης, δεξιά της εισόδου, βρέθηκε μια ημικυκλική κατασκευή¹⁵⁶. Αποτελείται από διπλή σειρά λίθων και περικλείει τρεις τάφους των τελευταίων χρόνων της πρωτοελλαδικής εποχής. Κοντά στον περίβολο υπήρχαν δύο δωμάτια τα οποία χωρίζονταν μεταξύ τους με μεσότοιχο όπου βρέθηκε στρώμα τέφρας πάνω σε μια τετράγωνη κατασκευή, την οποία οι ανασκαφείς θεώρησαν ως τράπεζα προσφορών. Σε μικρή απόσταση από τους λίθους αυτούς στο μέσο των χώρων βρέθηκε μία λίθινη βάση ξύλινου κίονος. Οι ανασκαφείς πιστεύουν ότι οι χώροι αυτοί σχετίζονται με τον κυκλικό ταφικό περίβολο και χρησίμευαν για τη λατρεία των νεκρών.

B. Βόδια

Στα νοτιοδυτικά της ακρόπολεως της αρχαίας Μάλθης, σε απόσταση 550μ. και 650μ. αντίστοιχα από το κέντρο της ακρόπολης υπάρχουν δύο θολωτοί τάφοι. Οι τάφοι αυτοί δημοσιεύτηκαν ως τάφοι των Βοδιών από το όνομα του παρακείμενου χωριού¹⁵⁷. Είναι κατασκευασμένοι σε μια γραμμή που εκτείνεται από βορρά προς νότο και έχουν 100μ. μεταξύ τους απόσταση. Ο βόρειος τάφος βρέθηκε σε κακή κατάσταση καθώς ένα μέρος της θόλου είχε πέσει. Ο δεύτερος αντίθετα βρέθηκε σε καλύτερη κατάσταση. Οι

¹⁵³ Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι Μεσσηνίας» *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*. Β΄. (1976), 368.

¹⁵⁴ Davis, J. et al. «The Pylos Regional Archaeological Project, Part 1: Overview and the Archaeological Survey» *Hesperia*. vol. 66 No 3 (1997), 486.

¹⁵⁵ Valmin, Natan. *The Swedish Messenia Expedition 1938*, 207-225.

¹⁵⁶ Ό.π., 186-207 και 18-19.

¹⁵⁷ Svensson, Natan. «Two tholos tombs at Bodia in the Eastern part of Triphyly» *Bulletin de la société royale des Lettres de Lund* 1926-1927, 53-89.

είσοδοι και των δύο τάφων βρίσκονταν προς τα δυτικά και ήταν καλυμμένοι από τύμβους που τους έκαναν ορατούς. Στη βάση των τύμβων βρέθηκε κρηπίδα από ακατέργαστους λίθους, χρήσιμη για να συγκρατεί το χώμα.

Αναλυτικά ο θολωτός τάφος 1 (ο νότιος τάφος) είχε δρόμο μήκους 13,50μ, είσοδο με παραστάδες και θόλο. Ήταν κατασκευασμένος από ασβεστόλιθους. Από μια οπή της θόλου εισχώρησαν τα βυζαντινά κεραμίδια που βρέθηκαν στο γέμισμα του τάφου μαζί με όστρακα υστεροελλαδικής εποχής και οστά ζώων. Ο τάφος βρέθηκε άδειος και καθώς δεν υπήρχαν σκαμμένοι λάκκοι μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι νεκροί κείτονταν στο δάπεδο του τάφου. Η θόλος του θολωτού τάφου 2 είχε καταπέσει. Στον δρόμο του είναι εμφανή δύο στρώματα και αυτό οφείλεται στο ότι κάποια στιγμή για μεγάλο χρονικό διάστημα είχε μείνει ανοικτός. Στο τελευταίο στρώμα βρέθηκαν λίγα ανθρώπινα οστά, οστά ζώων, όστρακα αγγείων και θραύσματα από χρυσά και χάλκινα αντικείμενα. Η διάμετρος της θόλου είναι 5,75μ. και το αρχικό ύψος υπολογίζεται στα 5μ. Στο δάπεδο του τάφου διακρίνονται τρία διαφορετικά στρώματα με όστρακα και ίχνη καύσεως. Μέσα στην είσοδο ανασκάφηκε λακκοειδής συλημένος τάφος. Οι τάφοι χρονολογούνται κατά την ΥΕ περίοδο ή ακριβέστερα κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο¹⁵⁸.

Γ. Ψάρι Τριφυλίας¹⁵⁹

Το 1981 εντοπίστηκε, μετά από υπόδειξη, η αρχαιολογική θέση στο Ψάρι της ΒΑ Τριφυλίας, ένα από τα οκτώ Σουλιμοχώρια της πεδιάδος του Σουλιμά, 7χλμ. βόρεια της εθνικής οδού Πύργου-Καλαμάτας. Αρχικά, οι σωστικές ανασκαφές στο χρονικό διάστημα 1984-1986 αποκάλυ-

Εικ. 44: Αεροφωτογραφία του τύμβου στο Ψάρι Τριφυλίας

ψαν πλήρως τον θολωτό τάφο που είναι κτισμένος σε ένα από τα χαμηλά εξάρματα του επιμήκους υψώματος Μετσίκι. Ο θολωτός τάφος της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου καλυπτόταν ως το επίπεδο του ανωφλίου του με λιθεπένδυτο τύμβο, ο οποίος διαθέτει αναλημματικό περιβόλο (Εικ. 44). Η περιφέρεια του τύμβου είναι 30μ. μαζί με τον παρεμβαλλόμενο σε

¹⁵⁸ Boyd, M. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese* 2002, 213.

¹⁵⁹ Χατζή, Γεωργία. «Ψάρι» *ΑΔ Χρονικά Β'1* (1981), 156, *ΑΔ Χρονικά Β'1* (1982), 137-138, *ΑΔ Χρονικά Β'1* (1983), 111-113, *ΑΔ Χρονικά Β'1* (1984), 78-79, *ΑΔ Χρονικά* (1985) 103-106, *ΑΔ Χρονικά* (1986), 42 και *ΑΔ Χρονικά Β'1* (1988), 142. Η ίδια «Ψάρι: Νέα αρχαιολογική θέση στη ΒΑ Τριφυλία» *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*. 1984, 262-8 και Χατζή-Σπυλιοπούλου, Γ. «Μυκηναϊκή Μεσσηνία: το πρόσφατο έργο της Ζ' Αρχαιολογικής Εφορείας» *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* 2. (1996-7), 534-556.

ορισμένα σημεία της φυσικό βράχο. Η διάμετρος της θόλου είναι 8,05μ. και το μήκος του δρόμο 6μ. περίπου. Η στερέωση των σωζόμενων τμημάτων του τύμβου έχει γίνει με πλακοειδείς και άλλες ακατέργαστες πέτρες και αποτελείται από τρεις τουλάχιστον λιθόκτιστες ζώνες. Η κατώτατη, στη ρίζα του τύμβου, αποτελεί τον αναλημματικό περιβολό του, συνέχεια και τμήμα του οποίου είναι η ξερολιθιά του δρόμου. Η κεραμική του τάφου ανήκει στις ΜΕ/ΥΕ Ι περιόδους, στην οποία συγκαταλέγονται πολλά όστρακα κυπέλλων τύπου Kefti.

Ένα δεύτερο χαμηλό τυμβοειδές εξάρμα που ανήκει σε θολωτό τάφο εντοπίστηκε σε απόσταση 100μ. ανατολικά του πρώτου θολωτού τάφου. Ο δεύτερος θολωτός έχει είσοδο προς Ν. και υπολογίζεται ότι είναι εξίσου μεγάλος με τον πρώτο. Η μονόκομμη ασβεστολιθική πέτρα μήκους 4μ. που δεσπόζει πρέπει να είναι το ανώφλι του τάφου. Ο οικισμός που ανήκουν οι τάφοι θα πρέπει να αναζητηθεί στο φυσικά οχυρωμένο ύψωμα Μετσίκι.

Στις αρχαιολογικές θέσεις της ευρύτερης περιοχής του χωριού Ρέπεζι, Διάσελλα και Σιντιλίθι εντοπίστηκαν χαμηλά εξάρματα τα οποία πιθανόν να ανήκουν σε τύμβους.

2. Κοπανάκι

Στα δυτικά του χωριού Κοπανάκι έχει εντοπιστεί μια ομάδα τριών θολωτών τάφων που καλύπτονταν από τύμβους¹⁶⁰. Οι δύο πρώτοι τάφοι έχουν μεταξύ τους απόσταση 30μ., ενώ ο τρίτος ευρίσκεται περίπου 100μ. νότια του πρώτου. Οι τρεις αυτοί τύμβοι είναι κατασκευασμένοι στην άκρη της κοιλάδας Σουλιμά, σε επίπεδη γη, βόρεια του ποταμού. Μόνο ο ένας από αυτούς έχει ανασκαφεί από τον Ν. Valmin το 1927 (τύμβος Β). Έχει ύψος 5μ. και διάμετρο περίπου 20μ. Η διάμετρος της θόλου είναι 5,35μ και το μέγιστο σωζόμενο ύψος είναι 2,5μ. Ένα είδος θήκης είναι κτισμένο από επίπεδες πέτρες στο εξωτερικό του και από άμμο στο εσωτερικό του μέσα στον θάλαμο του τάφου. Η θόλος του τάφου ήταν ήδη κατεστραμμένη. Μέσα στον τάφο δεν βρέθηκε καμιά ταφή, και τα κτερίσματα που συλλέχθηκαν ανήκουν στην ΥΕΙΙ και ΥΕΙΙΙ. Τα πιο πολλά ευρήματα προήλθαν από τη θήκη, όπως επίσης και οστά που ανήκαν σε τουλάχιστον τέσσερις σκελετούς. Αναφορικά με τους άλλου τύμβους λίγα στοιχεία είναι γνωστά. Ο τύμβος Α έχει διάμετρο 17μ. και ύψος περίπου 2μ.

¹⁶⁰ Valmin, Natan. «Continued Explorations in Eastern Triphylia» *Bulletin de la société royale des Lettres de Lund* (1927-8), 201-209 και 216-220. Επίσης McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65 (1961), 233.

3. Γούβα, Καμάρι¹⁶¹

Δυτικά του δρόμου που οδηγεί από το Κοπανάκι στο Καμάρι υπάρχουν δύο λόφοι αρκετά κοντά ο ένας με τον άλλο. Ο ένας από αυτούς είναι αρκετά μεγάλος και πιθανόν αποτελούσε έξαρμα τύμβου ή θολωτού τάφου. Κοντά σ' αυτόν υπάρχει μεγάλη συσσώρευση λίθων. Πιθανόν εξαιτίας της μεγάλης αυτής βάθυνσης του εδάφους που έχει δημιουργηθεί, η περιοχή πήρε το όνομα Γούβα. Βόρεια του τάφου εντοπίστηκε ο ΥΕ οικισμός, στον οποίο φαίνεται να ανήκει ο τάφος.

4. Κυπαρισσία¹⁶²

A. Γλυκορύζι

Στα νοτιοδυτικά της κοινότητας Γλυκορίζιου Τριφυλίας, 2χλ ανατολικά της διασταύρωσης Καλού Νερού, το 1991 έγινε αυτοψία στο χαμηλό τυμβοειδές έξαρμα που πιθανόν να καλύπτει θολωτό μυκηναϊκό τάφο που εντοπίζεται στη θέση Πυργάκι. Η θέση αυτή δεν είχε εντοπιστεί από την επιφανειακή έρευνα του UMME. Το σωζόμενο ύψος του τύμβου είναι 2-2,50μ. και η ανατολική πλευρά του έχει μερικώς καταστραφεί από διάνοιξη αγροτικού δρόμου. Ο τύμβος στην κορυφή του και πολύ κοντά στο κέντρο έχει για σήμα μια ογκώδη πλάκα από αμυγδαλίτη λίθο μήκους 2μ. και πλάτους 0,80μ. Η κλίση της πέτρας οφείλεται σύμφωνα με μαρτυρίες σε μετατόπισή της κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών. Κατά τις έρευνες συλλέχθηκαν όστρακα ΥΕ εποχής από την επιφάνεια και από περιφερειακά σημεία του τύμβου.

B. Περιστεριά

Ο λόφος της Περιστεριάς, 5χλμ Β της Κυπαρισσίας, βρίσκεται σε ένα επιβλητικό τοπίο πάνω από τον Κυπαρισσήεντα ποταμό και την κοιλάδα Σουλιμά. Είναι ένας πολύ σημαντικός αρχαιολογικός χώρος δίπλα στην Κυπαρισσία με πλούτο ευρημάτων και αξιόλογο μέγεθος κτισμάτων. Η περιοχή είχε κατοικηθεί ήδη από την ΜΕ εποχή. Στην Περιστεριά ανασκάφηκαν συνολικά τουλάχιστον πέντε θολωτοί τάφοι και κτίσματα από τον προϊστορικό οικισμό¹⁶³. Στην κορυφή του λόφου κατασκευάστηκε ο μεγάλος θολωτός τάφος, ενώ οι γνωστοί θολωτοί τάφοι 2 και 3 ευρίσκονται στα νότια και

¹⁶¹ McDonald W. and R. Hope-Simpson. «Further exploration in Southwestern Peloponnese» *AJA* 73 (1969), 138 και Hope-Simpson, R. *Mycenaean Greece*. 1981, 137.

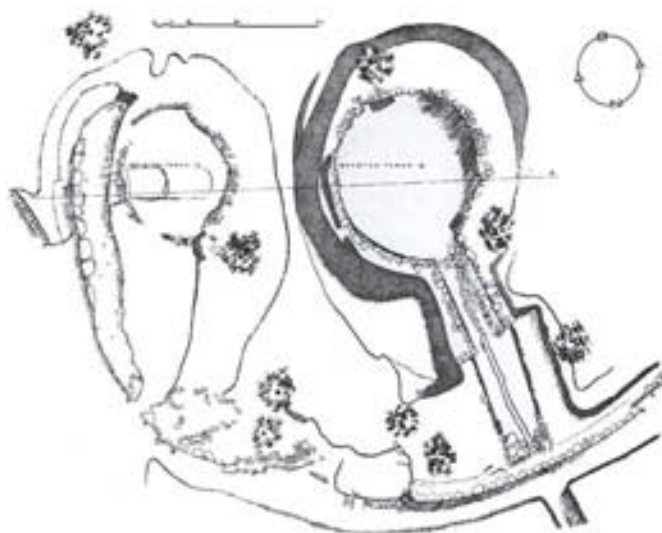
¹⁶² Χατζή-Σπηλιοπούλου, Γεωργία. «Νομός Μεσσηνίας: Γλυκορίζι» *ΑΔ* 46 Χρονικά Β'1 (1991), 134-5.

¹⁶³ Μαρινάτος, Σπ. «Περιστεριά» *ΑΔ* 21, Χρονικά Β'1 (1968), 168, ο ίδιος «Ανασκαφαί εν Πύλω» *ΠΑΕ* 1965, 109-120. Επίσης Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Ανασκαφαί εν Περιστεριά Πύλου» *ΠΑΕ* 1976, 468-550, ο ίδιος «Ανασκαφαί εν Περιστεριά» *ΠΑΕ* 1977 Β, 296-331 και «Ερευναι και Ανασκαφαί ανά την Πυλίαν» *ΠΑΕ* 1978, 130-134.

δυτικά αντίστοιχα. Ας σημειωθεί ότι, ενώ ο τύμβος του Κοκοράκου ευρίσκεται πλησίον, στην πραγματικότητα δεν υπάρχει απευθείας διαδρομή προς αυτόν.

Ο μεγαλύτερος από τους τάφους ήταν ο θολωτός τάφος 1 με διάμετρο περίπου 12μ., με δρόμο μήκους 12μ., πλάτους 3,30μ. και σωζόμενο ύψος 5μ. Ο τάφος κτίστηκε αφού σχηματίστηκε τεράστια κυκλική κατασκευή ως κύλινδρος για την κατασκευή της οποίας χρειάστηκε να καταστραφεί η παρακείμενη Ανατολική Οικία. Από την περιφέρεια αυτής εκκινούσε εκφορικά η θόλος του μνημείου, η οποία καταστράφηκε μαζί με το ανατολικό μισό τμήμα του τάφου. Δυτικά του δρόμου του τάφου και σε απόσταση 18,30 μέτρων από την δεξιά παραστάδα και 14,45 μέτρα από την αριστερή παραστάδα της εισόδου ανακαλύφθηκε ο αναλημματικός περίβολος του τάφου. Ήταν κατασκευασμένος από τεράστιους πλακοειδείς λίθους. Κατά τις ανασκαφές ανακαλύφθηκε το 1/3 του περιβόλου που ήταν 55μ. Εξαιτίας της κλίσης και του μήκους του δρόμου ο τύμβος και ο περίβολός του δεν είναι κυκλικά. Η διάμετρος του τύμβου εκτιμάται ότι πρέπει να ήταν 35-40μ. ανατολικά προς δυτικά και 45μ. βόρεια προς νότια.

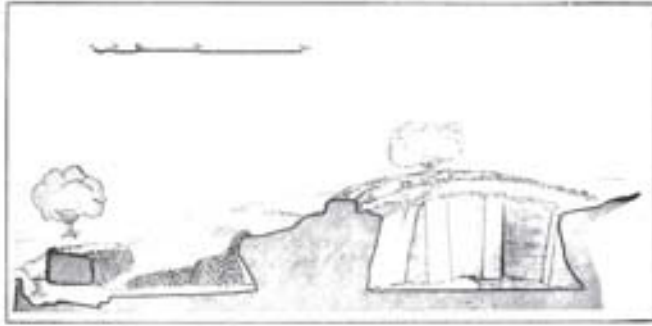
Καμιά ταφή μέσα στον τάφο δεν διατηρήθηκε, ενώ ανάμεσα στα κτερίσματα υπήρχαν και δέκα εισαγόμενα μεγάλα αγγεία και πιθαμοφορείς του ανακτορικού ρυθμού. Κάτω

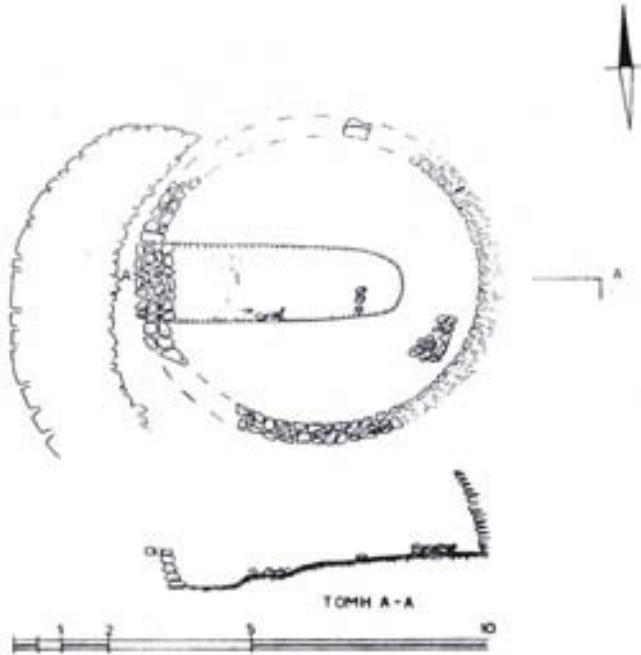
Εικ. 45: Κάτοψη Κύκλου Περιστεριάς και θολωτοί τάφοι 2 και 3

από το σωρό των λίθων της ανατολικής πλευράς ο Σπ. Μαρινάτος βρήκε στρώμα Κλασικών και Ελληνιστικών ευρημάτων. Τα παλαιότερα όστρακα ανάγονται στις αρχές της δεύτερης μυκηναϊκής περιόδου. Ανάμεσα στα μυκηναϊκά ευρήματα υπήρχαν φύλλα χρυσού και ημιπολύτιμοι λίθοι. Ο τάφος κατασκευάστηκε κατά την ΥΕΙΙ Α και το περιεχόμενό του καθαρίστηκε κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο. Δίπλα και χαμηλότερα από την εξωτερική πλευρά του δυτικού τμήματος του περιβόλου του τύμβου, ευθύς κάτω από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε μικρός ΜΕ/ΥΕ τάφος ακανόνιστου σχήματος.

Ο λεγόμενος Κύκλος της Περιστεριάς είχε χαρακτηριστεί αρχικά ως πεταλοειδής αλλά στην συνέχεια διαπιστώθηκε το ημικυκλικό του σχήμα (Εικ. 45). Ο κύκλος περιέβαλλε σε δύο μόνο σημεία του ορίζοντα τον θολωτό τάφο 3 και σε μια πλευρά μό-

Εικ. 46: Τομή Α.Α των θολωτών τάφων 2 και 3 της Περιστεριάς

Εικ. 47: Ο θολωτός τάφος 3 της Περιστεριάς και το Δ-ΑΒ τμήμα του παρακείμενου Κύκλου

σκαφές του 1976, ενώ δεν αποκλείεται να είχε σχηματιστεί τύμβος πάνω από τον θολωτό τάφο 2¹⁶⁴.

Γ. Κοκοράκου¹⁶⁵

Ο τύμβος του Κοκοράκου ή Κουκουρικού είναι κατασκευασμένος στην κορυφή ενός λόφου ύψους 500μ., ανατολικά από τον λόφο της Περιστεριάς. Η διάμετρος του είναι 16-20μ. και το σωζόμενο ύψος 3-4μ. Κατά την ανασκαφή του δε σωζόταν ολόκληρος ο περίβολος αλλά μερικά σημεία του. Ήταν κατασκευασμένος από ποταμίσιες κροκάλες. Στο εσωτερικό του βρέθηκε μια πιθοειδής ταφή τοποθετημένη οριζόντια, κοντά στην περιφέρεια. Σε βάθος 0,85-0,90 μ. από το επίπεδο του τύμβου βρέθηκε στρώμα με ίχνη καύσεως. Το κέντρο του τύμβου είναι κενό. Ο τύμβος χρονολογείται

νο τον τάφο 2 (Εικ. 46-47). Σύμφωνα με αυτά θεωρείται αδύνατο να είχε χρησιμεύσει ως περίβολος των θολωτών τάφων, αλλά μάλλον περιέκλειε λακκοειδείς τάφους παλαιότερους των θολωτών. Τα μοναδικά όστρακα που βρέθηκαν στην θόλο του τάφου 3 είναι της ΜΕ εποχής και φαίνεται πως ανήκουν στην επίχωση του Κύκλου. Ο Γ. Κορρές δεν αποκλείει την ύπαρξη τύμβου της ΜΕ εποχής με κροκάλες στο εσωτερικό αυτού του κύκλου και ειδικότερα μεταξύ των θολωτών τάφων 2 και 3 εξαιτίας του τόξου από λίθους που αποκαλύφθηκε στις ανα-

¹⁶⁴ Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι Μεσσηνίας» *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Β'. 1976, 354-361.

¹⁶⁵ Μαρινάτος, Σπ. «Ανασκαφαί εν Πύλω» *ΠΑΕ* 1964, 92-5.

κατά τη ΜΕ, από τα θραύσματα ενός μεγάλου μινυακού αγγείου που βρέθηκε στο στρώμα καύσεως. Το 1970 ο τύμβος καταστράφηκε από τον ιδιοκτήτη του χωραφιού.

Καστράκι Φιλιατρών

Στα αριστερά της κοιλάδας των Κοροβιλιείκων, μετά την γέφυρα της Ευαγγελίστριας, ευρίσκεται το Καστράκι Φιλιατρών. Στα 150μ. βορειοανατολικά της θέσεως Καστράκι ευρίσκεται κωνικός λόφος που περιείχε περίπου τέσσερις συλημένους κιβωτίοσχημους τάφους κατασκευασμένους από λιθόπλακες. Τα θραύσματα που συλλέχθηκαν από την ευρύτερη περιοχή ανήκουν στην ΥΕ περίοδο¹⁶⁶. Τα λίγα θραύσματα που βρέθηκαν στη θέση του κωνικού λόφου ανήκουν στην ιστορική περίοδο. Αναφέρεται ένας ακόμα τεχνητός λόφος, για τον οποίον δε δίνονται άλλα στοιχεία. Καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι πρόκειται για τύμβο που ανήκει στην προϊστορία, προτιμότερο είναι να μη συμπεριληφθεί στον κατάλογο.

5. Κάναλος, Γαργαλιάνοι

Η θέση Κάναλος βρίσκεται περίπου 2½ χλμ. Δ.ΝΔ. της ορεινής κωμοπόλεως των Γαργαλιάνων, 1 ½ χλμ. δυτικά της θάλασσας και 1½ χλμ. νότια του δρόμου Γαργαλιάνων – Μαραθούπολης. Οι επιφανειακές έρευνες του UMME κατέγραψαν το γνωστό στους ντόπιους τύμβο του Κάναλου¹⁶⁷. Η γύρω περιοχή, αν και κατάφυτη από ελαιόδενδρα και κυπαρίσσια, έχει διαφορετική σύσταση εδάφους όντας αμμώδης, σε αντίθεση με το κοκκινόχωμα που χαρακτηρίζει την πεδιάδα των Γαργαλιάνων. Ευρήματα πώρινων πλακών ανήκουν σε προϊστορικά τείχη, που πιθανόν ανήκουν στην ακρόπολη η οποία κατοικήθηκε από την Νεολιθική εποχή ως τους ιστορικούς χρόνους.

Ο τύμβος του Κάναλου ευρίσκεται σε απόσταση 400μ. νοτιοανατολικά της ακρόπολεως, έχει διάμετρο περίπου 9μ. και ύψος 4μ. Είναι κατασκευασμένος με μεγάλους λίθους στη νότια πλευρά του και ανήκει στη ΜΕ περίοδο. Το 1982 στα νότια του γνωστού τύμβου του Κάναλου ισοπεδώθηκε ένα τυμβοειδές έξαρμα, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν σε όλη την έκταση τεράστιες πλάκες που ήταν οι καλυπτήριες πλάκες των προϊστορικών τάφων¹⁶⁸. Σε όλο τον χώρο βρίσκονταν διασκορπισμένα όστρακα ΜΕ-ΥΕ αγγείων και οστά.

¹⁶⁶ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Further exploration in Southwestern Peloponnese» *AJA* 73 (1969), 136.

¹⁶⁷ McDonald, W and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65 (1961), 236-7 και Hope-Simpson, R. *Mycenaean Greece*. 1981, 121.

¹⁶⁸ Παπακωνσταντίνου, Ελένη. «Νομός Μεσσηνίας: Γαργαλιάνοι» *ΑΔ* 37 Χρονικά (1982), 135.

Ο Κάναλος επανεξετάσθηκε το 1993 από το PRAP μέσα στην γενικότερη έρευνα της περιοχής των Γαργαλιάνων, όπου επιβεβαιώθηκε η σημασία του¹⁶⁹. Η αρχαιολογική θέση έχει διαστάσεις 85 επί 130μ. με την ακρόπολη και τα γύρω πιθανά κτίσματα. Κοντά στην ακρόπολη, κάτω από τα κυπαρίσσια, βρέθηκαν τέσσερις περίπου κιβωτιόσχημοι μεσοελλαδικοί τάφοι που είχαν ‘ανοιχτεί’ νωρίτερα από τον ιδιοκτήτη. Κατά την τελευταία επίσκεψη των επιστημόνων του PRAP στη θέση αυτή δεν ήταν πλέον δυνατό να εντοπιστεί ο τύμβος που είχε επισημάνει η Αρχαιολογική Υπηρεσία μόλις πριν από μια δεκαετία. Η αναπάντεχη καταστροφή του ταφικού μνημείου δείχνει τη σημασία που έχει η επίσπευση των ερευνών αυτών και φυσικά φανερώνει τα ελλιπή μέτρα προστασίας τους.

6. Καστράκι Βάλτας¹⁷⁰

A.

Πάνω από τη γέφυρα Βάλτας-Γαργαλιάνων ευρίσκεται ένας μικρός λόφος που ονομάζεται Καστράκι, ο οποίος είναι γεμάτος από θραύσματα μεσοελλαδικών αγγείων. Ο λόφος στα βορειοανατολικά της κορυφογραμμής αποτελείται από μεγάλες πέτρες και θραύσματα πίθων που πιθανόν ανήκουν σε τύμβο της ΜΕ εποχής. Μια πιθοειδής ταφή εντοπίστηκε στην βόρεια πλευρά άλλου λόφου στα ΒΔ, στο τέλος της κορυφογραμμής.

B.

Ένας ακόμα πιθανός τύμβος ή θολωτός τάφος με τυμβοειδές έξαρμα, πλήρως κατεστραμμένος εντοπίστηκε πάνω από τον δρόμο, με θραύσματα που ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο. Οι παραπάνω τάφοι ανήκουν στον μυκηναϊκό οικισμό της Βάλτας, στη θέση Άγιος Παντελεήμονας¹⁷¹.

7. Τσούκα, Πυργάκι

Ένας τύμβος είχε εντοπιστεί από την αρχική έρευνα του UMME στον δρόμο Φλόκας-Πυργακίου¹⁷². Οι διαστάσεις που δημοσιεύτηκαν ήταν διάμετρος 9-12μ και ύψος 5μ., αν και ήταν έντονα τα σημάδια καταστροφής από την καλλιέργεια. Από τις κάθετες πλευρές του ήταν ορατά οστά, θραύσματα αγγείων μεσοελλαδικής εποχής και

¹⁶⁹ Davis, J. *et al.* «The Pylos Regional Archaeological Project, Part 1: Overview and the Archaeological Survey» *Hesperia*. vol. 66 No 3 (1997), 467-469.

¹⁷⁰ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Further exploration in Southwestern Peloponnese» *AJA* 73 (1969), 145-6.

¹⁷¹ Hope-Simpson, R. *Mycenaean Greece* 1981, 122.

¹⁷² McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65 (1961), 237.

λευκές πέτρες. Το καλοκαίρι του 1993 ερευνήθηκε και πάλι η θέση από το PRAP και διατυπώθηκε η άποψη ότι δεν πρόκειται για τεχνητό έξαρμα της μεσοελλαδικής εποχής¹⁷³. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι περίπου στο μέσον του λοφίσκου σχηματιζόταν μια κεντρική κυλινδρική κατασκευή ύψους 5μ. με σχεδόν κάθετα εσωτερικά αναχώματα. Μέσα σ' αυτήν ήταν ορατά οστά και θραύσματα από μεγάλα αγγεία, τα οποία ανήκουν στην Ελληνιστική περίοδο, ενώ υπήρχαν και θραύσματα ρωμαϊκά, βυζαντινά και σύγχρονα. Ανασκαφές που διεξάγονται στον τύμβο έφεραν στο φως μεσοελλαδικό πίθο και ταφές, που ανήκουν στην ιστορική εποχή¹⁷⁴. Πρόκειται για έναν τύμβο προϊστορικής κατασκευής και συνεχούς χρήσης.

8. Καλδάμου, Λεύκη

Έξι τύμβοι αριθμούνται στην περιοχή που εκτείνεται από το ορεινό χωριό Αμπελόφυτο μέχρι την παραθαλάσσια Τραγάνα, στη θέση Καλδάμου, Λεύκης¹⁷⁵. Βρίσκονται ανατολικά του δημοσίου δρόμου Τραγάνας – Γαργαλιάνων με μεγαλύτερη απόσταση 700μ. μεταξύ τους. Οι τύμβοι είναι κατεστραμμένοι από την έντονη αμπελοκαλλιέργεια στην περιοχή αυτήν. Τα σωζόμενα μεγέθη των τύμβων (μήκος, πλάτος, ύψος σε μέτρα) είναι τα εξής: τύμβος 1: 16x13x5, τύμβος 3: 13x13x3, τύμβος 4: 10x8x2, τύμβος 5: 13x10x5, τύμβος 6: 25x15x5. Ο τύμβος 2 είναι εντελώς κατεστραμμένος και έχει όλος μετατραπεί σε αλώνι. Οι τύμβοι σήμερα κινδυνεύουν να καταστραφούν. Το βόρειο τμήμα του τύμβου 3 έχει μετατραπεί σε αλώνι, ενώ απροστάτευτοι είναι και οι υπόλοιποι τύμβοι¹⁷⁶.

Σε όλους εκτός από τον τύμβο 5 υπάρχουν λιθόπλακες και σε όλους εκτός από τους τύμβους 3 και 5 υπάρχουν ολόκληροι πίθοι ή θραύσματα πίθων μέσα σ' αυτούς ή διασκορπισμένα στην γύρω περιοχή. Ο μεγαλύτερος σε μέγεθος, δηλαδή ο τύμβος 6, περιέχει ιδιαίτερα μεγάλους πίθους. Τα συναφή θραύσματα των αγγείων ανήκουν στη ΜΕ εποχή. Ο οικισμός που πιθανόν να ανήκουν οι τύμβοι αυτοί είναι στον Άνω Εγκλιανό, αν και είναι πιθανή και η θέση του Κάναλου.

¹⁷³ Davis, J. *et al.* «The Pylos Regional Archaeological Project, Part 1: Overview and the Archaeological Survey» *Hesperia*. vol. 66 No 3 (1997), 486-7.

¹⁷⁴ Boyd, M. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese*. 2002, 138.

¹⁷⁵ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65, (1961), 239.

¹⁷⁶ Boyd, M. *ό.π.*, 134.

9. Καπουρέικα-Διακούπια, Τραγάνα

Κατά τις εργασίες οδοποιίας στην περιφέρεια Κάτω Διακούπια, περίπου 1½ χλμ. βόρεια της Τραγάνας και νότια στα Καπουρεϊκά βρέθηκε ταφικό έξαρμα¹⁷⁷. Ο σωρός από πέτρες που βρισκόταν σε κοντινό κτήμα φαίνεται ότι ανήκει στο συγκεκριμένο ταφικό μνημείο. Ανάμεσα στα άλλα βρέθηκαν και θραύσματα από πίθους. Ο τύμβος αυτός φαίνεται να ανήκει στο συγκρότημα των τύμβων της θέσεως Καλδάμου Λεύκης. Πρόκειται πιθανόν για ένα αρκετά μεγάλο μεσοελλαδικό ή μεταγενέστερο νεκροταφείο του οικισμού στον Άνω Εγκλιανό.

10. Κεφαλόβρυσο Βολιμίδια

Στα Βολιμίδια, νότια του Μουσείου της Χώρας, ανασκάφηκε εκτεταμένη νεκρόπολη που αριθμεί πάνω από 34 θαλαμοειδείς τάφους. Ανάμεσα τους υπήρχε και ένας μεσοελλαδικός τύμβος. Ο τάφος Κεφαλόβρυσο 1 αποτελείται ουσιαστικά από δύο λακκοειδείς τάφους αρκετά μεγάλους και ασυνήθεις στο σχήμα. Ο Σπ. Μαρινάτος περιγράφει τον μεγαλύτερο τάφο και με σιγουριά τον κατατάσσει στους λακκοειδείς τάφους¹⁷⁸. Ο ταφικός λάκκος, διαστάσεων 3,2 x 1,25 μ., είναι σκαμμένος στην γη και δεν πρόκειται για μια υπέργεια κατασκευή. Εκτός από την κύρια ταφή βρέθηκαν παραμερισμένα οστά παλαιότερων ταφών, ενώ γύρω από τον νεκρό υπήρχαν πάνω από 20 αγγεία, ανάμεσα τους και σκυφοειδή με εσωτερική τοξοειδή λαβή, σχήμα που πιθανόν κατάγεται από την Αίγυπτο. Είναι πιθανό να τον αποτελούσαν ένας κεντρικός τάφος και ένα λίθινο στρώμα πάνω από τη γη, το οποίο λειτουργούσε ως περίβολος, ενώ όλη η περιοχή καλυπτόταν από τύμβο¹⁷⁹. Όλη η κατασκευή εκτείνεται σε μια περιοχή 2,75 με 3,5μ. Ο τάφος περιέχει δύο με τρεις ταφές και κεραμική που ανήκει στην μεσοελλαδική περίοδο. Ο δεύτερος λακκοειδής τάφος βρίσκεται στα νότια-νοτιανατολικά του πρώτου.

Κουκουγέρα Χώρα

Μεταξύ Χώρας και Μυρσινοχωρίου, στη θέση Κουκουγέρα, εντοπίστηκε ένας μεγάλος τεχνητός λόφος¹⁸⁰. Θεωρήθηκε ότι αποτελεί το τυμβοειδές έξαρμα θολωτού τάφου με διάμετρο 21-27μ. και ύψος 7μ. Το 1991, σύμφωνα με την αναφορά του PRAP

¹⁷⁷ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. *Ο.π.*, 239.

¹⁷⁸ Μαρινάτος, Σπ. «Ανασκαφαί εν Πύλω» *ΠΑΕ* 1964, 86-9.

¹⁷⁹ Boyd, M. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese*. 2002, 139.

¹⁸⁰ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65 (1961), 240 και Hope-Simpson, R. *Mycenaean Greece*. 1981, 116.

ο λόφος ισοπεδώθηκε με το εξής μοναδικό θετικό στοιχείο: Αποκαλύφθηκε ότι ο λόφος δεν ήταν τεχνητός¹⁸¹. Δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι πρόκειται για ταφή, αντίθετα γεωλογικές έρευνες στην περιοχή έδειξαν ότι πρόκειται για φυσικό έξαρμα.

11. Ρούτσι, Μυρσινοχώρι

Κατά τα έτη 1953, 1956 και 1957 ο Μαρινάτος ανάσκαψε τρεις τύμβους στην κορυφογραμμή Ρούτσι ή Στου Ρούτση, 1χλμ βορειοανατολικά του Μυρσινοχωρίου, σε μικρή απόσταση από τους συλημένους θολωτούς τάφους¹⁸². Ο τύμβος Καλογεροπούλου δεν είχε λίθινο μανδύα και περίβολο-αναλημματικό τοίχο. Η διάμετρός του είναι 20,4-25,8μ. και το ύψος του 2μ περίπου. Ο Σπ. Μαρινάτος έσκαψε το βορειοανατολικό τεταρτημόριο, όπου βρέθηκαν ένας κιβωτιόσχημος τάφος με στρώμα από χαλίκια και ένας λάκκος που περιείχε μια πιθοειδή ταφή.

Ο Γ. Κορρές, το 1989, ολοκλήρωσε την ανασκαφή του τύμβου. Ανάσκαψε μια ακόμη πιθοειδή ακτέριστη ταφή¹⁸³ (Εικ. 48). Κοντά στο κέντρο του τύμβου υπήρχε ένα πεταλόσχημο κενοτάφιο κτερισμένο. Ένα κτιστό ορθογώνιο οστεοφυλάκιο στο ΒΑ τεταρτημόριο περιείχε τέσσερα κρανία στο δυτικό τμήμα και μικρά οστά. Στο γέμισμα του τύμβου βρέθηκε ΠΕ κεραμική, κάτι που σημαίνει ότι ο τύμβος κατασκευάστηκε πάνω στα χαλάσματα του ΠΕ οικισμού. Ο τύμβος Καλογεροπούλου έχει σχηματιστεί από χώμα αυτού του προγενέστερου οικισμού¹⁸⁴.

Εικ. 48: Η πιθοειδής ταφή 2 στον τύμβο Καλογεροπούλου, Ρούτσι-Μυρσινοχωρίου

Αναφορικά με τον τύμβο Γεωργοπούλου δεν υπάρχουν στοιχεία για την κατασκευή του. Περιείχε ταφικούς πίθους και κιβωτιόσχημους τάφους. Η διάμετρός του ήταν 13μ. και το ύψος του 5μ. Τέλος, ο τρίτος τύμβος είχε διάμετρο 12μ. και ύψος 4μ. Οι τύμβοι στο σύνολό τους κατατάσσονται στη μεσοελλαδική εποχή. Ο πιθανός οικισμός στον οποίο ανήκουν οι τύμβοι είναι στην Παναγιά ή Παναγίτσα, όπου ευρίσκεται το

¹⁸¹ Davis, J. *et al.* «The Pylos Regional Archaeological Project, Part 1: Overview and the Archaeological Survey» *Hesperia*. vol. 66 No 3 (1997), 487.

¹⁸² Μαρινάτος, Σπ. «Ανασκαφαί εν Πύλω» *ΠΑΕ* 1953, 249-250.

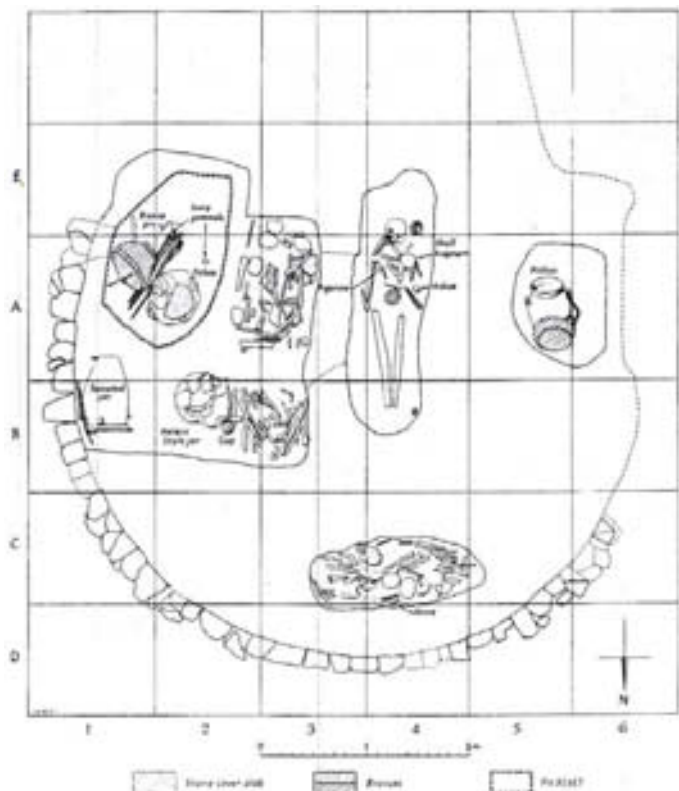
¹⁸³ Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Οι προϊστορικοί τύμβοι της Μεσσηνίας» *Η Καθημερινή: Επτά Ημέρες* 28/1/1996, 22-4.

¹⁸⁴ Πετράκου, Χ.Β. «Πυλία: Ρούτση Μυρσινοχωρίου» *Έργον* 1989, 26-30.

σημερινό νεκροταφείου του Μυρσινοχωρίου σύμφωνα με τα θραύσματα που εντοπίστηκαν εκεί¹⁸⁵.

12. Βαγενά, Άνω Εγκλιανός

Στον Άνω Εγκλιανό, 145μ. βόρεια του λόφου του Εγκλιανού πάνω στον οποίο

Εικ. 49: Κάτοψη ταφικού κύκλου Βαγενά με τις περιεχόμενες ταφές.

δεσπόζει το ανάκτορο του Νέστορος, κάποιοι λίθοι που σχημάτιζαν ένα καμπυλωτό τείχος, ένας μεγάλος πίθος, όστρακα κεραμικής και θραύσματα χάλκινων αντικειμένων κέντρισαν το ενδιαφέρον του Carl Blegen και των συνεργατών του. Στο σημείο αυτό ήταν κατασκευασμένο αλώνι ιδιοκτησίας του Ευστάθιου Βαγενά, από όπου και το όνομα της θέσης. Το 1957 ανατέθηκε στον λόρδο William Taylour να κάνει ανασκαφές στο σημείο αυτό¹⁸⁶.

Μια αψιδωτή κατασκευή με ενδεικτική διάμετρο 5,60μ. από πλακωτές πέτρες σε μια ή δύο σειρές ήταν ό,τι είχε σωθεί από τον τύμβο.

Παρόλο που το δάπεδο του τάφου βρέθηκε μόλις 0,25μ. κάτω από το αλώνι, οι ταφές του είχαν ελάχιστα διαταραχτεί και όπως σημειώνουν οι ανασκαφείς δεν παρατηρήθηκαν σημάδια συλήσεως. Ο τύμβος περιείχε τρεις ταφικούς λάκκους και τέσσερις ταφικούς πιθαμοφορείς. Τρεις ταφικοί πίθοι βρέθηκαν στην ανατολική πλευρά του με έναν αβαθή λάκκο γεμάτο με οστά και διάφορα ευρήματα. Ένας ακόμα ταφικός πίθος βρέθηκε στο δυτικό τμήμα. Ένας βαθύτερος λάκκος που περιείχε 5 σκελετούς βρέθηκε

¹⁸⁵ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65 (1961), 240.

¹⁸⁶ Blegen, W.C. «The palace of Nestor Excavations of 1957: Part I» *AJA* 62 (1958), 155-81 και Taylour, W. «Grave Circle» στο Blegen, C. *et al. The palace of Nestor at Pylos in Western Messenia Vo. I III* 1973, 134-176.

στο βόρειο τμήμα του. Στο κέντρο του, τέλος, βρέθηκε μια εκτεταμένη ταφή μέσα σε έναν αβαθή λάκκο. Ο τάφος συνολικά περιείχε 27 σκελετούς από τους οποίους οι 7 ανήκαν σε γυναίκες.

Τα κτερίσματα του τύμβου ήταν πλούσια. Ενδεικτικά αναφέρονται: Ένα πήλινο ειδώλιο, πολλές αιχμές βελών και 2 χρυσά διαδήματα μέσα στον αβαθή λάκκο, θραύσματα αγγείων και 33 αγγεία διαφορετικών σχημάτων και μεγεθών (περίπου ένα αγγείο για κάθε σκελετό μέσα στον τύμβο). Σύμφωνα με τον Blegen ο ταφικός κύκλος του «Βαγενά» θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά περίπου στο τέλος της ΥΕ I, καθώς τα ύστερα διαγνωστικά αγγεία από τους ταφικούς λάκκους ανήκουν στην ΥΕ III A και τα πρώιμα στο τέλος του ΥΕ I (Εικ. 49).

Ο Taylor στην δημοσίευση του τάφου εξετάζει δύο περιπτώσεις σχετικά με το ταφικό αυτό μνημείο: α) Είτε είναι θολωτός τάφος και β) είτε είναι ταφικός κύκλος όμοιος με αυτούς των Μυκηνών. Αν και οι δύο περιπτώσεις αφήνουν πολλά αναπάντητα ερωτήματα ο ίδιος κατέληξε στη δεύτερη. Οι κύριοι λόγοι για τους οποίους απέρριψε την ύπαρξη θολωτού τάφου ήταν η απουσία δρόμου και εισόδου. Πάντως υποστήριξε ότι, ακόμη και αν δεχόταν την ύπαρξη θολωτού τάφου, αυτός θα πρέπει να ήταν μικρός και να καλυπτόταν από τύμβο, ο οποίος καταστράφηκε για να κατασκευαστεί το αλώνι. Όσον αφορά τον ταφικό κύκλο, τα προβλήματα που υπάρχουν οφείλονται στο γεγονός ότι ο περίβολος φαίνεται να μην καλύπτει όλες τις ταφές και ότι έπρεπε να ήταν κατασκευασμένος έτσι ώστε να διευκολύνει την κίνηση μέσα στον τύμβο.

Ο Γ. Κορρές δεν έχει πειστεί από την πρόταση του Taylor σχετικά με τον τάφο του Βαγενά¹⁸⁷. Ανάμεσα στους λόγους που παρουσιάζει ίσως ο πιο πειστικός είναι σχετικός με τον περίβολό του. Ο περίβολος είναι το κατώτερο σωζόμενο τμήμα και είναι φυσικό η εξωτερική πλευρά να είναι η κύρια. Στον ταφικό κύκλο του Βαγενά (ή θολωτό τάφο V) η εσωτερική όψη του περιβόλου είναι συνεχής και οι λίθοι είναι τοποθετημένοι με το μέτωπο στα εσωτερικά, προκειμένου να διαμορφωθεί κυκλικό όρυγμα στο εσώτερό του τόξο. Αν αυτός καλυπτόταν από ταφικό έξαρμα με απλή συσσώρευση χώματος, είναι κάτι που δυστυχώς ποτέ δεν θα μάθουμε.

¹⁸⁷ Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι Μεσσηνίας» *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών Β'* (1976), 361-365.

13. Γιάλοβα

A. Βοϊδοκοιλιά

α Ο μικρός όρμος της Βοϊδοκοιλιάς, στα νοτιοδυτικά παράλια της Πελοποννήσου, βορειοδυτικά του όρμου της Πύλου, είναι ένας πολύ σημαντικός αρχαιολογικός χώρος. Ευρίσκεται δίπλα στον υδροβιότοπο του Διβαρίου Γιάλοβας, ένα τοπίο εξαιρετικού φυ-

Εικ. 50: Ο ΥΕ I θολωτός τάφος και ο ΜΕ I τύμβος της Βοϊδοκοιλιάς

σικού κάλλους. Κατοικήθηκε από τους Νεολιθικούς μέχρι και τους Ρωμαϊκούς χρόνους τόσο στον βόρειο όσο στον νότιο βραχίονα, δηλαδή στο σπήλαιο του Νέστορα. Ο τάφος είχε αρχικά καταγραφεί το 1926 από τον Κ. Κουρουνιώτη¹⁸⁸.

Ο Σπ. Μαρινάτος κατά τις ανασκαφές που διεξήχθησαν το 1956 και 1958 ερεύνησε τον θολωτό τάφο και

τον απέδωσε στον γιο του Νέστορα Θρασυμήδη, ακολουθώντας τα κείμενα του Πausανία. Ο Κορρές με συνεχείς ανασκαφές που διεξήγαγε διαπίστωσε ότι στο σημείο αυτό υπάρχει Πρωτοελλαδικός οικισμός, πρώιμος μεσοελλαδικός τύμβος με τους παρακείμενους τάφους εκτός του περιβόλου και ο Πρωτομυκηναϊκός θολωτός τάφος¹⁸⁹ (Εικ. 50).

¹⁸⁸ Κουρουνιώτης, Κ. «Περί του θολωτού τάφου Οσμάναγα Πύλου» *ΠΑΕ* 1926, 140-1.

¹⁸⁹ Κορρές, Στ. Γεώργιος. στα *ΠΑΕ*. 1975: 512-14, 1977: 242-95, 1978: 334-60, 1979: 138-55, 1980: 150-87, 1981: 194-239 και 1982: 230. Επίσης ο ίδιος «Η προϊστορία της Βοϊδοκοιλιάς» στο *Τόμος Μνήμη Γ. Ι. Κουρμούλη*. 1979, «Το Χρονικόν των ανασκαφών Βοϊδοκοιλιάς» στο *Αρχαιολογικά Διατριβαί επί θεμάτων της Εποχής του Χαλκού* 1979, 11-84 και λήμμα «Βοϊδοκοιλιά» *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* 5 1979, 658-9.

Ο πρώτος μεσοελλαδικός τύμβος είναι κατασκευασμένος πάνω στα ερείπια του ΠΕ οικισμού. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν ευμεγέθεις λίθοι από τα κτίσματα της περιφέρειας. Ο περίβολος του τύμβου χρησίμευε ως αναλημματικός τοίχος, για να μην παρασύρονται οι λίθοι του μανδύα του και ως όριο για τους άλλους τάφους που έγιναν γύρω από τον τύμβο. Μαζί με τη συσσώρευση χώματος στον πυρήνα του κωνικού υψώματος, ο τύμβος πρέπει να είχε ύψος 2μ. και διάμετρο που κυμαίνεται από 13,70 ως 15,20 μέτρα. Ο N-NNA τομέας του τύμβου είναι κατεστραμμένος πιθανόν από την αρχαιότητα (Εικ. 51). Έξω από τον τύμβο και ειδικότερα στα Β, ΒΔ, Δ, και ΝΔ τμήματά του, σημεία από όπου γινόταν η πρόσβαση προς τον τύμβο, υπήρχε κρηπίδα με την ίδια κλίση με αυτόν που είχαν σκοπό να αναδείξουν τον τύμβο.

Μέσα στον τύμβο υπήρχαν βυθισμένοι επτά μεγάλοι ταφικοί πίθοι, τοποθετημένοι οριζόντια στο εσωτερικό, με τα στόμια στραμμένα προς τα έξω (Εικ. 52). Δύο από τους ταφικούς πίθους είχαν και δύο σκελετούς κτερισμένους κυρίως με πρωτομινυακά και αδριατικά αγγεία. Οι πίθοι είχαν ύψος 1,50-1,80μ. και συχνά είχαν ζεύγος παραλλήλων καλυπτήριων πλακών για πώμα. Στον νότιο και στον ανατολικό τομέα βρέθηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι, περικλειστοί με λίθους, στρωμένοι με θαλάσσια βότσαλα και ακάλυπτοι. Ο δεύτερος τάφος, σκαμμένος έξω από τον περίβολο του τύμβου, περιείχε ζεύγος νεκρών σε θέση αντωπή.

Εικ. 51: Ο NNA τομέας της Βοϊδοκοιλιάς (ο ΜΕ τάφος, ο ΠΕ τοίχος, το δέπας, ο περίβολος, οι πίθοι 6, 9 και η αποθήκη)

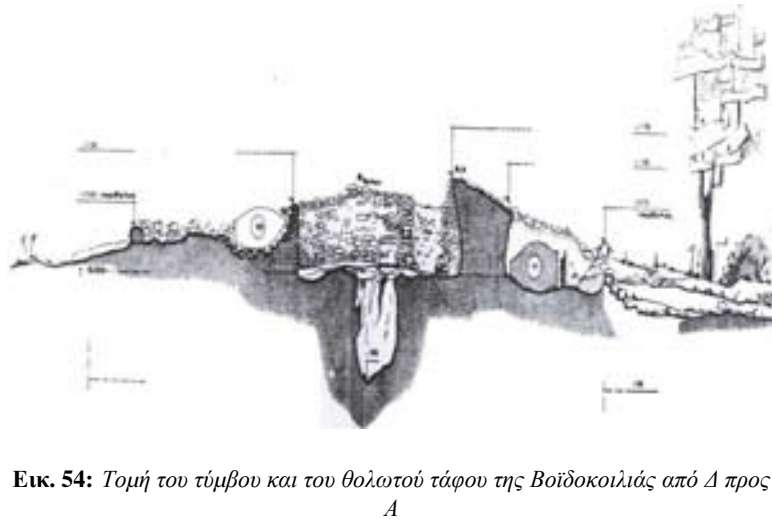
Εικ. 52: Οι ταφικοί πίθοι 1,5 και το δέπας αμφικύπελλον της Βοϊδοκοιλιάς από Βορρά

Ο θολωτός τάφος του Θρασυμήδους είχε κτιστεί πάνω στον βράχο της περιοχής, ήταν δηλαδή υπέργειος και περιείχε έξι δευτερογενής ταφές- ανακομιδές (Σχέδια 53-54). Ο τάφος περιβάλλε-

ται από τον τύμβο που προϋπήρχε. Τα κτερίσματα των ταφών, ανάμεσα τους πήλινα αγγεία και μικρά ειδώλια, χρυσά κοσμήματα και ημιπολύτιμοι λίθοι, είχαν μετακινηθεί από την αρχική τους θέση. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν διασκορπισμένες πάνω από 40 αιχμές βελών από οψιανό και πυριτόλιθο και μέσα σε μια θήκη από σχιστοποιημένο ασβεστόλιθο (0,40 x 0,50μ) υπήρχαν οστά από παλαιότερη ταφή. Ο θολωτός τάφος ανήκει στην ΥΕ Ι περίοδο και ήταν συλημένος από τη μυκηναϊκή εποχή.

Εικ. 53: Αεροφωτογραφία του θολωτού τάφου της Βοϊδοκοιλιάς

Εικ. 54: Τομή του τύμβου και του θολωτού τάφου της Βοϊδοκοιλιάς από Δ προς Α

Ένα αμαυρόχρωμο δέπας-αμφικύπελλο του τέλους της ΜΕ εποχής τέθηκε στο νότιο τμήμα του τύμβου ως προσφορά στους νεκρούς. Η εύρεση οστών βοοειδούς στον ταφικό θάλαμο όπως και τα πήλινα αναθηματικά πλακίδια και ειδώλια δηλώνουν τη μεταγενέστερη χρήση του ταφικού μνημείου. Τα πλακίδια και ειδώλια έχουν κατατεθεί στον Α-ΝΑ τομέα μέσα σε σχηματισμένες από ασβεστόλιθο κόγχες και στον ελεύθερο χώρο ανατολικά της κατεστραμμένης ΠΕ ΙΙ Ανατολικής Οικίας του προϊστορικού οικισμού. Οι προσφορές στο θολωτό τάφο, που χρονολογούνται κατά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., δείχνουν τον σεβασμό προς τους κείμενους νεκρούς και πιθανόν την τέλεση κάποιου είδους λατρείας¹⁹⁰.

¹⁹⁰ Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Δεδομένα ταφικής και χθόνιας λατρείας εις το προϊστορικόν νεκροταφείον Βοϊδοκοιλιάς Πύλου» *Πρακτικά του ΧΙΙ Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας 1983 Α'.* 1985, 162-8.

β Σε απόσταση 300μ από το ταφικό αυτό μνημείο στην κορυφή του λόφου του Αγίου Νικολάου εντοπίστηκε ένας ακόμη τύμβος (τύμβος Β Βοϊδοκοιλιάς). Περιείχε και αυτός ταφικούς πίθους¹⁹¹.

Β. Διβάρι¹⁹²

Κοντά στη βορειοδυτική όχθη της λίμνης Διβάρι ή Οσμάναγα και δεξιά της οδού Πετροχώρι-Βοϊδοκοιλιά εντοπίστηκε ένας τύμβος. Ο περίβολος του είναι τραπεζοειδής και στο εσωτερικό του ανασκάφηκαν 21 ελληνιστικοί τάφοι. Στην βορειοδυτική γωνία, σε βάθος μεγαλύτερο από τους υπόλοιπους τάφους, βρέθηκε ταφικός πίθος (Τ22) με το στόμιο κλεισμένο με δύο πλάκες. Περιείχε μια ταφή που ήταν κτερισμένη με μια χειροποίητη προχοϊσκη που χρονολογείται κατά την μεσοελλαδική περίοδο. Είναι πιθανόν ο τύμβος να κατασκευάστηκε για τον ταφικό πίθο και κατόπιν να διαμορφώθηκε και να ξαναχρησιμοποιήθηκε κατά την ελληνιστική περίοδο¹⁹³.

14. Κριθαρίτσες Πλάτανου¹⁹⁴

Οι δύο λόφοι που βρέθηκαν νότια του δρόμου μεταξύ Πλάτανου και Ίκλαινας καταγράφηκαν ως τύμβοι και πιθανόν να ανήκουν στην ΥΕ περίοδο. Ο ένας τύμβος βρίσκεται δυτικά του Πλάτανου και 15μ. νότια του δρόμου. Έχει διάμετρο 12μ. και ύψος 3μ. Τα οστά ήταν εμφανή κατά την έρευνα του UMME και η κεραμική που βρέθηκε ανήκει στην ΥΕ περίοδο. Ο άλλος τύμβος βρίσκεται 500μ. δυτικά του πρώτου και 10μ. νότια του δρόμου. Η διάμετρός του είναι 22μ. και το ύψος του 4 μ. Από τις πλευρές του ήταν ορατές μεγάλες λιθόπλακες και θραύσματα πίθων. Τα λίγα θραύσματα από αγγεία που συλλέχθηκαν ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο. Μιζ επισήμανση που έγινε το 1982 για τύμβο 1χλμ. δυτικά του χωριού Πλάτανος με όστρακα ΜΕ πίθου αφορά μάλλον μια διαφορετική περίπτωση από αυτήν του UMME.

¹⁹¹ Κορρές, Στ. Γεώργιος. λήμμα «Βοϊδοκοιλιά». *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* και Korres, S.G. «Messenia and its commercial connections in the Bronze Age» στο Zerner, Carol, P. Zerner and J. Winder (eds). *Wace and Blegen: pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age* 1993, 235.

¹⁹² Καλτσάς, Ν. «Νομός Μεσσηνίας: Διβάρι» *ΑΔ* 36 Χρονικά Β' (1981), 153 και ο ίδιος «Νομός Μεσσηνίας: Διβάρι Πυλίας» *ΑΔ* 37 Χρονικά Β' 1 (1982), 137.

¹⁹³ Boyd, M. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnesse* 2002, 153.

¹⁹⁴ McDonald, W. and R. Hope-Simpson *AJA* 65 (1961), 241. Επίσης Hope-Simpson, R. *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean sites* 1965, no 210 και Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας» *ΠΑΕ* 1982, 230.

15. Άγιος Ιωάννης, Παπούλια

Στο μέσον της αποστάσεως των χωριών Πλάτανος και Παπούλια Πυλίας, στον λόφο του Αγίου Ιωάννη, κατά την ανοικοδόμηση ναού εντοπίστηκαν χριστιανικοί τάφοι και μια πιθοειδής ταφή. Στο σημείο αυτό ήρθε στο φως ο γνωστός τύμβος του Αγίου Ιωάννη, Παπούλια (Εικ. 55). Η αρχική αποκάλυψη έγινε από τον Σπ. Μαρινάτο¹⁹⁵ το 1954 και 1955, ενώ πρόσθετες ανασκαφές και καθαρισμοί έκανε ο Γ. Κορρές το 1978 και 1980. Η πιθοειδής ταφή που διαταράχτηκε από τους ντόπιους βρισκόταν, όπως διαπιστώθηκε, στο κέντρο του τύμβου, όπως επίσης και δύο μεταγενέστερες ελεύθερες εκτάδην ακτέριστες ταφές. Το σχήμα του τύμβου είναι ελαφρά ωοειδές, η διάμετρος του περίπου 13μ. και το σωζόμενο ύψος του 2,50μ., ενώ σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Μαρινάτου δε θα ξεπερνούσε τα 3,50μ. Ο αρχικός τύμβος

Εικ. 55: Αποτύπωση του τύμβου του Αγ. Ιωάννου Παπουλίων

σχηματίστηκε με τη συσσώρευση χώματος στο δάπεδο του φυσικού πετρώματος. Ο περίβολός του, ύψους από την βάση 2μ., είναι κατασκευασμένος από πλακωτές πέτρες.

Συνολικά στον τύμβο βρέθηκαν 15 ταφικοί πίθοι εκ των οποίων ένας βρέθηκε στο εσωτερικό, δύο εκτός κρηπίδος (πίθοι 11-12), ένας εντός των μανδυών, ενώ οι υπόλοιποι είχαν τεθεί στην περιφέρεια. Ανάμεσα σ' αυτούς υπάρχουν και δύο πίθοι με ταφές νηπίων, που ευρίσκονται στην ακτίνα του τύμβου. Στην περιφέρεια του τύμβου τίθενται οριζόντια στο μέσον περίπου του ύψους του οι πίθοι μαζί με κιβωτιόσχημους λάκκους. Οι διαστάσεις των πίων είναι μεγάλες με τον μεγαλύτερο να φτάνει τα 2,18μ. ύψος. Κάποιοι από αυτούς περιείχαν δύο σκελετούς. Τα στόμια τους είναι στραμμένα προς την εξωτερική πλευρά του τύμβου, όπου εντοπίζεται στρώμα καύσεως σύγχρονο με τις ταφές.

¹⁹⁵ Μαρινάτος, Σπ. «Ανασκαφή εν Πύλω: ο τύμβος Παπουλίων» ΠΑΕ 1954, 311-6 και «Ανασκαφή εν Πύλω: Παπούλια, τύμβος και τάφοι» ΠΑΕ 1955, 254-5.

Εικ. 56: Το κεντρικό κατασκεύασμα στο μέσο του τύμβου του Αγ. Ιωάννη Παπουλίων

Κατά τις ανασκαφές του 1978 και 1980 καταγράφονται οι τρεις μανδύες της κρηπίδος του τύμβου, που σύμφωνα με τον Κορρέ αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη αρχικού τύμβου μικρότερου του διασωθέντος¹⁹⁶. Οι τρεις μανδύες στο ΝΝΑ τμήμα του τύμβου είχαν καταστραφεί. Ο μικρότερος μανδύας είναι και ο παλαιότερος, βρίσκεται στο εσω-

τερικό σημείο του εξωτερικού επικλινούς τμήματος και δεν έχει διασωθεί ολόκληρος. Ο δεύτερος ενδιάμεσος μανδύας βρέθηκε σε όλο το ύψος της εσωτερικής παρειάς, ενώ ο τρίτος εξωτερικός μανδύας ξεκινά από τον ταφικό πίθο 1 και εκτείνεται σε όλη την έκταση του τύμβου.

Στο κέντρο του τύμβου υπάρχει ένα κτίσμα που Μαρινάτος χαρακτηρίζει ως κοινή κατοικία των νεκρών (Εικ. 56). Αυτήν την εποχή στη Μεσσηνία και στην Αργολίδα χρησιμοποιούνται αψιδωτές κατοικίες που έχουν τον πρόδρομό τους στην ΠΕ Ι και ΠΕ ΙΙΙ, και το κτίσμα αυτό είναι μια μικρή εκδοχή της¹⁹⁷. Πρόκειται για έναν πεταλοειδή θάλαμο διαστάσεων 2,20μ. x 1,25μ. με άνοιγμα εισόδου στα ανατολικά, διαστάσεων 1,10μ. και 0,80μ ύψος από το δάπεδο του μέχρι τις καλυπτήριες πλάκες. Τα δάπεδο του τύμβου έχει ανασκαφεί ελαφρά, μόνο 0,12μ., για τη δημιουργία του δαπέδου του θαλάμου. Οι τοίχοι του είναι παχείς, κατασκευασμένοι από μικρές πλατιές πέτρες υψούμενες σε τέσσερις δόμους. Προ της εισόδου υπήρχε πρόχειρη τείχιση από πέτρες, αλλά μόνο στο ανώτατο μέρος πέτρες σχημάτιζαν στενόμακρο χώρο όπου υπήρχαν άφθονα ίχνη πυράς και μικρά τεμάχια οστών.

¹⁹⁶ Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Ανασκαφαί ανά την Πυλίαν» ΠΑΕ 1980, 131-187.

¹⁹⁷ Korres, S.G. «Messenia and its commercial connections in the Bronze Age» στο Zerner, Carol, P. Zerner and J. Winder (eds). *Wace and Blegen: pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age* 1993, 237.

Σε μικρή απόσταση από τη βόρεια παραστάδα της εισόδου βρέθηκαν ίχνη θυσιών. Γύρω από τον τύμβο εντοπίστηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι μεσοελλαδικής και χριστιανικής εποχής (Εικ. 57). Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Μαρινάτου, ο τύμβος χρησιμοποιήθηκε κατά τη ΜΕ εποχή και είναι ένας από τους δώδεκα κατεστραμμένους τύμβους που ευρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή σε μικρή απόσταση από τον τύμβο του Αγίου Ιωάννη, Παπούλια. Ο Κορρές συμφωνεί με τις εκτιμήσεις του Μαρινάτου χρονολογώντας τον τύμβο κατά την ύστερη φάση της ΜΕ εποχής. Είναι εμφανής η μεταγενέστερη χρήση του τύμβου κατά τους ρωμαϊκούς και πρωτοχριστιανικούς-χριστιανικούς χρόνους από τους τάφους που βρέθηκαν στην ανώτατη επιφάνεια του.

Εικ. 57: Αεροφωτογραφία του τύμβου του Αγ. Ιωάννη Παπουλίων

Σε απόσταση 400μ. από τον τύμβο του Αγίου Ιωάννη, Παπούλια, εντοπίζονται τέσσερις ακόμα μη ανασκαμμένοι τύμβοι, για τους οποίους δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες¹⁹⁸.

16. Βίγλες, Πύλα

Στη θέση Βίγλες, 800μ. ανατολικά του δρόμου Πύλος-Κυπαρισσία και μόνο 1½ χλμ. δυτικά της Πύλας εντοπίστηκε οικισμός με όστρακα των ΠΕ και ΥΕ περιόδων¹⁹⁹. Σε απόσταση 120μ. Δ.-ΒΔ. από τις Βίγλες υπάρχει ταφικός λόφος-τύμβος της ΜΕ περιόδου. Το κέντρο έχει καταστραφεί από το όργωμα και έχει αποκαλυφθεί ένα στρώμα άσπρου πηλού πάνω από τις πέτρες. Στη γύρω περιοχή υπάρχουν σκορπισμένα οστά και θραύσματα πίθων. Η διάμετρός του είναι περίπου 23μ. και το σωζόμενο ύψος του 1μ²⁰⁰.

¹⁹⁸ Boyd, M. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese* 2002, 36.

¹⁹⁹ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Further explorations in Southwestern Peloponnese» *AJA* 73 (1969), 149.

²⁰⁰ Boyd, M. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese* 2002, 104.

17. Γδυτή Ράχη, Μεσοχώρι

A.

Ένας τεχνητός λόφος εντοπίστηκε ανάμεσα στους πολλούς φυσικούς λόφους της περιοχής στο Μεσοχώρι και συγκεκριμένα 800μ. ΝΑ του χωριού²⁰¹. Ο λόφος είναι κατεστραμμένος και ολόκληρη η Ν.Α. πλευρά του έχει πέσει εντελώς. Η σωζόμενη διάμετρος του είναι 15μ. και το ύψος του 2μ. Ένα θραύσμα από το στόμιο αγγείου τοποθετείται στην ΠΕ περίοδο, ενώ κάποια άλλα που βρέθηκαν γύρω από τον τύμβο ανήκουν στη ΜΕ περίοδο.

B.

Σε απόσταση 100μ. από τον ανωτέρω, ένας ακόμα πιθανός μεσοελλαδικός τύμβος εντοπίζεται στα δεξιά του δρόμου²⁰². Το σωζόμενο ύψος είναι 2,5 μ. και η διάμετρος του 15-30μ. Στο κέντρο του υπάρχει ένα σχετικά νέο όρυγμα. Από αυτό διαπιστώθηκε ότι το πάνω μέρος του τύμβου είναι κατασκευασμένο από χώμα και μικρές πέτρες.

18. Χουνάκια, Αρβανίτσας ή Κυνηγού

Το χωριουδάκι Αρβανίτσα, 1½ χλμ. από τον δρόμο Πύλου – Καλαμάτας και κοντά στον Κυνηγό, είναι σήμερα εγκαταλελειμμένο. Τα όστρακα που συλλέχθηκαν έδειξαν ότι ο ίδιος χώρος κατοικήθηκε κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Κατά την πρώτη επιτόπια έρευνα που έγινε το 1962-63 από το UMME, είχε εντοπιστεί το έξαρμα ενός θολωτού τάφου²⁰³. Την δεύτερη φορά που ερευνήθηκε ο ίδιος τόπος, κατά τις έρευνες των ετών 1964-8, δεν αναφέρεται ως θολωτός τάφος αλλά ως μεγάλος τεχνητός λόφος²⁰⁴. Το πιο πιθανό είναι ο θολωτός τάφος να καλύπτεται από τύμβο. Τον τύμβο αυτόν τον βρίσκουμε 500μ. ανατολικά του δρόμου, στην θέση Χουνάκια. Η περίμετρος του είναι 80μ. και το ύψος του 8μ. Από την κορυφή του, παρότι η περιοχή καλλιεργείται, είναι ορατά λιθόπλακες και λίγα οστά. Ένας ρωμαϊκός οικισμός βρέθηκε σε απόσταση 200μ. δυτικά από αυτόν. Ο τύμβος πιθανόν να κατασκευάστηκε τη μυκηναϊκή εποχή και ξαναχρησιμοποιήθηκε κατά τους ιστορικούς χρόνους.

²⁰¹ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65, (1961), 247.

²⁰² Boyd, M. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese*. 2002, 103.

²⁰³ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65, 1961, 233.

²⁰⁴ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Further exploration in Southwestern Peloponnese» *AJA* 73 (1969), 151.

19. Ευαγγελισμός, Μεθώνη²⁰⁵

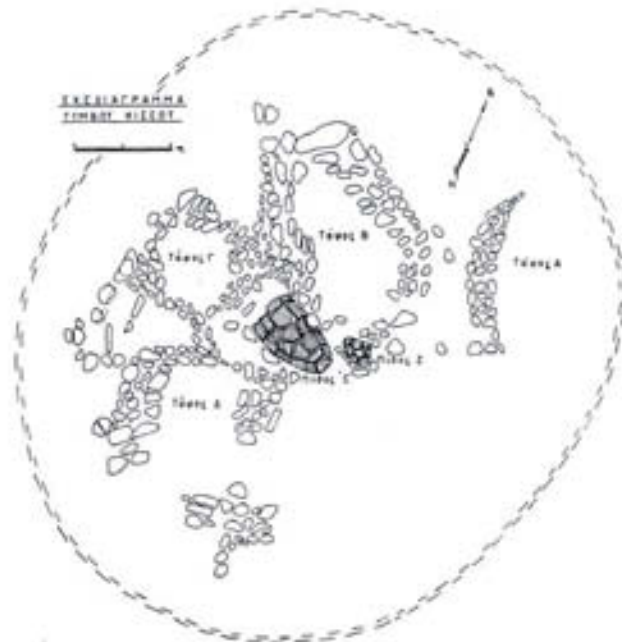
Κοντά στον Ευαγγελισμό, σε απόσταση 1,4 χλμ. από τον περιφερειακό δρόμο, μετά την στροφή προς Φοινίκη, εντοπίστηκε, αλλά δεν ανασκάφηκε, μεσοελλαδικός τύμβος. Ο μισός τύμβος έχει καταστραφεί από τις εργασίες που έγιναν κατά την οδοποιία. Το σωζόμενο ύψος του είναι περίπου 1μ. και η διάμετρός του 5μ περίπου. Λίγα αρχιτεκτονικά στοιχεία είναι ορατά. Τα όστρακα που συλλέχθηκαν χρονολογούνται κατά την μεσοελλαδική περίοδο, ενώ υπάρχουν και αρκετά μεταγενέστερης εποχής.

20. Αγία Ανάληψη, Φοινικούντα

Στην περιοχή της Φοινικούντας, στη θέση Αγία Ανάληψη, επισημάνθηκε άθικτος τύμβος και κοντά σ' αυτόν βρέθηκε κατεστραμμένος τάφος της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου²⁰⁶. Πρόκειται για μια σημαντική θέση με λείψανα οικισμού και θολωτό τάφο, που χρονολογούνται από την ΠΕ και την ΥΕ εποχή²⁰⁷.

21. Αραποχώρι, Νέα Κορώνη²⁰⁸

Ένα τεχνητό έξαρμα εντοπίστηκε περίπου 1½ χλμ. δυτικά της Νέας Κορώνης. Η διάμετρός του είναι 12μ. και το ύψος του 4μ. Ολόκληρη η περιοχή περιέχει θραύσματα της Βυζαντινής περιόδου και της Τουρκοκρατίας, όμως τα λιγοστά μυκηναϊκά θραύσματα τοποθετούν τον τύμβο στην προϊστορική εποχή. Ένας παρόμοιος τύμβος ευρίσκεται 3χλμ Δ.ΝΔ. του Αραποχωρίου στη θέση Ποτάμια, ο οποίος ανήκει σε ύστερη εποχή.

Εικ. 58: Κάτοψη του τύμβου του Κισσού

²⁰⁵ Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας» ΠΑΕ 1982, 231 και Boyd, M. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese* 2002, 102.

²⁰⁶ Γιαλούρης, Ν. «Αρχαιότητες και μνημεία Μεσσηνίας» ΑΔ 22 Χρονικά (1967), 207.

²⁰⁷ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65 (1961), 247 και Hope-Simpson, R. *Mycenaean Greece* 1981, 123.

²⁰⁸ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65 (1961), 254.

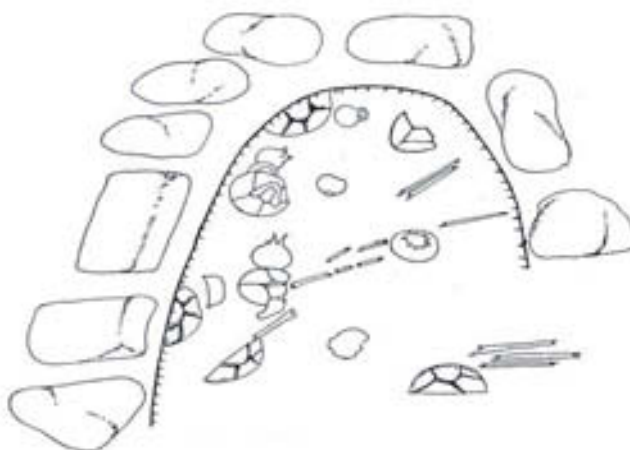
22. Χανδρινός

A. Κισσός Χανδρινού

Ένας τύμβος ευρίσκεται στη θέση Κισσός, περίπου 1 χλμ. ανατολικά του χωριού Χανδρινός, 300μ. νοτιοανατολικά του κεντρικού δρόμου (Εικ. 58). Η ανασκαφή του τύμβου έγινε το 1966 από τον Σπ. Μαρινάτο²⁰⁹. Έχει διάμετρο 12 μ. και ύψος 4μ. περίπου. Το ανατολικό τμήμα της επιφάνειας αλλά και του βάθους του τύμβου είχε καταστραφεί από τον ιδιοκτήτη. Την περιφέρεια του τύμβου κατελάμβαναν μικροί περίβολοι, αποτελούμενοι από λίγες σειρές λίθων. Περιέχει τρεις πιθοειδείς ταφές, από τις οποίες οι δύο (Ε και Ζ) βρέθηκαν άθικτες και η τρίτη βρισκόταν στο κατεστραμμένο από τον ιδιοκτήτη σημείο, και πέντε τάφους, από τους οποίους ο πέμπτος είναι κιβωτιόσχημος.

Εικ. 59: Κάτοψη τάφου Γ του τύμβου του Κισσού

Εικ. 60: Κάτοψη τάφου Δ του τύμβου του Κισσού

Συγκεκριμένα, ο τάφος Α ευρίσκεται στα ανατολικά όρια του τύμβου, και το πιθανό σχήμα του ήταν ελλειψοειδές. Στον τάφο αυτό δε βρέθηκαν οστά, ενώ ήταν κτερισμένος με τρία αλάβαστρα. Ο τάφος Β είναι ελλειψοειδής, με το μεγαλύτερο ταφικό περίβολο διαμέτρου 1,50-3,50μ., και είναι τοποθετημένος στο κέντρο του τύμβου. Απέδωσε μόνο λίγα οστά, δε βρέθηκε ούτε ένας ολόκληρος σκελετός, και ήταν ακτέριστος. Ο τάφος Γ βρίσκεται στα ανατολικά, ο κυκλικός περίβολος έχει διάμετρο περίπου

²⁰⁹ Μαρινάτος, Σπ. «Ανασκαφαί εν Πύλω» ΠΑΕ 1966, 121-8.

1,50μ. και περιείχε τουλάχιστον 2 κτερισμένες ταφές (Εικ. 59). Στα νότια του τάφου Γ υπάρχει ο ορθογώνιος κατεστραμμένος τάφος Δ (Εικ. 60). Ένας μικρός κιβωτιόσχημος τάφος, που ανήκει σε παιδική ταφή, βρίσκεται ανάμεσα στους τάφους Γ και Δ, σε έναν τριγωνικό περιορισμένο από την κατασκευή των δύο αυτών τάφων χώρο. Η πιθανή χρονολογία χρήσεως του τύμβου είναι η ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ περίοδος²¹⁰.

Β. Κουμπές Χανδρινού²¹¹

Η πηγή του Κουμπέ τροφοδοτεί την περιοχή της Πύλου με νερό από την Τουρκοκρατία. Βρίσκεται 400μ. βόρεια του δρόμου Καλαμάτας- Πύλου, περίπου 1½ χλμ. από τον Χανδρινό. Η μεγάλη ποσότητα κεραμικής της ΥΕ ΙΙΒ που ήρθε στο φως κατά τη διάρκεια εργασιών γεώτρησης εκτιμάται ότι ανήκει σε οικισμό. Σε απόσταση 40μ. βορειοδυτικά του πιθανού αυτού οικισμού υπάρχει ένας χαμηλός λόφος διαμέτρου 17μ. που αποτελεί τύμβο.

Γ. Άγιος Αθανάσιος Χανδρινού

Στη θέση Άγιος Αθανάσιος Χανδρινού Πυλίας επισημάνθηκε μεσοελλαδικός τύμβος, ο οποίος διαλύθηκε εν μέρει από μηχανικό εκσκαφέα²¹². Έχει διάμετρο 15μ. και ύψος 4μ. και βρίσκεται στην απέναντι μεριά του δρόμου από τον Κουμπέ Χανδρινού. Τα μοναδικά μυκηναϊκά θραύσματα βρέθηκαν σε απόσταση 20μ. βορειοανατολικά του λόφου του Αγίου Αθανασίου²¹³.

Δ. Αελάκι Χανδρινού²¹⁴

Στη θέση Αελάκι, περίπου 1χλμ. ανατολικά του Κισσού, επισημάνθηκε από τον Σπ. Μαρινάτο τύμβος που δεν ανασκάφηκε. Ήταν έντονα κατεστραμμένος από τις διαβρώσεις και την καλλιέργεια. Λείψανα κεραμικής, οστών και ίχνη μικρών κιβωτιόσχημων τάφων δείχνουν ότι πρόκειται για προϊστορικές ταφές, ίσως της ΜΕ εποχής, πάντως πτωχές και πενιχρές.

²¹⁰ Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Ανασκαφαί Πύλου» *ΠΑΕ* 1975, 512.

²¹¹ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65 (1961), 245 και Hope-Simpson, R. *Mycenaean Greece* 1981, 119.

²¹² Καράγιωργα, Θ.Γ. «Τυχαία ευρήματα, περισυλλογή και επισήμανσις αρχαίων» *ΑΔ* 26 Χρονικά (1971), 30.

²¹³ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65 (1961), 245 και Hope-Simpson, R. *Mycenaean Greece* 1981, 119.

²¹⁴ Μαρινάτος, Σπ. «Ανασκαφαί εν Πύλω» *ΠΑΕ* 1966, 120.

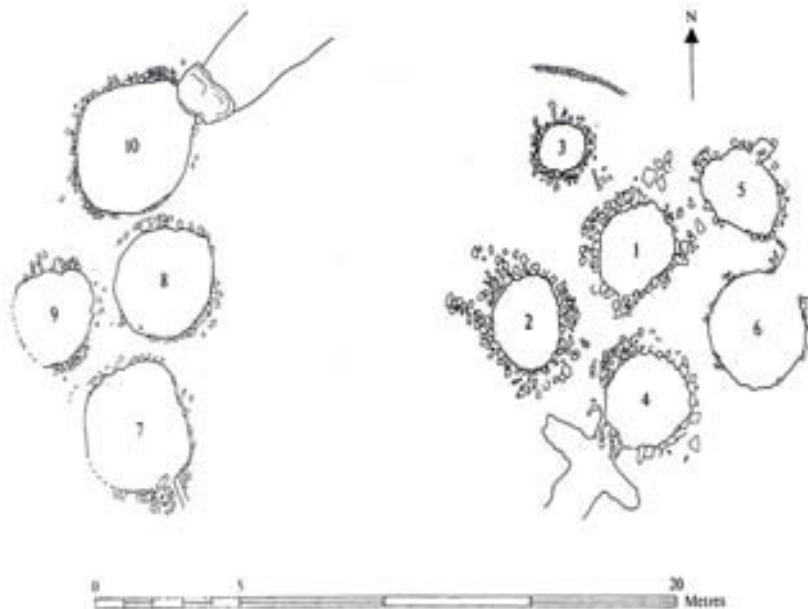
23. Παλιοχώρα, Στενωσιά²¹⁵

Μεταξύ των χωριών Στενωσιά και Κουκουνάρα στη θέση Παλιοχώρα ανασκάφηκε τάφος επί μικρού τεχνητού τύμβου. Ο περίβολός του είναι κυκλικός με μια σειρά λίθων ύψους 0,50-0,70μ. Ο τύμβος είχε είσοδο στα νότια και έχει πλάτος 1μ. Ο εσωτερικός κύκλος είχε διάμετρο 3,40-3,60μ. και τον αποτελούσαν 3-4 σειρές επάλληλοι μικροί λίθοι. Το περιεχόμενο του τάφου ήταν πενιχρό και ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Δεν βρέθηκαν ταφές κατά χώραν αλλά τα οστά, θρυμματισμένα και διαβρωμένα, ήταν διασκορπισμένα στο έδαφος. Απέναντι από την είσοδο, στο βάθος του τάφου υπήρχε η μεγαλύτερη ανακομιδή με επτά κρανία και άλλα οστά. Ελάχιστα ήταν τα ακέραια αγγεία. Σε απόσταση μόλις 50μ. νότια από τον τύμβο, στην ισόπεδη κορυφή του υψώματος, στο χωριό Χανδρινού, απεκαλύφθησαν τα θεμέλια μεγάλου και πολυσύνθετου οικήματος με κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου.

24. Κουκουνάρα

Α. Γουβαλάρη

Τα επτά τυμβοειδή εξάρματα, 880μ. ανατολικά του χωριού Κουκουνάρα, στη

Εικ. 61: Κάτοψη του τυμβικού εξάρματος α με τις ομάδες α (τάφοι 1- 6) και β (τάφοι 7- 10) στο Γουβαλάρη Μεσσηνίας

θέση Γουβαλάρη, ήταν ήδη γνωστά από το 1959²¹⁶. Ο Μαρινάτος αναφέρει ότι ο πρώτος τύμβος δεν περιείχε τίποτε, ο δεύτερος περιείχε 3 μικρούς θολωτούς τάφους με μέση διάμετρο περίπου 3μ., ενώ για τον 3^ο και 4^ο τάφο γράφει απλώς ότι είναι

κοντά στους προηγούμενους. Εκτός από τους τύμβους περιγράφονται και δύο θολωτοί

²¹⁵ Μαρινάτος, Σπ. «Ανασκαφαί Πύλου: Κουκουνάρα» ΠΑΕ 1961: 174-5 και McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Further exploration in Southwestern Peloponnese» AJA 73 (1969), 150.

²¹⁶ Μαρινάτος, Σπ. «Ανασκαφή Πύλου» ΠΑΕ 1959, 175-6.

τάφοι (Γουβαλάρη 1 και 2) της ΥΕΙΙΙ Α-Β περιόδου. Πρόκειται για το νεκροταφείο του εγγύς οικισμού. Μεταγενέστερες ανασκαφές έδειξαν ότι στο νεκροταφείο αυτό περιλαμβάνονται 17 θολωτοί τάφοι διαφορετικών μεγεθών όλοι τους καλυμμένοι μεμονωμένα ή κατά ομάδες από τύμβους (Εικ. 61). Η απόσταση των δύο θολωτών τάφων του Μαρινάτου με τα τυμβοειδή εξάρματα δεν ξεπερνά τα 70 μ.

Οι ανασκαφές των τυμβοειδών εξαρμάτων δεν έχουν ολοκληρωθεί στο σύνολό τους και οι περισσότερες πληροφορίες που υπάρχουν αφορούν τα τυμβοειδή εξάρματα α και β. Ο τύμβος β είναι μικρότερος του α και περιείχε έναν τάφο ο οποίος είναι πεταλοειδής στο εξωτερικό και θολωτός στο εσωτερικό. Τα ευρήματα είναι περιορισμένα και το σωζόμενο ύψος του κυμαίνεται από 1,60 μέχρι 1,85 μέτρα. Το τυμβοειδές εξάρμα α είναι μεγαλύτερο σε διαστάσεις, καθώς περιλαμβάνει συνολικά 10 θολωτούς τάφους²¹⁷. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ότι το σύνολο των θολωτών τάφων της Κουκουνάρας στερούνται κτισμένου δρόμου.

Αναλυτικότερα, το τυμβοειδές εξάρμα α καθώς και οι θολωτοί τάφοι που περιέχει έχουν περίβολο, ενώ γύρω από το εξάρμα το 1975 ανακαλύφθηκε ο περίβολος του εξάρματος. Ο περίβολος δεν φαίνεται να καλύπτει το σύνολο των ταφών αλλά μόνο τους τάφους α1-6²¹⁸. Ο θολωτός τάφος 7 έχει κατασκευαστεί υπέργειος αντίθετα με τους υπόλοιπους και πιθανόν στο σημείο αυτό του εξάρματος να σχηματίστηκε τοπικός τύμβος. Αν και για τους θολωτούς κατεστραμμένους τάφους 8-10 δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία, το γεγονός ότι εφάπτονται μεταξύ τους και με τον τάφο 7 δείχνει ότι ο τοπικός τύμβος κάλυπτε εκτός από τον τάφο 7 και τους τάφους 8-10.

Το πάχος του περιβόλου του εξάρματος α είναι 0,55μ. και αποτελείται από δύο σειρές λίθων, ενώ το ύψος του είναι 0,50μ (ταφικός Κύκλος Α τυμβοειδούς εξάρματος α, Εικ. 62). Το χώμα στο εσωτερικό τμήμα του περιβόλου είναι μαλακό, ενώ στο εξωτερικό είναι σκληρότερο. Από το εσωτερικό του τμήμα συλλέχθηκαν αδιάγνωστα όστρακα. Σύμφωνα με τον Κορρέ, αυτό ση-

Εικ. 62: Τμήμα του περιβόλου του ταφικού Κύκλου Α του τυμβοειδούς εξάρματος α στο Γουβαλάρη

²¹⁷ Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Ανασκαφαί Πύλου» ΠΑΕ 1974, 140-162 και του ίδιου «Κουκουνάρα Πυλίας» ΑΔ 29, Χρονικά (1973-1974), 316-8.

²¹⁸ Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Ανασκαφαί Πύλου» ΠΑΕ 1975, 474-514.

μαίνει ότι γύρω από τους τάφους σκάφτηκε δακτυλιοειδής τάφος, στο εξωτερικό περιφερειακό τόξο της οποίας τοποθετήθηκαν οι λίθοι που αποτελούν τον περίβολο.

Οι τάφοι του ταφικού κύκλου Α του τυμβοειδούς εξάρματος α χρησιμοποιήθηκαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα, όπως προκύπτει από τα κτερίσματα που περιέχουν. Ο τάφος α1 έχει κατασκευασθεί κατά τα τέλη της ΜΕ ή αρχές της ΥΕ εποχής, ενώ ο τάφος α4 χρησιμοποιήθηκε μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο.

Β. Ακόνες

Στο χωριό Κουκουνάρα υπάρχει σήμερα σήμανση στα βορειανατολικά του δρόμου προς Κρεμμύδια που οδηγεί σε τάφους στη θέση Ακόνες. Το 1959 εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν από τον Σπ. Μαρινάτο τύμβοι που κάλυπταν θολωτούς τάφους²¹⁹. Η ανασκαφή του πρώτου δεν ολοκληρώθηκε, καθώς ο τάφος είχε συμπιεστεί επικίνδυνα και υπήρχε κίνδυνος ατυχήματος. Ο δεύτερος βρέθηκε σε απόσταση 15μ. νότια του πρώτου, είχε ύψος περίπου 1μ. και διάμετρο 5,40μ. Στο δάπεδο του τάφου υπήρχαν μικροί λάκκοι με μοναδικό κτέρισμα ένα μικρό αλάβαστρο. Η συναφής κεραμική είναι κυρίως ΥΕ ΙΙΙ Α-Β περιόδου, αν και υπήρχαν και θραύσματα ΥΕ ΙΙ. Σε ένα μέρος του τάφου υπήρχαν ίχνη πυράς και αφθονία ζωικών οστών, πιθανόν κατάλοιπα νεκρόδειπνου. Κοντά στην είσοδο του τάφου και λιγότερο στην υπόλοιπο θόλο του τάφου βρέθηκαν 30 λίθινες αιχμές βελών και χάλκινα όπλα.

Στην ίδια θέση το 1971 ανασκάφηκε χώρος 60 τ.μ., όπου υπήρχε χαμηλός τύμβος ύψους 3μ.²²⁰. Στην κορυφή του υπήρχαν τρεις μυκηναϊκοί τάφοι: Δύο αψιδωτοί και ένας κιβωτιόσχημος. Ο τύμβος είχε σχηματιστεί από την συσσώρευση χωμάτων και περιείχε όστρακα ΜΕ εποχής. Οι καμπύλες πλευρές των αψιδωτών τάφων ΙΙ και ΙΙΙ εφάπτονται και στο μεταξύ τους σχηματιζόμενο τριγωνικό χώρο είχε κατασκευαστεί ο μεταγενέστερος κιβωτιόσχημος τάφος ΙΙ. Τα ελληνιστικά όστρακα που βρέθηκαν σε στρώμα καύσεως ΒΑ των τάφων Ι και ΙΙΙ μαρτυρούν τη χρήση του τύμβου και σε ύστερη εποχή.

Ο τάφος Ι είναι ο καλύτερα σωζόμενος. Είναι κτισμένος κατά το εκφορικό σύστημα με μεγάλους πλακοειδείς ή επιμήκεις κυλινδρικούς λίθους. Στο δάπεδο του τάφου βρέθηκαν πέντε ασύλητες ταφές κτερισμένες με μυκηναϊκά και νεότερα αγγεία. Τα όστρακα ύστερης Γεωμετρικής ή πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου μέσα στον τάφο δείχνουν την μεταγενέστερη χρήση του. Ο τάφος ΙΙΙ, όμοιος στην κατασκευή με τον Ι αλλά μικρότερος από αυτόν, περιέχει μια ταφή κτερισμένη με μυκηναϊκά αγγεία. Τέλος, ο κι-

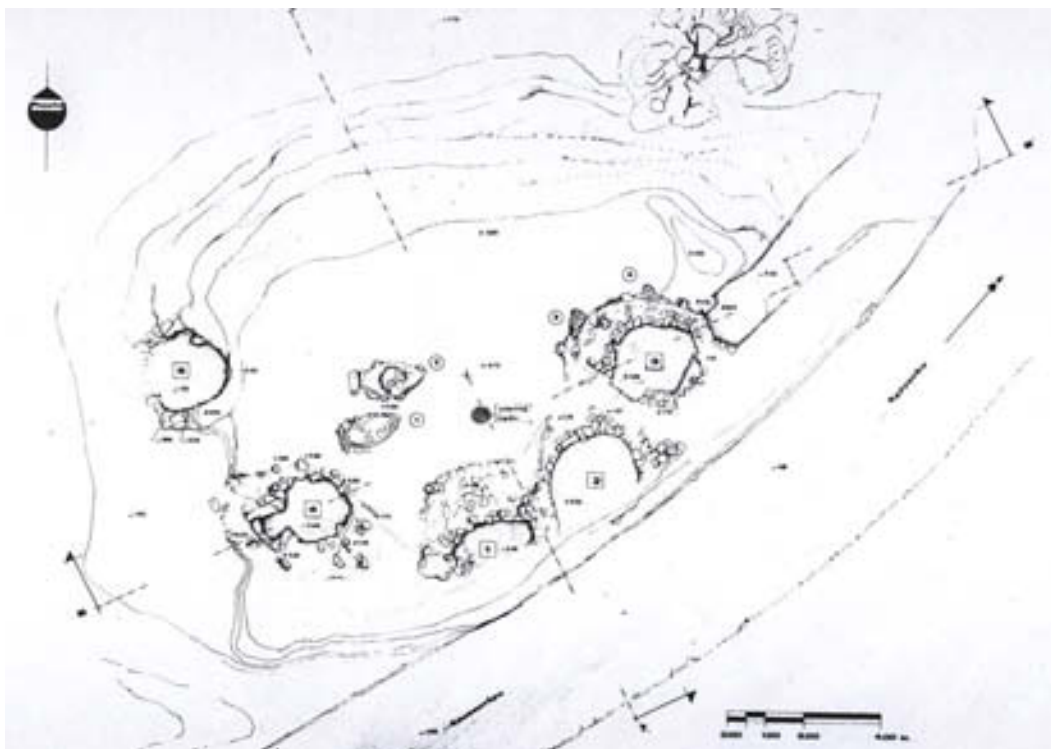
²¹⁹ Μαρινάτος, Σπ. «Ανασκαφαί Πύλου» *ΠΑΕ* 1959, 178-9.

²²⁰ Παρλαμά, Λ. «Καρποφόρα» *ΑΔ* 27 Χρονικά (1972), 262-4.

βωτιόσχημος τάφος II, κτισμένος με ορθογώνιες πέτρες περιείχε ελάχιστα οστά πάνω σε στρώση μικρών πλακοειδών λίθων.

25. Καμίνια, Κρεμμύδια²²¹

Στη θέση Καμίνια, που απέχει περίπου 1 χλμ. από το χωριό Κρεμμύδια, ανα-

Εικ. 63: Κάτοψη του τύμβου Καμινίων

σκάφηκε ένας μεγάλος τύμβος που περιείχε 5 μικρούς θολωτούς τάφους και 4 πιθοειδείς ταφές (Εικ. 63). Οι διαστάσεις του τύμβου κατά τις μετρήσεις που έγιναν το 1975 αναφέρονται ότι είναι 18,7μ. από τα ανατολικά στα δυτικά, 13,9 από τα βόρεια στα νότια και ύψος 4μ., ενώ το 1980 δόθηκαν οι εξής διαστάσεις: 20 x 15 x 3,5μ. Ο τύμβος κατασκευάστηκε κατά τη ΜΕ III περίοδο και χρησιμοποιήθηκε αρχικά για τις ταφές στους πίθους. Οι θολωτοί τάφοι που χτίστηκαν στην περιφέρειά του χρησιμοποιήθηκαν από τη ΜΕ III–ΥΕΙ περίοδο.

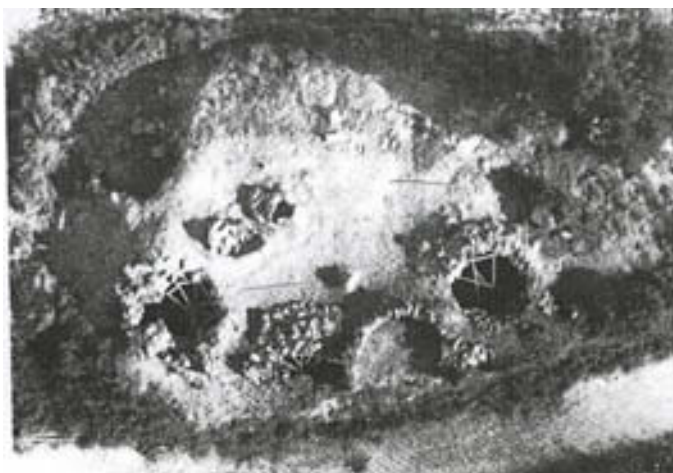
Στην κορυφή του τύμβου βρέθηκαν ίχνη βυζαντινής κατασκευής. Σε βάθος 0,70μ. κάτω από τα βυζαντινά λείψανα και σε απόσταση 0,25μ μεταξύ τους υπήρχαν δύο μεγάλοι αρκετά κατεστραμμένοι πίθοι. Είχαν και οι δύο τους καλυπτήριες πλάκες στο στόμιο τους και βρέθηκαν σπασμένοι σε πολλά κομμάτια. Ο πίθος 1 ήταν 1,75μ.

²²¹ Μαρινάτος, Σπ. «Ανασκαφή Πύλου» ΠΑΕ 1959, 179 και Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Ανασκαφή Πύλου» ΠΑΕ 1975, 484-512, του ιδίου «Ανασκαφή ανά την Πυλία» ΠΑΕ 1980, 125-129 και «Αρχαιότητες και Μνημεία Μεσσηνίας: Καμίνια» ΑΔ 30 Χρονικά II 1 (1983), 91-95.

και περιείχε μια ταφή κτερισμένη με ένα χάλκινο εργαλείο. Ο πίθος 2 ήταν 1,58μ. και περιείχε μια ταφή ακτέριστη. Μέσα στον πίθο 2 βρέθηκαν και οστά ζώου.

Οι θολωτοί τάφοι έχουν κατασκευαστεί στη δυτική, νότια και ανατολική πλευρά του τύμβου πάνω στο έδαφος του (Εικ. 64). Ο θολωτός τάφος 1, διαμέτρου 3,2-3,4μ, ευρίσκεται στο νότιο τμήμα του τύμβου και καταστράφηκε από τα έργα οδοποιίας. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν διαταραγμένα οστά που ανήκαν σε έξι νεκρούς και κεραμική της ΥΕ ΙΙΑ – ΥΕ ΙΙΙΒ. Τις ταφές συνόδευαν μικρά χάλκινα αντικείμενα. Ο θολωτός τάφος 2, διαμέτρου 2,7μ, ευρίσκεται ανατολικά του 1, είναι σε αρκετά κακή κατάσταση και περιείχε λίγα οστά και όστρακα.

Ο θολωτός τάφος 3 στα ανατολικά του τύμβου βρέθηκε σε καλή κατάσταση με όλα τα στοιχεία του θολωτού τάφου: Θόλο, στόμιο και δρόμο. Η μέγιστη διάμετρος του

Εικ. 64: Αεροφωτογραφία του τύμβου Καμνίων

είναι 2,5μ και ο δρόμος του είχε μήκος 4,7μ και πλάτος 1,3μ. Στην εξωτερική πλευρά του βρέθηκαν δύο πιθοειδείς ταφές σε κακή κατάσταση με τα στόμια τους στραμμένα προς την θόλο. Ο ένας από αυτούς (πίθος 3) ήταν άδειος, ενώ ο πίθος 4 δεν εξετάστηκε. Πιθανόν να προϋπήρχαν των θολωτών τά-

φων. Αναφορικά με το περιεχόμενο του θολωτού τάφου 3, οι ανασκαφές δεν ολοκληρώθηκαν, αφού δεν έφτασαν στα πρωιμότερα μυκηναϊκά στρώματα. Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε κατά την Κλασική Εποχή και υπήρχαν ίχνη καύσεως, θυσίας και προσφοράς αγγείων. Το ΥΕ ΙΙΙ στρώμα βρισκόταν σε βάθος 1,65μ. και περιείχε διασκορπισμένα οστά και όστρακα.

Ο θολωτός τάφος 4, στο νότιο τμήμα του τύμβου, ήταν σε καλή κατάσταση με εσωτερική διάμετρο 2,7μ. και σωζόμενο ύψος 1,90μ. Περιείχε διασκορπισμένα οστά και όστρακα. Τέλος, ο θολωτός τάφος 5 είναι σκαμμένος λίγο πιο βαθιά από τους υπόλοιπους, βρίσκεται στην νοτιοδυτική πλευρά του τύμβου και είναι διατηρημένη μόνο η ανατολική του πλευρά. Περιείχε τουλάχιστον πέντε ταφές και κάποια αγγεία διασκορπισμένα εξαιτίας του καθαρισμού του κατά την αρχαιότητα.

26. Άγιος Ηλίας Μηλιωτής²²²

A.

Σε απόσταση 600μ. ΒΔ από το χωριό Μηλιωτή εντοπίστηκε ένα τεχνητό έξαρμα στην κορυφή λόφου στη θέση Άγιος Ηλίας. Η περίμετρος του κυμαίνεται από 17- 20 μ. και το ύψος του είναι περίπου 4μ. Η επιτόπια έρευνα ανέσυρε λιθόπλακες και θραύσματα πίθων.

B.

Ένας ακόμη πιθανός τύμβος ευρίσκεται βόρεια από τον πρώτο, σε απόσταση 80μ. Από μαρτυρίες των κατοίκων φαίνεται ότι περιείχε αρκετές ΜΕ ταφές και μέρος των ευρημάτων παραδόθηκε στο Μουσείο της Καλαμάτας.

27. Πουρνάρι, Διόδια²²³

Στη θέση Πουρνάρι, περίπου ένα χιλιόμετρο νότια της κοινότητας Διοδίων, το 1992 εντοπίστηκε τυχαία από τον ιδιοκτήτη αρχαίο κτίσμα και ειδοποιήθηκε η Εφορεία, η οποία διεξήγαγε ανασκαφές το 1995. Πρόκειται για μυκηναϊκό θολωτό τάφο, ημιπόγειο, δηλαδή καλυπτόταν από τύμβο στα ανώτερα σημεία της θόλου. Ο τάφος είχε μέγιστη διάμετρο 4,20μ. και το σωζόμενο ύψος του είναι 2,30μ. περίπου. Λόγω των μικρών του διαστάσεων και της πεδινής θέσης όπου κατασκευάστηκε ο θολωτός τάφος στα Διόδια απέδωσε πλούσιο περιεχόμενο τόσο κτερισματικό όσο και οστεολογικό. Σε βάθος 1μ. περίπου από τον ανώτατο σωζόμενο δακτύλιο της θόλου βρέθηκε σκελετός ιπποειδούς σε θέση σχεδόν εφαπτόμενη προς το δυτικό τοίχωμα της. Το μυκηναϊκό στρώμα ήταν γεμάτο οστά, ανθρώπινα κρανία και κτερίσματα, δεν ήταν όμως δυνατόν να γίνει διάκριση συγκεκριμένων ταφών. Πιθανολογείται ότι ο τάφος περιείχε τουλάχιστον 15 ταφές. Οι νεκροί ήταν κτερισμένοι με 30 πήλινα αγγεία, χάλκινα αγγεία, περόνες, πήλινα σφονδύλια, αιχμές βελών. Το θεματολόγιο τόσο των σχημάτων όσο και της διακόσμησης των αγγείων ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Β περίοδο, αν και υπήρχαν και κτερίσματα που ανήκαν στην ΥΕ Ι/ΙΙ περίοδο.

²²² McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65, (1961), 246.

²²³ Χατζή-Σπηλιοπούλου, Γ. «Νομός Μεσσηνίας» *ΑΔ* 47 Χρονικά Β'1(1992), 121 και η ίδια «Νομός Μεσσηνίας: Διόδια» *ΑΔ* 50 Χρονικά Β'1 (1995), 180-2.

28. Γαλαροβούνι

A.

Στα βορειοδυτικά του Στρεφίου σε απόσταση λιγότερη από 2χλμ., στα ανατολικά του δρόμου προς τα Διόδια, στη θέση Γαλαροβούνι, εντοπίστηκε χαμηλό τυμβοειδές εξάρμα²²⁴. Οι πλευρές του έχουν καταστραφεί με αποτέλεσμα να είναι ορατά θραύσματα κεραμικής που ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο. Ο τύμβος αυτός υπήρξε επανειλημμένα στόχος τυμβωρύχων. Αν και από την Εφορεία δόθηκαν οδηγίες για να περιφραχτεί και να προστατευτεί ο χώρος, δεν ήταν αποτελεσματικές. Τόσο το 1990 όσο και το 1992 υπάρχουν ενδείξεις σύλησής του. Η πρόσφατη επιφανειακή έρευνα που έγινε στον τόπο αυτόν έδωσε κεραμική ΜΕ-ΥΕ χρόνων. Κατά την τελευταία λαθρονασκαφή που έγινε τον Νοέμβριο του 1992 αποκαλύφτηκε τμήμα τοιχοδομίας κτιστού μνημείου. Ο τύμβος είναι πιθανόν να καλύπτει θολωτό μυκηναϊκό τάφο.

B.

Μόλις 200μ. περίπου βόρεια του ανωτέρω τυμβοειδούς εξάρματος εντοπίστηκε στη θέση Αρμακάδια υπόλειμμα τυμβίσκου σχεδόν ολοσχερώς κατεστραμμένου από την καλλιέργεια²²⁵. Από την περιοχή συλλέχθηκαν όστρακα της Εποχής του Χαλκού και κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Ο οικισμός που ανήκουν οι τύμβοι ευρίσκεται 100μ. βορειοδυτικά του αρχικού τύμβου, όπου κατά την επιφανειακή έρευνα του UMME βρέθηκαν μερικά πρωτοελλαδικά αλλά κυρίως μυκηναϊκά όστρακα. Πρόκειται για ένα εύφορο οροπέδιο ανάμεσα στα χωριά Διόδια, Στέρνες και Στρέφι, μια περιοχή που οροθετεί ο ποταμός Βέλικας και διαθέτει επιπλέον καλή παροχή νερού από την πηγή που βρίσκεται στην Αρμακάδια.

29. Τουρλιδίτσα²²⁶

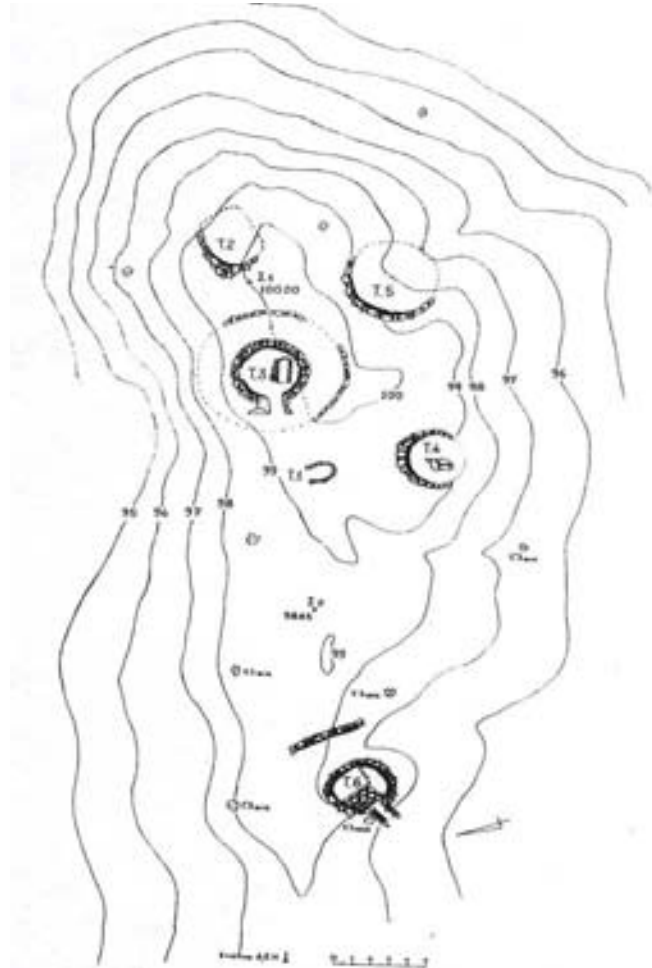
Σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από το Σουληνάρι, στην θέση Τουρλιδίτσα ανασκάφηκε το 1966 από τον Σπ. Μαρινάτο θολωτός τάφος. Ο αρκετά μεγάλος και κατεστραμμένος θολωτός τάφος ήταν καλυμμένος από ένα επιμήκη τύμβο μήκους 40μ. στη Β προς Ν πλευρά του. Υπάρχει η υποψία ότι αυτός ενσωματώθηκε σε προηγούμενο σύ-

²²⁴ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Further explorations in Southwestern Peloponnese» *AJA* 73 (1969), 156-7.

²²⁵ Χατζή-Σηλιοπούλου, Γ. «Μεσσηνία: Στρέφι» *ΑΔ* 45 (1990), 124 και η ίδια «Νομός Μεσσηνίας» *ΑΔ* 47 Χρονικά Β'1 (1992), 125.

²²⁶ Μαρινάτος, Σπ. «Ανασκαφαί εν Πύλω» *ΠΑΕ* (1966), 129-132. Boyd, M. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese* 2002, 133 και Korres, S.G. «Messenia and its commercial connections in the Bronze Age» στο Zerner, C., P. Zerner and J. Winder (eds). *Wace and Blegen: pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age* 1993, 238.

νολο που ήταν καλυμμένο από τύμβο²²⁷. Ο δρόμος του ήταν μικρών διαστάσεων και περιείχε άφθονα οστά και δόντια βοοειδών και τεμάχια μεγάλων χονδροειδών άγραφων πίθων ΜΕ εποχής. Ομοίως η επίχωση του τάφου είναι γεμάτη με οστά ζώων και δόντια βοδιών μαζί με ανθρώπινα οστά και όστρακα αγγείων. Ο Μαρινάτος υποστηρίζει ότι τα οστά των ζώων, επειδή συνοδεύονται και από άνθρακες, είναι λείψανα θυσιών ή τουλάχιστον νεκρόδειπνων είτε της Μυκηναϊκής εποχής είτε πιθανότερα μεταγενέστερης, καθώς βρέθηκαν και όστρακα της ελληνικής και ελληνιστικής περιόδου. Η μοναδικότητα του τάφου αυτού έγκειται στο τριγωνικό του στόμιο. Η διάμετρος του τάφου είναι 5μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος των τοίχων της θόλου είναι 1,20μ. Μέσα στον τάφο ήταν σκαμμένοι τρεις λακκοειδείς κενοί τάφοι κοντά στην περιφέρεια με καλυπτήριες πλάκες. Η πενιχρή κεραμική των τάφων ανήκει στην ΥΕ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΑ περίοδο, ενώ γύρω από τον τύμβο συλλέχθηκε μεσοελλαδική κεραμική.

Εικ. 65: Τοπογραφικό σχέδιο του νεκροταφείου εντός του αγρού Ι. Νικητοπούλου στην θέση Τουρκοκίβουρας Καρποφόρας

30. Τουρκοκίβουρα Καρποφόρας²²⁸

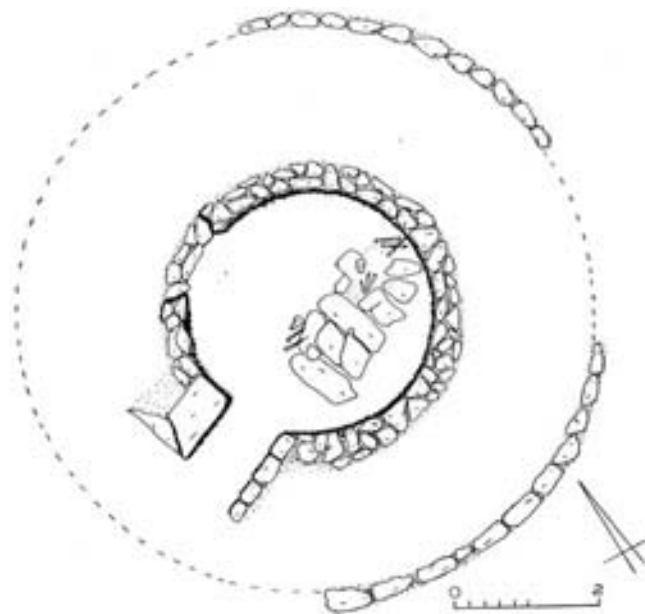
Βόρεια της οδού Καλαμάτας –Πύλου, 400μ. ανατολικά του δρόμου που οδηγεί στον Μεσοπόταμο, κοντά στα χωριά Ριζόμυλος και Καρποφόρα, αποκαλύφθηκαν μυκηναϊκός οικισμός, στη θέση Νιχώρια, και νεκροταφείο. Στη θέση Τουρκοκίβουρα, σε χαμηλό λοφίσκο ανασκάφηκαν 10 τάφοι, εκ των οποίων οι έξι ευρίσκονταν στο κτήμα

²²⁷ Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Εργασία ανά την Πυλίαν και Τριφυλίαν» ΠΑΕ 1988, 37.

²²⁸ Χωρέμης, Άγγελος. «Μυκηναϊκοί και πρωτογεωμετρικοί τάφοι εις Καρποφόραν Μεσσηνίας» ΑΕ 1973, 24-74.

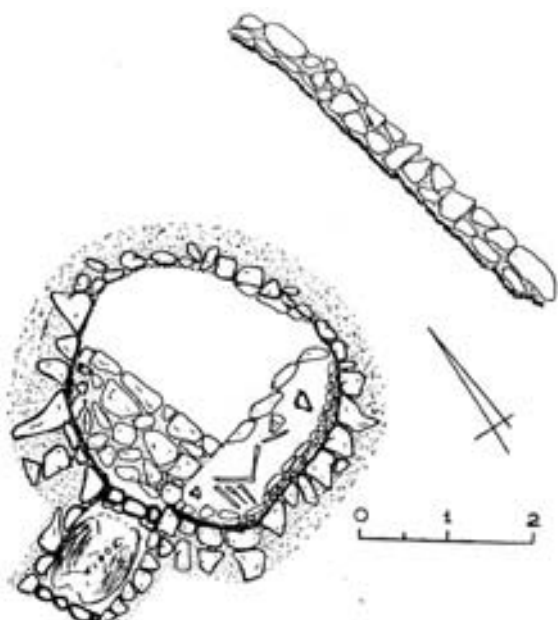
του κ. Ι. Νικητοπούλου (Εικ. 65). Από αυτούς ένας ήταν κτιστός θαλαμοειδής (Νικητοπούλου 2), ένας πεταλοειδής τάφος της Γεωμετρικής εποχής και οι υπόλοιποι θολωτοί. Οι τάφοι Νικητοπούλου 3 και 6 φαίνεται ότι καλύπτονταν από τύμβο.

Αναλυτικότερα, ο τάφος Νικητοπούλου 3 είναι θολωτός με διάμετρο 3,40μ. και σωζόμενο ύψος 0,70-0,80μ. κτισμένος από πλακοειδείς λίθους (Εικ. 66). Ο δρόμος του ευρίσκεται στα δυτικά και έχει μήκος 1,50μ., από όπου περισυλλέχθηκαν ελάχιστα αβαφή όστρακα χονδροειδών αγγείων. Σε απόσταση 1,80μ από την θόλο και στο επίπεδο της ανωτάτης σειράς των δόμων του απεκαλύφθησαν τμήματα αναλημματικού περιβό-

Εικ. 66: Κάτοψη ταφου Νικητοπούλου 3 με την ταφή καλυμμένη με πλάκες

λου με μια σειρά πλακοειδών λίθων που συγκρατούσε τα χώματα του τύμβου. Μέσα στον τάφο τα οστά ήταν διασκορπισμένα και παρατηρήθηκε συσσώρευση σε δύο στρώματα. Σε βάθος 0,40μ. κάτω από το θεμέλιο στο νότιο μισό του τάφου αποκαλύ-

Εικ. 67: Κάτοψη τάφου Νικητοπούλου 6 με σωζόμενο τμήμα αναλημματικού περιβόλου προς Α

φθηκε ορθογώνιος λάκκος με καλυπτήριες πλάκες. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν πολλά οστά αλλά κανένα κτέρισμα. Συνολικά μέσα στον τάφο βρέθηκαν 15 κρανία. Από τα κτερίσματα συνάγεται ότι ο τάφος Νικητοπούλου 3 κατασκευάστηκε κατά την ΥΕ ΙΙΙ Α1 περίοδο και παράμεινε σε χρήση μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ Β εποχή.

Ο θολωτός υπέργειος τάφος Νικητοπούλου 6 έχει διάμετρο 3μ. περίπου με βραχύ δρόμο στο ΝΔ τμήμα του (Εικ. 67). Η περιφέρεια της θόλου έχει ύψος 0,80-0,90μ. και είναι λίγο παραμορφωμένη από την κλίση και την πίεση

των χωμάτων της θόλου. Είναι κτισμένος με πλακοειδείς σχιστόλιθους. Ανατολικά του τάφου και σε απόσταση 2-2,50μ. αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (4,80 x 0,45μ.), ο οποίος αποτελείται από μια στρώση λίθων και πιθανό να ήταν ο αναλημματικός τοίχος του τύμβου. Στο νότιο τμήμα του τάφου δεξιά της εισόδου αποκαλύφθηκε λακκοειδής τάφος που περιείχε μια ταφή. Στον δρόμο του τάφου βρέθηκε κομματιασμένος πίθος με το στόμιο στο εσωτερικό του τάφου, ο οποίος τοποθετήθηκε εκεί κατά τους Πρωτογεωμετρικούς χρόνους, αφού είχε καταρρεύσει η θόλος. Από τα κτερίσματα που συλλέχθηκαν ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Β εποχή μέχρι και τους Πρωτογεωμετρικούς χρόνους.

31. Ελληνικά, κλασική Θουρία

Ανατολικά του δρόμου Καλαμάτας-Μεγαλόπολης κοντά στην Αιπεία της κοινότητας Ανθείας ευρίσκεται η χαμηλή οροσειρά Ελληνικά. Είναι έντονη η δραστηριότητα που παρατηρείται στην περιοχή τόσο στους προϊστορικούς όσο και στους ιστορικούς χρόνους. Στο εκτεταμένο μυκηναϊκό νεκροταφείο ανασκάφηκαν 25 θαλαμωτοί τάφοι, ενώ σε απόσταση 600μ. δυτικά εντοπίστηκαν θολωτοί τάφοι. Απέναντι από την ακρόπολη των Ελληνικών, ανατολικά από το φαράγγι του Ξερίλα, σε μια περιοχή που ονομάζεται Καστρούλα, εντοπίστηκαν δύο ανεξάρτητα τυμβοειδή εξάρματα που ανήκαν σε θολωτούς τάφους²²⁹. Ο βόρειος λόφος έχει διάμετρο περίπου 10μ. και ύψος 5μ., ενώ ο δεύτερος, 40μ. στα νότιοδυτικά, έχει διάμετρο περίπου 10μ. και ύψος 4μ. Τα λιγοστά ευρήματα που συλλέχθηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο. Ο οικισμός στον οποίο ανήκουν οι τάφοι αυτοί πρέπει να βρίσκεται στην ακρόπολη που εντοπίστηκε στην νοτιοδυτική πλευρά των Ελληνικών.

Παρατηρήσεις

Οι τύμβοι του νομού Μεσσηνίας αποτελούν ένα μεγάλο και πολύ σημαντικό μέρος των τύμβων της Ελλάδος. Δεν υπάρχει άλλος νομός στον οποίον να έχουν μετρηθεί τόσες διαφορετικές θέσεις τύμβων. Πρόκειται για 32 διαφορετικές θέσεις με έναν ή περισσότερους τύμβους η καθεμία. Ο Πίνακας 6 έχει σκοπό να βοηθήσει σε μια εκτίμηση της ποικιλίας του εσωτερικού των τύμβων της Μεσσηνίας. Με μια πρώτη ματιά διαπιστώνεται ότι το κύριο χαρακτηριστικό των τύμβων είναι οι ταφές σε πίθους και δη

²²⁹ McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese» *AJA* 65 (1961), 250-1 και Hope-Simpson, R. *Mycenaean Greece*. 1981, 129 και Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Ο θολωτός τάφος της Αιπείας-Ανθείας» *Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α.* περίοδος δευτέρα, τόμος XXVI (1977-8), 239.

προσαρμογή ή προστασία των θολωτών τάφων από τύμβους κυρίως κατά τη Μεσοελλαδική περίοδο. Ο πρωιμότερος τύμβος της Μεσσηνίας είναι πιθανότατα ο τύμβος Α του Βαγενά. Ας σημειωθεί πως ένας ικανός αριθμός εντοπισμένων προϊστορικών τύμβων δεν είναι ανασκαμμένοι ή το χειρότερο έχουν πλέον καταστραφεί στερώντας μας τα πολύτιμα στοιχεία τους.

	Λάκκος	Κιβωτ.	Πίθος	Θολωτός	Άλλες	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
ΒΟΛΙΑ	+			+		A. ΠΕ, B. ΥΕΙΙΙ
ΨΑΡΙ				+		ΜΕ
ΓΛΥΚΟΡΙΖΙ				+		ΥΕ
ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΑ				+		ΜΕ-ΥΕ
ΚΟΚΟΡΑΚΟΥ			+		καύση	ΜΕ
ΚΟΠΑΝΑΚΙ				+		ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ
ΚΑΝΑΛΙΟΣ		;				ΜΕ
ΚΑΣΤΡΑΚΙ ΒΑΛΤΑΣ			A. +	B. +		A. ΜΕ, B. ΥΕ
ΤΣΟΥΚΑ			+			ΜΕ
ΚΑΛΙΔΑΜΟΥ			+			ΜΕ
ΚΑΠΟΥΡΕΪΚΑ			+			ΜΕ/ΥΕ
ΚΕΦΑΛΟΒΡΥΣΟ	+					ΜΕ
ΡΟΥΤΣΙ			+			ΜΕ
ΒΑΓΕΝΑ	+		+			ΥΕ Ι
ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑ	+		+	+		ΜΕ/ ΥΕ Ι (θολωτός)
ΔΙΒΑΡΙ			+			ΜΕ
ΒΙΓΛΕΣ			+			ΜΕ
ΚΡΙΘΑΡΙΤΣΕΣ			+			ΥΕ
ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ			+		+, καύση	ΜΕ
ΧΟΥΝΑΚΙΑ				+		ΥΕ
ΚΙΣΣΟΣ		+	+			ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ
ΑΕΛΑΚΙ		+				ΜΕ
ΠΑΛΙΟΧΩΡΑ					+	ΥΕ ΙΙΙ
ΓΟΥΒΑΛΑΡΗ				+		ΜΕ/ ΥΕ
ΑΚΟΝΕΣ		B. +		+		ΥΕ ΙΙΙ, B. ΜΕ
ΚΑΜΙΝΙΑ			+	+		ΜΕ ΙΙΙ- ΥΕΙ
ΑΓ. ΗΛΙΑΣ			+			ΜΕ
ΠΟΥΡΝΑΡΙ				+		ΥΕ Ι/ΙΙ
ΓΑΛΑΡΟΒΟΥΝΙ				+		ΜΕ/ ΥΕ
ΤΟΥΡΛΙΔΙΤΣΑ				+		ΜΕ
ΤΟΥΡΚΟΚΙΒΟΥΡΑ				+		ΥΕΙΙΙ Α-Β
ΕΛΛΗΝΙΚΑ				+		ΥΕ ΙΙΙ

Πίνακας 6. Ταφές τύμβων νομού Μεσσηνίας

Ο Γ. Κορρές διαπίστωσε μια εξελικτική πορεία στα χαρακτηριστικά των τύμβων. Παρατηρούμε ότι δεν πρόκειται για αυστηρή κατάταξη τύμβων σε ομάδες, καθώς κάποιες φορές διαπιστώνεται ότι ένας τύμβος μπορεί να ανήκει σε δύο κατηγορίες, κάτι που προκύπτει από την εξέλιξη που είχε ο τύμβος μέσα στον χρόνο και τις διαμορφώ-

σεις που υπέστη προκειμένου να εξυπηρετεί τις ανάγκες των κατοίκων. Παρακάτω παραθέτουμε τις πέντε κατηγορίες τύμβων σύμφωνα πάντα με τον Κορρέ²³⁰.

1. Τύμβοι σχηματισμένοι με συσσώρευση χώματος (κυκλικός τύμβος) και λίθινο μανδύα ή μανδύες, περίβολο που έχει τον ρόλο αναλημματικού τοίχου και άγνωστης μορφής κέντρο (Βοϊδοκοιλιά) ή πεταλόσχημο κεντρικό σχήμα (Άγιος Ιωάννης Παπουλίων). Στην περίπτωση των πολλαπλών λίθινων μανδυών ο εξωτερικός έχει τον ρόλο του περιβόλου.
2. Τύμβοι σχηματισμένοι με συσσώρευση χώματος (κυκλικός τύμβος) χωρίς λίθινο μανδύα αλλά μόνο με κροκαλοκρηπίδα, δηλαδή ανοιχτός στον ουρανό. Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκει ο τύμβος Κοκοράκου Περιστεριάς.
3. Τύμβοι σχηματισμένοι με συσσώρευση χώματος (κυκλικός τύμβος) με θολωτό τάφο που εκπηδά στο κέντρο από το συσσωρευμένο χώμα. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι τύμβοι στην Τουρλιδίτσα, στα Τουρκοκίβουρα, στην Καρποφόρα, στην Περιστεριά, στο Πουρνάρι, και στη Βοϊδοκοιλιά.
4. Τύμβοι σχηματισμένοι με συσσώρευση χώματος με θολωτό τάφο να περιορίζεται στο εσωτερικό του, όπως οι τύμβοι της Μάλθης 1 και 2.
5. Τύμβοι σχηματισμένοι με τεχνητό τυμβοειδές έξαρμα με ταφικούς πίθους και μικρούς θολωτούς τάφους, όπως στα Καμίνια, ή αποκλειστικά με μικρού και μεσαίου μεγέθους θολωτούς τάφους είτε μεμονωμένους, όπως ο Γουβαλάρης β', είτε σε ομάδες-ταφικούς κύκλους, όπως ο ταφικός κύκλος Α του εξάρματος α στο Γουβαλάρη. Στην κατηγορία αυτή ανήκει και ο τύμβος στα Καμίνια, κατασκευασμένοι με την είσοδό τους προς τα έξω.

Δεν θα συμφωνήσουμε με την έννοια της 'εξέλιξης' των τύμβων στην Μεσσηνία, αν και οι πέντε κατηγορίες που καθόρισε ο Κορρέ ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα.

Οι οικισμοί της περιόδου αυτής στην Μεσσηνία ευρίσκονται στα μεσόγεια, στους αυλώνες ποταμών και ιδιαίτερα πάνω σε λόφους και βουνά. Εντοπίστηκαν πάνω από 100 θέσεις και οικισμοί. Οι τύμβοι της περιοχής είναι οι περισσότεροι κατασκευασμένοι πάνω στους λόφους της ακροπόλεως ή σε λόφους πολύ κοντά στους οικισμούς. Στην περίπτωση που ο τύμβος ευρίσκεται στον λόφο της ακροπόλεως, τότε αυτός κατέχει την καλύτερη θέση. Ο Boyd διαπιστώνει ότι για την κατασκευή των τύμβων παίζει

²³⁰ Κορρέ, Στ. Γεώργιος. «Μεσσηνία» λήμμα στην *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* τόμος 21, 1980.

πολύ μεγάλο ρόλο η επιλογή μια εξέχουσας θέσης²³¹. Οι τύμβοι είναι ορατές αρχιτεκτονικές κατασκευές που εξυπηρετούν τις ανάγκες των οικιστών, πόσο μάλλον όταν ικανοποιούν μια τάση αυτοπροβολής-υστεροφημίας.

Η θέση του κάθε τύμβου είναι προσεκτικά επιλεγμένη έτσι ώστε μαζί με την αρχιτεκτονική να δημιουργείται όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εντύπωση. Η κατασκευή του τύμβου εξαρτάται από παροδικούς παράγοντες και προσωπικές ιδιαιτερότητες, που δεν είναι εύκολο να αποκαλυφθούν, και αυτό φαίνεται στο ότι δεν υπάρχει ένας συγκεκριμένος κανόνας για τη θέση του. Για τον λόγο αυτόν οι τύμβοι δεν εντοπίζονται πάντα σε υπερυψωμένα εδάφη. Εντύπωση προκαλούν αυτοί που είναι κτισμένοι κατά μήκος της κορυφογραμμής του Αμπελόφυτου, οι τύμβοι Καλδάμου Λεύκης και Τραγάνας. Ακολουθούν τη διαδρομή από την ακτή στην ενδοχώρα, πιθανόν για λόγους εντυπωσιασμού αλλά και ταύτισης. Με την ίδια λογική οι τύμβοι στην Βοϊδοκοιλιά ευρίσκονται απέναντι από το ανάκτορο του Νέστορα στον όρμο, είναι ορατοί από τους θαλάσσιους, παράλιους δρόμους αλλά και από κάποια σημεία της ενδοχώρας. Οι τύμβοι δεν είναι πολύ μακριά από τον οικισμό όσο μεγάλος ή μικρός αν είναι αυτός. Οι τύμβοι της Μάλθης, Βόδια, Κανάλου και Βαγενά είναι κατασκευασμένοι κοντά στην ακρόπολη του οικισμού.

Μεγάλος λόγος έχει γίνει για τη σχέση των τύμβων και των θολωτών τάφων της Μεσσηνίας, όπως αναφέρθηκε και στην αρχή της ενότητας αυτής. Στην Μεσσηνία συναντούμε τους περισσότερους υπέργειους-πεδινούς θολωτούς τάφους με χώμα συσσωρευμένο στην κορυφή τους, πάνω από την θόλο. Οι θολωτοί αυτοί τάφοι είναι όλοι καλυμμένοι από τύμβο.

Ο ρόλος του τύμβου στους θολωτούς τάφους είναι τεχνικός: όσο περισσότερο αυξάνεται το ύψος του συσσωρευμένου χώματος πάνω από την θόλο τόσο λιγότερη ως και μηδενική γίνεται η πίεση που αυτή δέχεται από την περιφέρεια²³². Αναλυτικότερα, ένας υπέργειος θολωτός τάφος χρειάζεται μεγαλύτερο έξαρμα και αναλημματικό περίβολο μεγαλύτερης διαμέτρου, ενώ ένας υπόγειος θολωτός τάφος μπορεί να έχει μικρότερο τύμβο και αυτό εξαρτάται από τις ακτινωτές δυνάμεις που ασκούνται στην θόλο του τάφου. Η προσεκτική κατασκευή εγγυάται και καλύτερη συμπεριφορά των δυνάμεων στο πέρασμα των χρόνων. Ο όγκος του χώματος δημιουργεί εκτός από την σταθερότητα και την προστασία από την διάβρωση, και δυσκολότερη πρόσβαση για τους

²³¹ Boyd, M. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnesse* 2002, 40.

²³² Cremasco, V. and R. Laffineur. «The engineering of Mycenaean tholoi- the circular tomb at Thorikos revisited» στο *Meletemata Aegaeum* 20, I. 1999, 142.

τυμβωρύχους. Ο σχεδιασμός και η μελέτη της κατασκευής ενός τύμβου που περιέχει θολωτό τάφο μεταφράζεται ως αυξημένος χρόνος απασχόλησης και πιο επίπονη δουλειά.

Ο τύπος του θολωτού τάφου της Μεσσηνίας θεωρήθηκε ως τοπική εξέλιξη από τους Dickinson²³³ και Κορρέ²³⁴. Ο τελευταίος θεωρεί τους Μεσσήνιους της Τριφυλίας εμπνευστές της κατασκευής θόλου σε τάφο, ενώ υποστηρίζει την εξέλιξη των θολωτών τάφων από τους τύμβους. Συγκεκριμένα, θεωρεί ανάμεσα στα άλλα τον ΜΕ τύμβο άμεσο πρόδρομο των θολωτών τάφων. Οι παρατηρήσεις και συγκρίσεις των ταφικών αυτών μνημείων, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι πραγματικά ενδιαφέρουσες, αλλά θα ήταν προτιμότερο να μη γίνεται χρήση της θεωρίας της γραμμικής εξέλιξης για τους θολωτούς. Αντίθετα είναι προτιμότερο οι ιδιαιτερότητες των ταφικών μνημείων της Μεσσηνίας να θεωρηθούν πειραματισμοί σε μια μεταβατική περίοδο που όλα επιτρέπονται, προκειμένου να εκπληρωθούν συγκεκριμένες ιδεολογικές και κοινωνικές ανάγκες. Πολύ εύστοχα η Σ. Βουτσάκη προτείνει το ερώτημα για τους θολωτούς τάφους να στραφεί προς την αναζήτηση των αναγκών που κρύβονται πίσω από αυτούς τους πειραματισμούς²³⁵. Δυστυχώς όμως τα στοιχεία από τους οικισμούς που ανήκουν οι τάφοι είναι λιγοστά και έτσι συλλέγουμε πληροφορίες μόνο από τους τάφους.

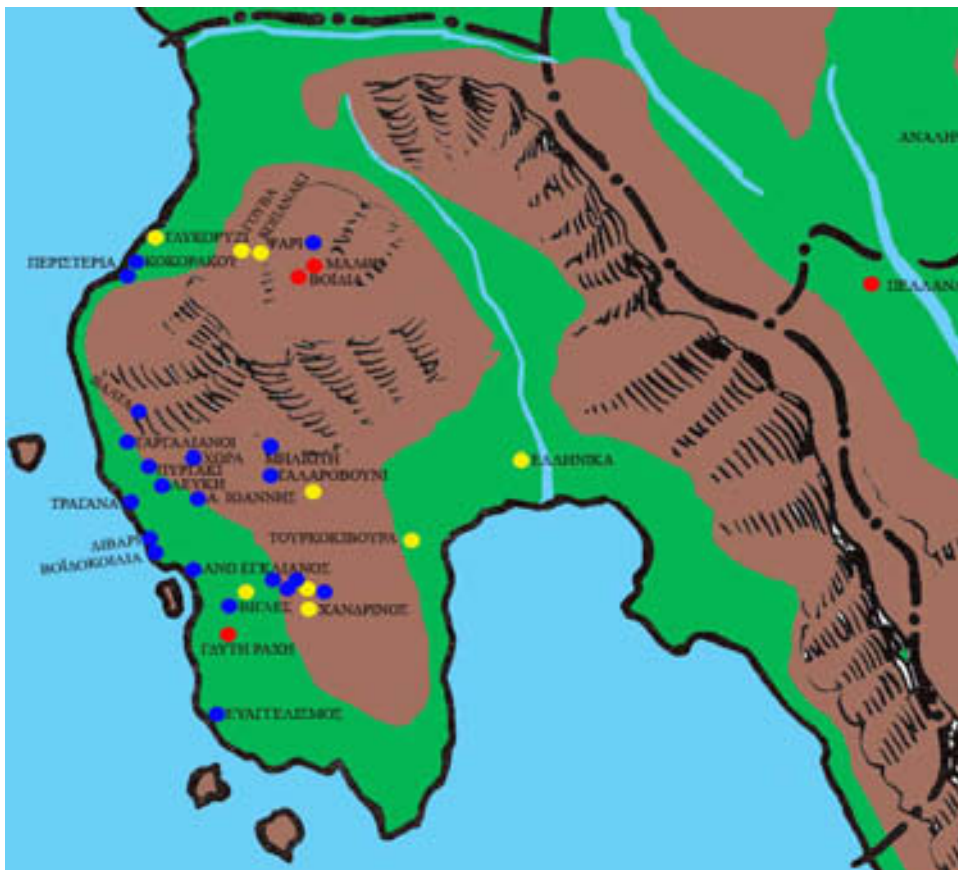
Το ενδιαφέρον του Κορρέ προκάλεσε η κρυμμένη ομοιότητα των τύμβων του Αγίου Ιωάννη Παπουλίων και των Καμινίων²³⁶. Οι ταφικοί πίθοι του Αγίου Ιωάννη Παπουλίων είναι όλοι διευθετημένοι οριζόντια και ακτινωτά με τα ανοίγματα στραμμένα προς την περιφέρεια. Οι ταφικοί πίθοι που περιέχουν ανακομιδές δεν είναι στραμμένοι προς την περιφέρεια σε αντίθεση με τους άλλους. Ο τύμβος στα Καμίνια αντί για πίθους περιέχει μικρούς θολωτούς τάφους. Οι θολωτοί αυτοί είναι διευθετημένοι ακτινωτά με τα στόμια και τους δρόμους προς την περιφέρεια του τύμβου. Πρόκειται για μια πραγματικά αξιόλογη διαπίστωση, αλλά δεν προκύπτει σχέση διαδοχής των θολωτών από τους πίθους. Η ομοιότητα αυτή μπορεί να οφείλεται στην ανάγκη πρόσβασης προς τους νεκρούς για να αποδίδονται τιμές ή να γίνονται νεκρικές τελετές.

²³³ Dickinson, O.T.P.K. *The Origins of Mycenaean Civilization* 1977, 61.

²³⁴ Korres, S.G. «Messenia and its commercial connections in the Bronze Age» στο Zerner, Carol, P. Zerner and J. Winder (eds). *Wace and Blegen: pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age* 1993, 236 κ.ε.

²³⁵ Voutsaki, S. «Mortuary Evidence» στο Branigan Keith. *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age* 1998, 43.

²³⁶ Korres, S.G. «Messenia and its commercial connections in the Bronze Age» στο Zerner, Carol, P. Zerner and J. Winder (eds). *Wace and Blegen: pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age* 1993, 236.

Χάρτης 7: Θέσεις προϊστορικών τύμβων Νομού Μεσσηνίας (●ΠΙΕ, ●ΜΕ, ●ΥΕ)

ΟΙ ΜΕΓΑΛΙΘΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΣΗΜΕΡΑ

Ένα εθνογραφικό παράδειγμα

Είναι ελάχιστα τα δείγματα των μεγαλιθικών τάφων ή τύμβων που κατασκευάζονται σήμερα. Στις σημερινές κοινωνίες οι θρησκευτικές πεποιθήσεις κατά κύριο λόγο καθορίζουν τον τύπο και το είδος της ταφής του νεκρού. Η κατασκευή των λιγοστών μεγαλιθικών τάφων ή τύμβων γίνεται εκτός του νεκροταφείου του οικισμού. Σκοπό τους έχουν να αποδώσουν τιμές σε ηρωικές πράξεις. Σ' αυτήν την περίπτωση οι μεγαλόπρεπες κατασκευές έχουν επικοινωνιακό ρόλο και διαχρονικό μήνυμα.

Από την εθνογραφία αντλούμε τις παρακάτω πληροφορίες σχετικά με μια διαφορετική ερμηνεία των μεγαλόπρεπων τάφων. Πρόκειται για τους Μερίνα, λαό της Μαδαγασκάρης, που κατασκευάζουν μεγάλα πέτρινα ταφικά μνημεία, ένα ή περισσότερα για κάθε κοινότητα, ανάλογα με την οικονομική άνεσή των κατοίκων και το διαθέσιμο χώρο²³⁷. Τα μεγάλα αυτά ταφικά μνημεία είναι για τους Μερίνα μια ορατή έκφραση της σταθερότητας της κοινωνίας, ενώ συγχρόνως ικανοποιούν το αίσθημα του ανήκειν. Η τυποποίηση των τάφων αυτών σε καμιά περίπτωση δε στηρίζεται στις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η κατασκευή είναι σαφώς πολυδάπανη και για τον λόγο αυτόν κάθε νέος αμέσως μετά τον γάμο του φροντίζει το χώρο ταφής του και χρηματοδοτεί την κατασκευή και συντήρησή του.

Η σύντομη αυτή αναφορά δεν έχει στόχο την σύγκριση με τους προϊστορικούς τύμβους της Πελοποννήσου. Έχει ωστόσο στόχο την προσπάθεια εισαγωγής εναλλακτικών τρόπων ερμηνείας του διαθέσιμου αρχαιολογικού υλικού. Είναι προτιμότερη η αποδέσμευση από την τάση που θέλει τις κοινωνικές πρακτικές να ερμηνεύονται κατά κύριο λόγο με βάση τις πιθανές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Οι προϊστορικές κοινωνίες 'μιλούν' μέσα από τα λείψανα που ο χρόνος επέτρεψε να διατηρηθούν. Είναι προτιμότερο να υπάρχουν εναλλακτικές ερμηνείες, εμπνευσμένες από την κοινωνική πραγματικότητα, και μέσα από αυτές να αναζητείται, με βάση πάντα το αρχαιολογικό υλικό, η καλύτερη δυνατή ερμηνευτική προσέγγιση.

²³⁷ Bloch, M.E.F. *The significance of tombs and ancestral villages of rural Merina social organization* 1967.

ΣΥΝΟΨΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Οι ταφικές πρακτικές είναι μέρος των κοινωνικών επιλογών των ανθρώπων μιας περιοχής σε μια εποχή. Κάθε κοινωνική ομάδα ορίζει την ταυτότητά της και οι κοινωνικές πρακτικές αποτελούν μέρος αυτής της ταυτότητας. Σε καμία περίπτωση όμως δεν μπορεί να γίνει το αντίθετο ούτε για λόγους συμβατικούς, δηλαδή μια κοινωνική πρακτική να ορίζει μια κοινωνική ομάδα, όπως έγινε με τη χρήση της υπόθεσης των Κουργκάν. Οι ταφικές πρακτικές μπορούν να μελετηθούν ιδιαίτερα, να απομονωθούν δηλαδή από τις υπόλοιπες κοινωνικές εκφράσεις, αλλά δεν μπορούν να ερμηνευτούν χωρίς αυτές. Στην πραγματικότητα οι ταφικές πρακτικές είναι ένα σημείο όπου συναντώνται οι κοινωνικές και προσωπικές εκφράσεις.

Οι προϊστορικοί τύμβοι είναι αρχαιολογικά δεδομένα, αποτελέσματα μιας άγνωστης σειράς διαδικασιών που τελούνται πριν και μετά την κατασκευή τους. Ανήκουν στην κατηγορία των κυκλικών μεγαλιθικών ταφικών μνημείων που συναντούμε σε όλη την Ελλάδα, από τη Θράκη μέχρι και την Κρήτη. Με βάση τα στοιχεία που συλλέχθηκαν από τους νομούς της Πελοποννήσου και με σεβασμό στην ιδιαιτερότητα της κάθε μικρής κοινωνίας που τα κατασκεύασε, θα επιχειρηθεί μια γενική εκτίμηση.

Οι τάφοι είναι μικρά ομοιώματα των κατοικιών του οικισμού και είναι επόμενο να παρατηρείται η τήρηση μια κοινής νοητικής εννοιολογικής γραμμής. Οι τύμβοι, όπως και οι κατοικίες, αποτελούνται από είσοδο-πρόσβαση, στέγαση, τόπο ανάπαυσης και κινητά ευρήματα. Ο αριθμός και η διάταξη των ταφών που περιέχει δεν πρέπει να είναι τυχαία. Όταν ο τύμβος περιέχει μια κεντρική ταφή, τότε πρόκειται για ένα σημαντικό κοινωνικό πρόσωπο, το οποίο τιμάται από την ομάδα διαχρονικά. Στην συνέχεια, αν προστεθούν κάποιες ταφές, τότε τα πρόσωπα αυτά, αν δεν έχουν συγγενική σχέση, τουλάχιστον θα πρέπει να ανήκουν στο ίδιο κοινωνικό περιβάλλον του σημαίνοντος προσώπου.

Στην περίπτωση της μελέτης των τύμβων, ο μελετητής προσανατολίζεται εύλογα προς την ανώτερη κοινωνική κατηγορία. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι τύμβοι είναι μεγαλοπρεπείς κατασκευές που απαιτούν υλικά, χρόνο, πόρους και ανθρώπινο δυναμικό, που δεν είναι πάντοτε εύκολο να βρεθούν. Η κοινωνία ή ακόμη και η οικογένεια, όταν αποφασίζει να διαθέσει τα παραπάνω για να κατασκευάσει τη νεκρική κατοικία ενός ή περισσότερων ατόμων, τότε σίγουρα υπάρχουν συγκεκριμένοι λόγοι, που διαφέρουν ανάλογα με την περίπτωση. Πιθανόν να είναι και ατομική επιλογή, οπότε το άτομο φροντίζει το ίδιο για την κατασκευή της νεκρικής του κατοικίας. Παρόλα αυτά

είναι προτιμότερο να μην παρασυρόμαστε στον κοινωνικό διαχωρισμό των νεκρών ανάλογα με τον τύπο ταφής. Οι τύμβοι δεν προορίζονται απαραίτητα μόνο για τους πλουσίους του οικισμού.

Η περίπτωση της Μεσσηνίας παρουσιάζει μια διαφορετική εικόνα. Οι τύμβοι και οι θολωτοί τάφοι είναι αριθμητικά περισσότεροι από τους μεμονωμένους τύπους ταφής. Οι Μεσσηνιοί από τη ΜΕ περίοδο και μετά επιλέγουν ένα μεγαλόπρεπο τρόπο ταφής. Σ' αυτήν την περίπτωση είναι ακόμη πιο δύσκολο να επιχειρηθεί κοινωνικός διαχωρισμός των νεκρών που περιέχει ένας τύμβος, καθώς ισχύουν ποικίλες ομαδοποιήσεις. Πιθανόν οι νεκροί να ανήκουν όλοι στην ίδια οικογένεια, στην ίδια κοινωνική ομάδα ή να κατάγονται από τον ίδιο τόπο. Γι' αυτό θα πρέπει να είμαστε πιο επιφυλακτικοί ως προς την ταυτότητα των νεκρών.

Η μελέτη των τύμβων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο τύμβος έχει επικοινωνιακό ρόλο. Το μήνυμα που μεταφέρει είναι διαχρονικό και απευθύνεται σε όσους τον ατενίζουν. Είναι πραγματικά αξιοσημείωτο ότι, ενώ οι κάτοικοι του οικισμού αποδίδουν ένα σαφές κωδικοποιημένο μήνυμα μέσω των τύμβων, τα συναισθήματα που προκαλεί το ορατό αυτό ταφικό μνημείο στον επισκέπτη είναι ποικίλα. Οι προϊστορικοί ταξιδιώτες ανεξάρτητα από την διάθεση που είχαν απέναντι στους οικισμούς και στους κατοίκους τους, θα πρέπει να ένιωθαν δέος και σεβασμό βλέποντας έναν τύμβο. Γι' αυτό και δεν θα πρέπει να θεωρηθεί τυχαίο ότι οι τύμβοι ευρίσκονται κοντά στους οικισμούς και είναι ορατοί από τα χερσαία και θαλάσσια περάσματα προς αυτούς. Προειδοποιούν, ενημερώνουν και μεταφέρουν σε μια μακρινή, ασφαλή απόσταση από τον οικισμό, τη δύναμή τους. Οι πρόγονοι κατά μια αντίληψη θωρακίζουν τους επιγόνους, και γι' αυτό αυτοί τους φροντίζουν ιδιαιτέρως.

Έχουν διατυπωθεί ερωτήματα σχετικά με την επιλογή της θέσεως του τύμβου. Πολλές φορές ανασκάφηκαν τύμβοι χωρίς να έχουν εντοπιστεί οι αντίστοιχοι οικισμοί. Αυτός ίσως είναι ο λόγος που δόθηκε βαρύτητα στη θέση του τύμβου, αν δηλαδή είναι κτισμένος πάνω σε λόφο ή κοντά σε ποτάμι. Συγχρόνως, αυτό οδήγησε στην διαπίστωση ότι οι τυμβοχόοι είναι νομάδες που, εξαιτίας της συνεχούς μετακίνησής τους, κατασκευάζουν ορατά ταφικά μνημεία για να θυμούνται που κείτονται οι νεκροί τους. Κάτι τέτοιο δεν προκύπτει από τη μελέτη των τύμβων της Πελοποννήσου.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι σε μερικές περιπτώσεις ο τύμβος ευρίσκεται σε πιο διακριτή θέση από αυτήν του οικισμού και αυτό πρέπει να έχει σχέση με τον ρόλο του τύμβου για την προστασία του οικισμού. Ο τύμβος δεν εμποδίζει την ανάπτυξη του οικισμού και, στην περίπτωση που ο οικισμός τον πλησιάζει, τότε διατηρείται και

δεν καταστρέφεται. Οι μεγαλύτερες καταστροφές στους τύμβους οφείλονται στο χρόνο και στην σύγχρονη ανθρώπινη δραστηριότητα και λιγότερο σε επεμβάσεις που έγιναν κατά την αρχαιότητα.

Οι τύμβοι έχουν ταυτόχρονα ατομικό και κοινωνικό χαρακτήρα, έχουν δηλαδή μια μοναδικότητα που εξαρτάται από τις ενέργειες του ίδιου του ατόμου αλλά και από το πώς η κοινωνία επιλέγει να αντιμετωπίσει το συγκεκριμένο άτομο. Ανάλογα με τα στοιχεία που έχει στη διάθεση του ο ερευνητής και την οπτική γωνία με την οποία μελετάται η χρήση του τύμβου προκύπτουν διαφορετικές ερμηνείες. Εκεί που όλοι φαίνεται να συμφωνούν είναι ότι η χρήση του τύμβου δηλώνει την επιθυμία του ατόμου ή της ομάδας για προβολή και υστεροφημία.

Ας προσπαθήσουμε να φανταστούμε πώς θα ένιωθαν οι κάτοικοι του οικισμού όταν παρακολουθούσαν την κατασκευή του τύμβου. Δύο θα πρέπει να ήταν τα κύρια αισθήματα: Υπερηφάνεια, για όσους συμμετέχουν στην κατασκευή του και θαυμασμός για όσους την παρακολουθούν. Ανάλογα θα πρέπει να ήταν τα συναισθήματα μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής του. Στην πραγματικότητα αυτό που τελικά έχει σημασία είναι όχι από πού εμπνεύστηκαν για την κατασκευή του τύμβου αλλά γιατί το επέλεξαν. Ένα μέρος της απάντησης ευρίσκεται στη διαχρονική επιθυμία του ανθρώπου για προβολή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΥΜΒΩΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

	ΘΕΣΗ	ΝΟΜΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
1	ΑΡΓΟΣ	ΑΡΓΟΛΙΔΑ	ΠΕ ΙΙΙ - ΥΕ
2	ΑΣΙΝΗ	ΑΡΓΟΛΙΔΑ	ΜΕ ΙΙ – ΥΕ Ι
3	ΛΕΡΝΑ	ΑΡΓΟΛΙΔΑ	ΠΕ ΙΙ/ΙΙΙ – ΥΕ Ι
4	ΜΥΚΗΝΕΣ	ΑΡΓΟΛΙΔΑ	ΠΕ ΙΙ/ΙΙΙ - ΥΕ
5	ΧΑΝΙΑ	ΑΡΓΟΛΙΔΑ	ΥΕ ΙΙΙ, Γ
6	ΔΕΝΔΡΑ	ΑΡΓΟΛΙΔΑ	ΜΕ – ΥΕ
7	ΤΙΡΥΝΘΑ	ΑΡΓΟΛΙΔΑ	ΠΕ Ι
8	ΠΡΟΣΥΜΝΑ	ΑΡΓΟΛΙΔΑ	ΜΕ ΙΙΙ Α-Β
9	ΚΑΤΩ ΒΕΡΒΕΝΑ	ΑΡΚΑΔΙΑ	;
10	ΣΟΒΑΛΑ ΠΡΑΣΤΟΥ	ΑΡΚΑΔΙΑ	ΥΕ
11	ΑΝΑΛΗΨΗ ΒΟΥΒΟΥΡΑ	ΑΡΚΑΔΙΑ	ΥΕ
12	ΠΟΡΤΕΣ-ΚΕΦΑΛΟΒΡΥΣΟ	ΑΧΑΪΑ	ΜΕ – ΥΕ
13	ΚΑΤΑΡΡΑΚΤΗΣ ή ΜΙΡΑΛΙ	ΑΧΑΪΑ	ΜΕ
14	ΑΓΡΙΑΠΙΔΙΕΣ ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑΣ	ΑΧΑΪΑ	ΥΕ Ι – ΙΙ
15	ΤΡΟΥΜΠΕΣ ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑΣ	ΑΧΑΪΑ	;
16	ΦΑΡΕΣ	ΑΧΑΪΑ	ΜΕ
17	ΑΡΡΑΒΩΝΙΤΣΑ	ΑΧΑΪΑ	ΜΕ
18	ΤΣΑΠΛΑΝΑΪΚΑ ή ΠΑΥΛΟΚΑΣΤΡΟ	ΑΧΑΪΑ	ΥΕ
19	ΚΑΜΑΡΕΣ-ΠΑΛΑΙΟΜΥΛΟΣ	ΑΧΑΪΑ	ΠΕ, ΥΕ
20	ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ, ΣΤΑΡΟΧΩΡΙ	ΑΧΑΪΑ	;
21	ΣΑΜΙΚΟ	ΗΛΕΙΑ	ΜΕ – ΥΕ
22	ΚΑΤΩ ΣΑΜΙΚΟ	ΗΛΕΙΑ	ΜΕ – ΥΕ
23	ΜΑΚΡΥΣΙΑ	ΗΛΕΙΑ	ΥΕ Ι
24	ΚΑΥΚΑΝΙΑ	ΗΛΕΙΑ	ΥΕ ΙΙΙ Γ
25	ΜΑΓΕΙΡΑ	ΗΛΕΙΑ	ΜΕ
26	ΜΠΟΥΧΙΩΤΗ	ΗΛΕΙΑ	;
27	ΑΡΧΑΙΑ ΟΛΥΜΠΙΑ	ΗΛΕΙΑ	ΠΕ ΙΙΙ β – ΜΕ Ι
28	ΝΕΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ	ΗΛΕΙΑ	ΠΕ – ΜΕ

29	ΑΓΙΩΡΓΙΤΙΚΑ, ΕΠΙΤΑΛΙΟΝ	ΗΛΕΙΑ	ΜΕ - ΥΕ
30	ΛΑΔΙΚΟ	ΗΛΕΙΑ	;
31	ΑΓΡΑΠΙΔΟΧΩΡΙ, ΑΡΜΑΤΟΒΑ	ΗΛΕΙΑ	;
32	ΒΟΡΕΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ	ΚΟΡΙΝΘΙΑ	ΜΕ
33	ΓΑΛΑΤΑΚΙ	ΚΟΡΙΝΘΙΑ	ΥΕ ΙΙ
34	ΠΕΛΛΑΝΑ	ΛΑΚΩΝΙΑ	ΠΕ ΙΙ
35	ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙ	ΛΑΚΩΝΙΑ	ΠΕ, ΥΕ ΙΙΙ
36	ΚΟΚΚΙΝΙΑ	ΛΑΚΩΝΙΑ	;
37	ΜΑΛΘΗ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΠΕ
38	ΒΟΔΙΑ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΠΕ, ΥΕ ΙΙΙ
39	ΨΑΡΙ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
40	ΚΟΠΑΝΑΚΙ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ
41	ΓΟΥΒΑ ΚΑΜΑΡΙ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΥΕ
42	ΓΛΥΚΟΡΥΖΙ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΥΕ
43	ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΑ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ - ΥΕ
44	ΚΟΚΟΡΑΚΟΥ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
45	ΚΑΝΑΛΟΣ, ΓΑΡΓΑΛΙΑΝΟΙ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
46	ΚΑΣΤΡΑΚΙ ΒΑΛΤΑΣ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ, ΥΕ
47	ΤΣΟΥΚΑ ΠΥΡΓΑΚΙ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
48	ΚΑΛΔΑΜΟΥ, ΛΕΥΚΗ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
49	ΚΑΠΟΥΡΕΪΚΑ-ΤΡΑΓΑΝΑ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
50	ΚΕΦΑΛΟΒΡΥΣΟ ΒΟΛΙΜΙΔΙΑ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ/ΥΕ
51	ΡΟΥΤΣΙ-ΜΥΡΣΙΝΟΧΩΡΙ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
52	ΒΑΓΕΝΑ, ΑΝΩ ΕΓΚΛΙΑΝΟΣ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
53	ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ/ΥΕ Ι
54	ΔΙΒΑΡΙ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
55	ΚΡΙΘΑΡΙΤΣΕΣ ΠΛΑΤΑΝΟΥ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΥΕ
56	ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΟΥΛΙΑ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
57	ΒΙΓΛΕΣ ΠΥΛΑ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
58	ΓΔΥΤΗ ΡΑΧΗ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΠΕ
59	ΧΟΥΝΑΚΙΑ ΑΡΒΑΝΙΤΣΑΣ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΥΕ
60	ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ ΜΕΘΩΝΗΣ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
61	ΑΓ. ΑΝΑΛΗΨΗ ΦΟΙΝΙΚΟΥΝΤΑΣ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	;

62	ΑΡΑΠΟΧΩΡΙ ΝΕΑΣ ΚΟΡΩΝΗΣ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	;
63	ΚΙΣΣΟΣ ΧΑΝΔΡΙΝΟΥ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ
64	ΚΟΥΜΠΕΣ ΧΑΝΔΡΙΝΟΥ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΥΕ
65	ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΧΑΝΔΡΙΝΟΥ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
66	ΑΕΛΑΚΙ ΧΑΝΔΡΙΝΟΥ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
67	ΠΑΛΑΙΟΧΩΡΑ ΣΤΕΝΩΣΙΑ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΥΕ ΙΙΙ
68	ΓΟΥΒΑΛΑΡΗ ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑΣ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ/ΥΕ
69	ΑΚΟΝΕΣ ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑΣ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ, ΥΕΙΙΙ
70	ΚΑΜΙΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΔΙΑ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι
71	ΑΓ. ΗΛΙΑΣ ΜΗΛΙΩΤΗ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
72	ΠΟΥΡΝΑΡΙ ΔΙΟΔΙΑ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΥΕ Ι/ΙΙ
73	ΓΑΛΑΡΟΒΟΥΝΙ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ /ΥΕ
74	ΤΟΥΡΛΙΔΙΤΣΑ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΜΕ
75	ΤΟΥΡΚΟΚΙΒΟΥΡΑ ΚΑΡΙΠΟΦΟΡΑΣ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΥΕ ΙΙΙ Α-Β
76	ΕΛΛΗΝΙΚΑ	ΜΕΣΣΗΝΙΑ	ΥΕ ΙΙΙ

Χάρτης 8: Θέσεις προϊστορικών τύμβων Πελοποννήσου (●ΠΕ, ●ΜΕ, ●ΥΕ)

► **Τύμβοι Πελοποννήσου ΠΕ εποχής**

Αργολίδα	Αργος, Λέρνα, Τίρυνθα, Μυκήνες
Αχαΐα	Καμάρες
Ηλεία	Αρχαία Ολυμπία, Νέο Μουσείο Ολυμπίας
Λακωνία	Πελλάνα, Μαυροβούνι
Μεσσηνία	Μάλθη, Βόδια, Γδυτή Ράχη
Αρκαδία	Σοβάλα Πραστού

► **Τύμβοι Πελοποννήσου ΜΕ εποχής**

Αργολίδα	Ασίνη, Δενδρά, Πρόσυμνα
Αχαΐα	Πόρτες, Καταρράκτης, Φαρές, Αρραβωνίτσα
Ηλεία	Σαμικό, Κάτω Σαμικό, Μάγειρα, Αγιωργίτικα
Κορινθία	Βόρειο Νεκροταφείο
Μεσσηνία	Ψάρι, Περιστεριά, Κοκοράκου, Κάναλος Γαργαλιάνων, Καστράκι, Τσούκα, Καλδάμου, Καπουρέϊκα, Κεφαλόβρυσο, Ρούτσι, Βαγενά, Βοϊδοκοιλιά, Διβάρι, Αγ. Ιωάννης, Βίγλες, Ευαγγελισμός, Αγ. Αθανάσιος, Αελάκι, Γουβαλάρη, Ακόνες, Κρεμμύδια, Αγ. Ηλίας, Γαλαροβούνι, Τουρλιδίτσα
Αρκαδία	Ανάληψη

► **Τύμβοι Πελοποννήσου ΥΕ εποχής**

Αργολίδα	Χάνια
Αρκαδία	Σοβάλα Πραστού, Ανάληψη Βούβουρα
Αχαΐα	Αγριαπιδιές, Τσαπλανάικα
Ηλεία	Μακρύσια, Καυκανιά
Κορινθία	Γαλατάκι
Μεσσηνία	Κοπανάκι, Γούβα, Γλυκορύζι, Κριθαρίτσα, Χουνάκια, Κισσός, Κουμπές, Παλαιοχώρα, Πουρνάρι, Τουρκοκίβουρα, Ελληνικά

► **Τύμβοι Πελοποννήσου Άγνωστης Χρονολογίας**

Αχαΐα	Αγ. Ιωάννης
Ηλεία	Μπουχωτή, Λαδικό, Αγραπιδοχώρι
Λακωνία	Κοκκινιά

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΥΜΒΩΝ ΥΠΟΛΟΙΠΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

	ΘΕΣΗ	ΝΟΜΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
1	ΑΓ. ΗΛΙΑΣ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ	ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ	
2	ΛΟΥΤΡΑΚΙ ΚΑΤΟΥΝΑ	ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ	
3	ΣΤΡΑΤΟΣ	ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ	
4	ΧΑΛΚΙΣ(Κ.ΒΑΣΙΛΙΚΗ)	ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ	
5	ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ	ΑΤΤΙΚΗ	ΠΕ/ΜΕ
6	ΑΝ. ΡΥΣΣΟΣ	ΑΤΤΙΚΗ	
7	ΑΦΙΔΝΕΣ	ΑΤΤΙΚΗ	ΜΕ
8	ΒΡΑΝΑΣ (ΜΑΡΑΘΩΝΑΣ)	ΑΤΤΙΚΗ	μέσα ΜΕ, ΥΕ
9	ΕΛΕΥΣΙΝΑ (Δυτική)	ΑΤΤΙΚΗ	
10	ΕΛΕΥΣΙΝΑ (Νοτια)	ΑΤΤΙΚΗ	
11	ΘΟΡΙΚΟΣ	ΑΤΤΙΚΗ	τέλος ΜΕ
12	ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ	ΑΤΤΙΚΗ	
13	ΛΙΘΑΡΙΑ ΠΟΡΟΥ	ΑΤΤΙΚΗ	
14	ΝΤΡΑΦΙ	ΑΤΤΙΚΗ	
15	ΤΣΕΠΙ	ΑΤΤΙΚΗ	ΠΕ
16	ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ Κηφισος	ΑΤΤΙΚΗ	
17	ΒΡΑΝΕΖΙ	ΒΟΙΩΤΙΑ	
18	ΕΥΤΡΗΣΗΣ	ΒΟΙΩΤΙΑ	
19	ΘΗΒΑ	ΒΟΙΩΤΙΑ	ΠΕΠ ΜΕ/ΥΕΙ
20	ΜΕΓΑΛΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ, ΘΗΒΑ	ΒΟΙΩΤΙΑ	ΥΕ
21	ΟΡΧΟΜΕΝΟΣ	ΒΟΙΩΤΙΑ	ΥΕΠΠ
22	ΠΑΡΑΛΙΜΝΗ	ΒΟΙΩΤΙΑ	
23	ΕΞΟΧΗ (Νευροκόπι)	ΔΡΑΜΑΣ	
24	ΠΟΤΑΜΟΙ(Νευροκόπι)	ΔΡΑΜΑΣ	ΥΕΧ
25	ΚΟΥΜ-ΤΑΡΛΑ	ΕΒΡΟΥ	
26	ΕΡΕΤΡΙΑ	ΕΥΒΟΙΑ	
27	ΚΑΜΑΡΙ	ΕΥΒΟΙΑ	ΜΕ
28	ΒΕΡΓΙΝΑ	ΗΜΑΘΕΙΑ	
29	ΑΓ.ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ(Πεδιάδος)	ΗΡΑΚΛΕΙΟ	
30	ΑΡΧΑΝΕΣ	ΗΡΑΚΛΕΙΟ	
31	ΕΦΥΡΑ	ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ	ΥΕΠΠ
32	ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΟΣ- ΕΥΛΟΚΑΣΤΡΟ	ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ	ΥΕΠΠ
33	ΝΕΟΧΩΡΟΠΟΥΛΟ	ΙΩΑΝΝΙΝΑ	
34	ΠΩΓΩΝΙΟΝ ΜΕΡΟΠΗΣ	ΙΩΑΝΝΙΝΑ	ΥΜ-ΠΓ
35	ΣΑΜΗ	ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ	
36	ΘΗΡΑ ΣΑΝΤΟΡΙΝΗΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	
37	ΚΕΑ (Αγ. Ειρήνη)	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΜΕ
38	ΤΣΙΚΑΛΛΑΡΙΟ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	
39	ΑΓ. ΣΟΦΙΑ (Δένδρα)	ΛΑΡΙΣΑ	
40	ΓΟΝΝΟΣ	ΛΑΡΙΣΑ	
41	ΜΑΡΜΑΡΙΑΝΗ	ΛΑΡΙΣΑ	ΥΕ-ΠΓ

42	ΣΟΥΦΛΙ	ΛΑΡΙΣΑ	
43	ΦΑΡΣΑΛΑ	ΛΑΡΙΣΑ	ΥΕ-ΠΓ
44	ΝΙΔΡΙ	ΛΕΥΚΑΔΑ	ΠΕ
45	ΣΚΑΡΟΣ	ΛΕΥΚΑΔΑ	ΜΕ/ΥΕΙ
46	ΣΤΕΝΟ	ΛΕΥΚΑΔΑ	ΠΕΙΙ-ΠΕΙΙΙ
47	ΑΛΩΣ	ΜΑΓΝΗΣΙΑ	
48	ΒΟΛΟΣ (Ιωλκός)	ΜΑΓΝΗΣΙΑ	
49	ΒΟΛΟΣ (Πευκάκια)	ΜΑΓΝΗΣΙΑ	
50	ΓΡΙΤΣΑ ΠΤΕΛΕΟΥ	ΜΑΓΝΗΣΙΑ	
51	ΔΙΜΗΝΙ	ΜΑΓΝΗΣΙΑ	ΥΕ
52	ΣΕΣΚΛΟ	ΜΑΓΝΗΣΙΑ	
53	ΠΑΡΓΑ	ΠΡΕΒΕΖΑ	ΥΕ
54	ΕΞΑΛΟΦΟΣ	ΤΡΙΚΑΛΑ	ΥΕΙΠΓ
55	ΑΝΤΡΩΝΑ - ΓΛΥΦΑ	ΦΘΙΩΤΙΔΑ	ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ ΙΙΑ
56	ΜΑΡΜΑΡΑ	ΦΘΙΩΤΙΔΑ	ΥΕΙ-ΙΙ
57	ΑΓ. ΗΛΙΑΣ	ΦΩΚΙΔΑ	
58	ΑΓ. ΜΑΡΙΝΑ	ΦΩΚΙΔΑ	
59	ΒΑΡΔΑΤΕΣ	ΦΩΚΙΔΑ	
60	ΕΛΑΤΕΙΑ, ΔΡΑΧΜΑΝΙ	ΦΩΚΙΔΑ	ΠΕΙΙΙ/ΜΕ
61	ΚΙΡΡΑ	ΦΩΚΙΔΑ	
62	ΜΕΔΕΩΝ	ΦΩΚΙΔΑ	
63	ΠΕΛΑΣΓΙΑ	ΦΩΚΙΔΑ	
64	ΣΤΥΡΦΑΚΑΣ	ΦΩΚΙΔΑ	

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Ανδρόνικος, Μανόλης. «Ελληνικά Επιτάφια Μνημεία» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 17 Μελέται, 1961/62: 152-210.
- «Ομηρικά και Μυκηναϊκά έθιμα ταφής» *Ελληνικά*, τόμος 17^{ος} 1962: 40-64.
- Βερδελής, Ν. «Ανασκαφή Γεωμετρικών τάφων εν Τίρυνθι» *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1956: 3-4.
- «Ανασκαφή εις την αρχαίαν Σαλύγειαν» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1958: 135-8.
- Βόρδος, Ανδρέας. «Αρραβωνίτσα» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 50 Χρονικά, 1995: 227.
- Γιαλούρης, Νικόλαος. «Ανασκαφή Αρχαίας Ήλιδος» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 16 Χρονικά, 1960: 135.
- «Αρχαιότητες Αχαΐας-Ηλείας» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 17 Χρονικά, 1961/2: 107.
- «Αρχαιότητες και μνημεία Μεσσηνίας» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 22 Χρονικά, 1967: 207.
- «Ηλεία» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 19 Χρονικά, 1964: 174-7.
- «Μυκηναϊκός τύμβος Σαμικού» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 20 Μελέται, 1965: 6-40.
- «Αρχαιότητες και μνημεία Ηλείας» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 21 Χρονικά, 1966: 170-2.
- Δακορώνια, Φανουρία. *Μάρμαρα. Τα υπομυκηναϊκά νεκροταφεία*. Αθήνα: Γκόνη, 1987.
- Δεϊλάκη, Ευαγγελία. «Αργολίς – Κορινθία» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 28 Χρονικά Β', 1973: 90-3.
- «Ο προϊστορικός τύμβος υπό το Πελόπιον της Ολυμπίας» *Πελοποννησιακά*. Παράρτημα 7 (Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών), 1978: 229-234.
- Ζαφειρόπουλος, Σ. Νικόλαος. «Ανασκαφαί Φαρών Αχαΐας» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1952: 398-400.

- «Ανασκαφαί Φαρών Αχαΐας» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1957: 117.
- «Αχαΐα Φαραί» *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1958: 69-70.
- Θέμελης, Πέτρος. «Δοκιμαστική Ανασκαφή εις την Ηλειακήν Πύλον» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 20 Χρονικά ΙΙ₂, 1965: 216-7.
- «Ηλεία» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 22 Χρονικά ΙΙ₁, 1967: 211-42.
- «Σκιλλούς» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 23 Μελέται, 1968: 284-292.
- «Υστεροελλαδικός τύμβος Μακρυσίων» *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*. Έτος Α΄, τχ. 1, 1968: 126-7.
- Θωμόπουλος, Στ. *Ιστορία της Πόλεως των Πατρών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821*. Πάτραι: Καγιάφας, Χαρ., 1950.
- Καλτσάς, Ν. «Νομός Μεσσηνίας: Διβάρι» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 36 Χρονικά Β΄, 1981: 153.
- «Νομός Μεσσηνίας: Διβάρι» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 37 Χρονικά Β΄1 1982: 137.
- Καράγιωργα, Θ.Γ. «Τυχαία ευρήματα, περισυλλογή και επισημάνσεις αρχαίων» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 26 Χρονικά 1971: 30.
- Κολώνας, Λάζαρος. «Χαλανδρίτσα» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 40 Χρονικά Β΄1, 1985: 136-8.
- «Νεώτερη Μυκηναϊκή Τοπογραφία της Αχαΐας» *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*. Β΄, 1996-7: 468-89.
- Κορρές, Στ. Γεώργιος. «Κουκουνάρα Πυλίας» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 29 Χρονικά, 1973-4: 316-8.
- «Ανασκαφαί Πύλου» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1974: 140-162.
- «Ανασκαφαί Πύλου» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1975: 428-514.

- «Αρχαιότητες και Μνημεία Μεσσηνίας» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 30 Χρονικά II 1 1975: 86-96.
- «Ανασκαφαί εν Περιστεριά Πύλου» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1976: 468-550.
- «Τύμβοι θόλοι και ταφικοί κύκλοι της Μεσσηνίας (ο ταφικός κύκλος Α εις Γουβαλάρη Κουκουνάρας» *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*. Β΄, 1976: 337-369.
- «Ανασκαφαί Πύλου». *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1977: 242-331.
- «Ο θολωτός τάφος της Αιπείας-Ανθείας» *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*. περίοδος Δευτέρα, τόμος XXVI, 1977-8: 239.
- «Έρευνα και ανασκαφαί ανά την Πυλίαν» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1978: 130-360.
- Αρχαιολογικαί Διατριβαί επί θεμάτων της Εποχής του Χαλκού*. 1979: 11-83.
- «Βοϊδοκοιλιά» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1979: 138-155.
- «Η προϊστορία της Βοϊδοκοιλιάς» στο *Τόμος Μνήμης Γ.Ι. Κορμούλη*. 1979. Λήμμα «Βοϊδοκοιλιά» στην *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*. Τόμος 5, 1979: 658-9.
- «Ανασκαφαί ανα την Πυλίαν» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1980: 120-187.
- Λήμμα «Μεσσηνία» στην *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*. Τόμος 21, 1980.
- «Βοϊδοκοιλιά» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1981: 194-239.
- «Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πύλιας» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1982: 230.
- «Αρχαιότητες και Μνημεία Μεσσηνίας» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 30 Χρονικά Β΄1, 1983: 91-5.

«Δεδομένα ταφικής και χθόνιας λατρείας εις το προϊστορικό νεκροταφείον Βοΐδοκοιλιάς Πύλου» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. Α', 1985: 162-8.

«Εργασίαι ανά την Πυλίαν και Τριφυλίαν» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1988: 37.

«Οι προϊστορικοί τύμβοι της Μεσσηνίας» *Η Καθημερινή: Επτά Ημέρες*. 28/11/1996: 22-4.

Κουρουνιώτης, Κ. «Περί του θολωτού τάφου Οσμάναγα Πύλου» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1926: 140-1.

Κυπαρίσσης, Ν. «Ανασκαφαί Μυκηναϊκών νεκροταφείων Αχαΐας» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1930: 81-8.

«Ανασκαφαί εν τη Αρχαία Αχαΐα» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1934: 115.

«Ανασκαφαί εν τη Αρχαία Αχαΐα» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1935: 70-71.

Μαρινάτος, Σπυρίδων. «Ανασκαφαί εν Πύλω» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1953: 249-250.

«Ανασκαφαί εν Πύλω: ο τύμβος Παπουλίων» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1954: 311-6.

«Ανασκαφή εν Πύλω: Παπούλια, τύμβος και τάφοι» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1955: 254-5.

«Ανασκαφαί Πύλου» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1959: 175-9.

«Ανασκαφαί Πύλου: Κουκουνάρα» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1961: 174-5.

«Ανασκαφαί εν Πύλω» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1964: 86-9.

«Ανασκαφαί εν Πύλω» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1965: 109-120.

- «Ανασκαφαί εν Πύλω» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1966: 120-132.
- «Περιστεριά» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 21 Χρονικά Β'1, 1968: 168.
- Μπίσκα, Νάνσυ. «Βρέθηκε στην Πελλάνα η Ακρόπολη του Μενελάου» *Δαυλός*. 245, Μάιος 2002: 15841-7.
- Μυλωνάς, Ε. Γεώργιος. «Ομηρικά και Μυκηναϊκά Έθιμα ταφής» *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*. 1953-4: 263-285.
- Νεραντζούλης, Π. «Ανασκαφαί» *Νεολόγος Πατρών*. (21^η Οκτωμβρίου), 1930.
- Παλαιολόγου, Ε. «Ανασκαφές στις Μυκήνες» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 36 Χρονικά ΙΙ, 1981: 85.
- Παπαδημητρίου, Νίκος. «Η σημασία των κτιστών θαλαμοειδών τάφων κατά τη μεταβατική ΜΕ/ΥΕ περίοδο στη Πελοπόννησο: τυπολογία, χρονολόγηση και ταφικά έθιμα» *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*. 2001-2: 147-164.
- Παπακωνσταντίνου, Ελένη. «Κάτω Σαμικό» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 36 Χρονικά Β'1, 1981: 148-9.
- «Κάτω Σαμικό» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 37 Χρονικά Β'1, 1982: 133-5.
- «Νομός Μεσσηνίας: Γαργαλιάνοι» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 37 Χρονικά, 1982: 135.
- «Κάτω Σαμικό» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 38 Χρονικά Β'1, 1983: 109-110.
- Παπαχριστοδούλου, Ι. «Λέρνη (Μύλοι)» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 22 Χρονικά ΙΙ, 1967: 182.
- Παρλαμά, Λιάνα. «Καρποφόρα» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 27 Χρονικά, 1972: 262-4.
- «Μυκηναϊκά Ηλείας» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 29 Μελέται, 1974: 33-58.
- Πετράκου, Χ. Βασιλείου (επιμ.). «Πυλία: Ρούτση Μυρσινοχωρίου» *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1989: 26-30.
- Πετρόπουλος, Μ. «Αρχαιολογικές Έρευνες στην Αχαΐα» στο *Τόμος Τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλου*. Πάτρα, 1990: 495-537.

- Πρωτονοταρίου, Ευαγγελία. «Μικρά σκαφή ταφών εν Μύλοις Αργολίδος» *Αρχαιολογική Εφημερίς*. Αρχαιολογικά Χρονικά, 1955: 1-8.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ευαγγελία. «Αργολίς: Αργολοκορινθία» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 26 Χρονικά, 1971: 78-81.
- Οι τύμβοι του Άργους* (διατρ.). 1980.
- «Τύμβοι Αργολίδος και Μεσσηνίας» *Πελοποννησιακά*. τμ. ΙΔ', (1980-1, Αθήναι) 1981: 222-231.
- Ραγκαβής, Αλέξανδρος. *Λεξικόν της Ελληνικής Αρχαιολογίας*. Αθήναι: Α. Κωνσταντινίδης, 1888.
- Ρωμαίος, Κωνσταντίνος. «Ανασκαφική Έρευνα κατά την Ανάληψη της Κυνουρίας» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1956: 185.
- «Ανασκαφική Έρευνα κατά την Ανάληψη της Κυνουρίας» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1957: 111.
- Στάης, Β. «Παλαμήδι» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1892-5: 52-54.
- Συριόπουλος, Κωνσταντίνος. *Η προϊστορία της Πελοποννήσου*. Εν Αθήναις: Εστία, 1964.
- Σωτηριάδης, Γ. «Ανασκαφαί εν τη Λακωνική» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1910: 276.
- Τσουντας, Χρήστος. *Μυκήναι και Μυκηναϊκός Πολιτισμός*. Αθήνησιν: Εστία, 1893.
- Φακλάρης, Παναγιώτης. *Αρχαία Κυνουρία: Ανθρώπινη Δραστηριότητα και Περιβάλλον*. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α., 1990.
- Χαριτωνίδου, Σεραφείμ. «Ανασκαφαί εν Ναυπλία» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 1953: 195-203.
- Χατζή, Γεωργία. «Ψάρι» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. Χρονικά Β'1, 1981: 156.
- «Ψάρι» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. Χρονικά Β'1, 1982: 137-8.
- «Ψάρι» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. Χρονικά Β'1, 1983: 111-3.
- «Ψάρι» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. Χρονικά Β'1, 1984: 78-9.

«Ψάρι: Νέα αρχαιολογική θέση στη ΒΑ Τριφυλία» *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*. 1984: 262-8.

«Ψάρι» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. Χρονικά, 1985: 103-6.

«Ψάρι» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. Χρονικά, 1986: 42.

«Ψάρι» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. Χρονικά Β'1, 1988: 142.

Χατζή-Σπηλιοπούλου, Γεωργία. «Μεσσηνία: Στρέφι» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 45 Χρονικά, 1990: 124.

«Νομός Μεσσηνίας: Γλυκορίζι» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 46 Χρονικά Β'1, 1991: 134-5.

«Νομός Μεσσηνίας» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 47 Χρονικά Β'1, 1992: 121-5.

«Νομός Μεσσηνίας: Διόδια» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. 50 Χρονικά Β'1, 1995: 180-2.

«Μυκηναϊκή Μεσσηνία. Το πρόσφατο έργο της Ζ' Αρχαιολογικής Εφορείας» *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*. 2, 1996-7: 534-556.

Χωρέμης, Άγγελος. «Μυκηναϊκοί και πρωτογεωμετρικοί τάφοι εις Καρποφόραν Μεσσηνίας» *Αρχαιολογική Εφημερίς*. 1973: 24-74.

Ξενόγλωσση

Anthony, W. David. «The Kurgan Culture Indo-European Origins and the Domestication of the Horse: A reconsideration» *Current Anthropology*. Vol 27, (no 4, August-October) 1986: 291-313.

Arapojanni, X., J. Rambach, L. Godart (eds). *Kavkania: Die Ergebnisse der Ausgrabung von 1994 auf dem Hügel von Agrilitses*. Mainz: P von Zabern, 2002.

Ástrom, Paul. «Mycenaean Pottery from the Region of Aigion with a list of prehistoric sites in Achaia» *Opuscula Atheniensi Acta Instituti Atheniensis Regni Suesiae*. V, 1964: 89-110.

«Stone Mounds in Early Helladic Greece» στο Hägg, R and Dora Konsola. *Early Helladic Architecture and Urbanization* (Proceedings of a seminar held at the Swedish Institute in Athens, June 8 1985). Göteborg: P. Ástroms Förlag, 1986: 93-4.

- Bailey, W. Douglas. *Balkan Prehistory: Exclusion, incorporation and identity*. New York: Routledge, 2000.
- Baldia, M. *Spatial Analysis of Megalithic Tombs* (diss). 1995.
- Blegen, C. *Prosymna: The Helladic Settlement. Preceding the Argive Heraeum II*. Cambridge: University Press, 1937.
- «The Palace of Nestor. Excavations of 1957: Part I» *American Journal of Archaeology*. 62, 1958: 175-181.
- The Palace of Nestor*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966-1973.
- Blegen, W.C. and A.J.B. Wace. «Middle Helladic Tombs» *Symbolae Osloenses*. 9, 1930: 28-37.
- Blegen, C. et al. *Corinth XII: the North Cemetery*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens, 1964.
- Bloch, M.E.F. *The significance of tombs and ancestral villages of rural Merina social organization*. 1967.
- Bouzek, Ian. *The Aegean, Anatolia and Europe: cultural interrelations in the second millennium BC*. Prague: Academia, 1985.
- Boyd, Michael. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese*. Oxford: Archaeopress, 2002.
- Caskey, L. John. «Excavations at Lerna, 1955» *Hesperia*. XXV, 1956: 146-173.
- Lerna in the Argolid*. 1977.
- «The Early Helladic Period in the Argolid» *Hesperia*. 29, 1960: 285-303.
- Cavanagh, W. and C. Mee. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece* (Studies in Mediterranean Archaeology vol CXXV). Jonsered: P. Åströms, 1998.
- Childe, V.G. *The Aryans*. 1926.
- Cremasco, V and R. Laffineur. «The Engineering of Mycenaean tholoi-the circular tomb at Thorikos revisited» στο *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology presented to Malcom H. Wiener as he enters his 65th Year*. (Aegaeum 20, I). Liège: Université, 1999: 139-144.

- Crossland, R.A. «Linguistics and archaeology» στο *Bronze Age Migrations in the Aegean*. London: Duckworth, 1973
- Davis, J. et al. «The Pylos Regional Archaeological Project, Part1: Overview and the Archaeological Survey» *Hesperia*. 66, n3, 1997: 391-494.
- Daux, Georges. «Chronique des Fouilles» *Bulletin de Correspondance Hellénique*. 1956 : 291.
- «Chronique des Fouilles» *Bulletin de Correspondance Hellénique*. 1958 : 726.
- «Chronique des Fouilles 1959» *Bulletin de Correspondance Hellénique*. 1960 : 692-3.
- «Chronique des Fouilles 1961» *Bulletin de Correspondance Hellénique*. 1962 : 743.
- «Chronique des Fouilles 1965» *Bulletin de Correspondance Hellénique*. I, 1966 : 824.
- Dietz, Søren. *Asine II : Results of the Excavations East of the Arcopolis 1970-1974* (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4o, XXIV: 2). Göteborg: P. Åstroms Förlag, 1980.
- The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age: Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*. Copenhagen: The National Museum of Denmark, 1991.
- Dickinson, O.T.P.K. *The Origins of Mycenaean Civilisation* (Studies in Mediterranean Archaeology vol. XLIX). Göteborg: P. Åstroms Förlag, 1977.
- Dörpfeld, W et. *Alt Olympia: Untersuchungen und Ausgrabungen zur Geschichte des ältesten Heiligtums von Olympia und der älteren griechischen Kunst*. Berlin: E.S. Mittler & Sohn, 1935.
- Forster, E.S. «Laconia II Topography» *Annual of the British School at Athens*. 13, 1906-7: 232.
- French, Elizabeth. *Mycenae: Agamemnon's Capital*. Stroud, Gloucestershire: Tempus Publishing, 2002.

- Frödin, O and A.W. Persson. *Asine: Results of the Swedish Excavations 1922-1930*. Stockholm: Asine Committee, 1938.
- Gimbutas, Marija. «Proto-Indo-European Culture: the Kurgan culture during the Fifth, Fourth and Third Millennia BC» στο Cardona, G. et al. *Indo-European and Indo-Europeans*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970: 155, 197.
- Hammond, N.G.L. *A History of Macedonia Volume I: Historical Geography and pre-history*. 1972.
- Migrations and Invasions in Greece and adjacent areas*. Park Ridge, NJ: Noyes Press, 1976.
- «Tumulus-Burial in Albania. The Grave Circles of Mycenae and the Indo-Europeans» *Annual of the British School at Athens*. 62, 1967: 77-105.
- Harding, A.F. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Hawkes, Jacquetta. *Atlas of Ancient Archaeology*. New York: Barnes & Noble Books, 1974.
- Hope-Simpson, R.A. *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites*. London: Institute of Classical Studies, 1965.
- Hope-Simpson, R. A. *Mycenaean Greece*. Park Ridge, NJ: Noyes Press, 1981.
- Howell, R. J. «British School at Athens» *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. B1, 1968: 178-183.
- «The Origins of the Middle Helladic Culture» στο Crossland, R.A and Ann Birchall. *Bronze Age Migrations in the Aegean*. London: Duckworth, 1973: 73-106.
- Iakovidis, Spyros, E.B. French et al. *Archaeological Atlas of Mycenae* (The Archaeological Society of Athens Library, No 229). Athens: The Archaeological Society, 2003.
- Karo, Georg. «Archäologische Funde» *Archäologischer Anzeiger*. 1930: col 117-20.
- Kilian, Klaus. «The Circular Building at Tiryns» στο Hägg, R. and Dora Konsola. *Early Helladic Architecture and Urbanization* (Proceedings of a seminar held at

- the Swedish Institute in Athens, June 8 1985). Göteborg: P. Åströms Förlag, 1986: 65-71.
- Korres, S. George. «Messenia and its commercial connections in the Bronze Age» στο Zerner, Carol, P. Zerner and J. Winder (eds). *Wace and Blegen: Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age*. Amsterdam: J.C. Gieben, 1993: 231-248.
- Koumouzelis, Margarita. *The Early and Middle Helladic Period in Elis*. Ann Arbor: U.M.I., 1988.
- Lambropoulou, Anastasia. *The Middle Helladic Period in the Corinthia and the Argolid: An Archaeological Survey* (Dis.). 1991.
- Lewartowski, Kazimierz. *The Decline of the Mycenaean Civilization: an archaeological study of events in the Greek Mainland*. Wrocław, 1989.
- Lorenzo, Bejko. «Mortuary Customs in the Late Bronze Age of Southern Albania» *Bulletin de Correspondance Hellénique*. Supplement 42, 2002: 171-198.
- McDonald, W. and G.R. Rapp, Jr. *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1972.
- McDonald, W. and R. Hope-Simpson. «Further Exploration in Southwestern Peloponnese: 1962-1963» *American Journal of Archaeology*. 68, 1964: 229-245.
- «Further Exploration in Southwestern Peloponnese: 1964-1968» *American Journal of Archaeology*. 73, 1969: 121-177.
- «Prehistoric Habitation in Southern Peloponnese» *American Journal of Archaeology*. 65, 1961: 221-260.
- Mee, C.B. and W.G. Cavanagh. «The Spatial Distribution of Mycenaean Tombs» *Bulletin of the Archaeological Institute of America*. 85, 1990: 225-243.
- Moschos, Ioannis. «Prehistoric Tumuli at Portes in Achaëa. First Preliminary Report» στο Isager, S. and I. Nielsen. *Proceedings of the Danish Institute at Athens*. III, 2000: 9-49.
- Müller, Kurt et al (eds). *Tiryns III: die Ergebnisse der Ausgrabungen des Institutes*. Augsburg: B. Filser, 1930.

- Müller, Sylvie. «Les Tumuli Helladiques: Où? Quand? Comment ?» *Bulletin de Correspondance Hellénique*. 113, 1989 : 1-42.
- Nordquist, Gullög. *A Middle Helladic Village: Asine in the Argolid*. Uppsala: Academia Ubsaliensis, 1987.
- O'Shea, J.M. «Mortuary Custom in the Bronze Age of Southern Eastern Hungary: Diachronic and Synchronic Perspectives» στο Lane, B. Anderson (ed). *Regional Approaches to Mortuary Analysis*. London: Plenum Press, 1995: 125-145.
- Mortuary Variability*. Orlando: Academic Press, 1984.
- Papadimitriou, Alkistis. *Tirynte: Guide Historique et Archéologique*. Athènes : Hespéros, 2001.
- Papadimitriou, Nikolas. *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands*. Oxford: Archaeopress, 2001.
- Papadopoulos, Thanasis. «Achaean's Role in the Mycenaean World» στο Α.Δ. Ριζάκη (επιμ.) *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία: Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989*. Αθήνα: Κ.Ε.Ρ.Α., 1991: 31-7.
- Mycenaean Achaean. Part 1: Text*. Göteborg: P. Åströms Förlag, 1979.
- Pelon, Olivier. *Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires*. Paris: De Boccard, 1976.
- Persson, A. *New Tombs at Dendra*. Lund: C.W.E. Gleerup, 1942.
- The Royal Tombs at Dendra*. Lund: C.W.E. Gleerup, 1931.
- Protonotariou-Deilaki, E. «Burial Customs and Funerary Rites in the Prehistoric Argolid» στο Hägg, R. and C.G. Norquist (eds). *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*. Stockholm : Svenska institutet i Athens, 1990: 69-83.
- «La Céramique Prémycénienne des Tumuli d'Argos» *Bulletin de Correspondance Hellénique*. Supplement VI, 1980 : 41-52.
- «The tumuli of Mycenae and Dendra» στο Hägg, R. and C.G. Norquist (ed). *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*. Stockholm Svenska institutet i Athens, 1990: 85-102.
- Renfrew, Colin and Paul Bahn. *Archaeology: Theories, Methods, Methods and Practice*. New York: Thames and Hudson, 1996.

- Rutter, Jeremy. «Pottery groups from Tsoungiza end of the Middle Bronze» *Hesperia*. 59, 1990: 455-8.
- Shipley, Graham. «Archaeological sites in Laconia and the Thyreatis» στο Cavanagh, W.G., J. Crouwel, R. Catling and G. Shipley. *The Laconia Survey*. Vol II, London: British School at Athens, 1996.
- Spyropoulos, G. Theodoros. «Pellana, the Administrative of Prehistoric Laconia» στο Cavanagh, W.G. and S.E.C. Walker (ed). *Sparta in Laconia*. London: British School at Athens, 1998: 28-38.
- Svensson, Natan. «Two tholos tombs at Bodia in the Eastern part of Triphylia» *Bulletin de la Société Royale des Lettres de Lund*. 1926-7: 53-89.
- Taylor, W.D. «Grave Circle» στο Blegen, C., M. Rawson, Lord W. Taylor and W. Donovan. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*. Vol III, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1973: 134-176.
- «Mycenae: 1939-1954» *Annual of the British School at Athens*. 50, 1955: 221.
- Touchais, Gilles. «Chronique des Fouilles en 1976» *Bulletin de Correspondance Hellénique*. 101, 2, 1977: 554-565.
- «Chronique des Fouilles en 1984 : Mycènes» *Bulletin de Correspondance Hellénique*. 109, 2, 1985 : 776.
- «Chronique des Fouilles en 1987» *Bulletin de Correspondance Hellénique*. 112, 1988: 632.
- Tsountas, C and J. I. Manatt. *The Mycenaean Age: a study of the monuments and culture of pre-Homeric Greece*. Amsterdam: B.R. Gruner, 1897.
- Ucko, J. Peter. «Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains» *World Archaeology* (Vol 1, no 2, October). 1969: 262-280.
- Valmin, Natan. «Continued Explorations in Eastern Triphylia» *Bulletin de la Société Royale des Lettres de Lund*. 1927-8: 201-220.
- The Swedish Messenia Expedition: Malthi Dorion*. Lund: C.W.E. Gleerup, 1938.

- Vermeule, Emily. «The Mycenaean in Achaia» *American Journal of Archaeology*. 64, 1960: 1-21.
- Voutsaki, Sofia. «Mortuary Evidence, Symbolic Meanings and Social Change: A comparison between Messenia and the Argolid» στο Branigan, Keith (ed). *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*. Sheffield: Sheffield Academic Press, c1998: 41-56.
- Wace, Alan. *Mycenae: An Archaeological History and Guide*. New York: Biblo and Tannen, 1964.
- Waterhouse, Helen and R. Hope-Simpson. «Prehistoric Laconia: Part I» *Annual of the British School at Athens*. 55, 1960: 67-107.
- «Prehistoric Laconia: Part II» *Annual of the British School at Athens*. 56, 1961: 114-175.
- Wells, Berit. «Death at Dendra: On Mortuary Practises in a Mycenaean Community» στο Hägg, R. and C.G. Norquist (ed). *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*. Stockholm :Svenska institutet i Athens, 1990: 125-140.
- Zhaneta, Andrea. «Des éléments balkaniques dans la culture du Bronze Ancien en Albanie» *Bulletin de Correspondance Hellénique*. Supplement 42, 2002 : 163-170.